

fogja elnyerhetni az 1790. évi június 6-ára egybehívott országgyűléstől, mert Temes vármegye rendei a velők szembehelyezkedő város szabadalmainak becikkelyezését akkor még hevesen elleneztek.

Meglepetést keltett tehát, hogy ez aggodalmak közepette a még törvényesen el sem ismert város apr. hó elején királyi meghívólevelet kapott a Budán megnyitandó országgyűlésre. „Kormányunkat — mondja a királyi meghívó — a trónörökösödésről szóló törvények teljesítésével akarván kezdeni, nádorválasztása, a hitlevél kiadása, a királyi eskü letétele és koronáztatásunk, ezután pedig mindannak tárgyalása végett is, mik Magyarország javára, gyarapodására és a magyar nemzethez a szeretet és bizalom örökös kötelekével hozzánk kapcsolására alkalmasnak és hasznosnak látszanak, stb. országgyűlést hirdetünk s azon személyesen is megjelenni kívánunk“.

A trónról elhangzott e nyilatkozat mély hatást tett a város vezető embereinek gondolkodására és magatartására. *Aligha csalódnak, ha ettől a pillanattól számítjuk Temesvár régi, németes uralkodó szellemének megváltozását és mindinkább, bár lassu hozzásimulását a magyar nemzeti törekvésekhez.* Rayhuber Tamás polgármester rögtön rendkívüli gyűlésre hívta össze a városi tanácsot, mert akkor még nem a polgárság egyeteme, vagyis az általa választott képviselők, hanem divó szokás szerint az ő nevükben a magisztrátus választotta a városi követeket. Összehívta a tanácsot „nemcsak azért, hogy néhány sürgős panaszt intézzen el, hanem különösen azért, hogy a már közel jövőben megnyitandó országgyűlésre a követeket kijelölje és megválasztásukra nézve intézkedjék“.¹ Az ülés jegyzőkönyvét ezúttal nem német, hanem latin nyelven szerkesztették. Megtörténn a jelölés, Temesvár első országgyűlési követéül egyhangulag megválasztották a tanács kebeléből: *Koppauer Ignác* városbíró és *Joannovics Bazil* városi szenátor. A megválasztott követeket nyomban föleskették, „quod postpositis omnibus secundis finibus cuncta sua agenda pro bono et incremento civitatis hujus dirigere velint.“

Követi utasítások

A követeknek adandó utasítások tárgyában az azokat szerkesztő bizottság, a város polgármesterének elnöklésével, május 27—28-án ült össze. Érdekes megemlíteni, hogy a bizottságban maga Koppauer első követ is résztvett. Az utasításokból kiderül, milyen ügyek foglalkoztatták akkor az ország színpadán első lépését megtevő fiatal sz. kir. várost. Általánosan arra kötelezik a követeket, hogy esküjük értelmében a város javának előmozdítására törekedjenek és megtegyék mindazt, mit a haza üdvére jónak és helyesnek találnak.

Utasítatnak a város követei, nevezetesen:

1. Hogy a város nevében ő felsége előtt jobbagyi hódolatukat nyilvánítsák. —
2. Kérvényt nyujtsanak be a királyhoz és az országgyűléshez, „hogy az ország szívéhez visszacsatolt Temesi Bánság fővárosa, Temesvár, a többi sz. kir. városok módjára az országgyűlés által törvényesen becikkelyeztessék és összes kiváltságai, jogai és előnyei elismertessenek és szentesíttessenek“. —
3. Kutassák és tanulmányozzák a régibb sz. kir. városok szervezetét, nevezetesen az adórendszert, az illeték- és adószedési eljárást. S ha e téren valami újat és hasznosat találnak, terjeszszék azt az országgyűlés elé, hogy a város adózási rendszere legalább is olyan legyen, a minő Szeged városáé. —
4. A serfözés joga az ország összes városaiban a városok korlátlan, szabad rendelkezése alá esvén, igyekezzenek a követek kieszközölni, hogy a szabadalom-levélben a kincstárnak fenntartott ezen jog Temesvárnak is megadassék. —
5. A város jövedelmi forrásait főképpen a behozott élelmiszerek és italok után szedendő illetékek képezvén, mentessék föl a város a vámszedési jogért a kincstárnak járó évi 1500 forint átalányösszeg fizetésétől és mentessenek fel a polgárok attól, hogy az életszükségleti cikkek után adót fizessenek. —
6. Utasítatnak a követek arra nézve is, hogy a város a hús és egyéb élelmiszerek árának megsabása (Limitirung) körül saját hatáskörében eljárasson.²

Temesvár szabad királyi várossá emelésének törvényes elismerése és becikkelyezése dolgában példás buzgóságot fejtettek ki a követek. Fáradozásaikban a budai kir. helytartótanácsnál alkalmazott *Keresztury* udv. ágens volt segítségükre. Szept. 17-én Bécsbe is felutaztak a királyhoz kihallgatásra. Koppauer tolmácsolta a város hódolatát, előszóval ajánlva a felség jóindulatába a város becikkelyezési

¹ *Bellai*: Temesvár sz. kir. város képviselete az országgyűlésen.

² U. o.

ügyét. Az országgyűlésen 1790. évi decz. 7-én szótartotték: vajjon Temesvár a sz. kir. városok sorába fölvétessék-e? A státusok és rendek úgy okoskodtak, hogy a II. József által sz. kir. városokká emelt városok — mivel a kir. városok szaporítását a törvény ellenzi — továbbra is hagyassanak meg rendezett tanácsú városoknak. A többség már-már eldöntötte Temesvárnak előbbeni állapotában való meghagyását, midőn gróf *Zichy Károly*, országbíró fordított a dolgon. Ő meggyezőnek találta Temesvárnak kir. várossá emelését mind a törvénytől, mind a közjótól. Hivatkozott a király óhajára is, melyet a város követei Bécsben jártukkor kieszközöltek. De Bihar és Somogy követei hevesen kikelték Temesvár rangemelésé ellen és azt a napirendről levétetni kívánták. Ellenben Temes vármegye követei, *Laczkovics István* és *Vörös Ignác*, *Zichy Károly* grófhhoz csatlakoztak és nemcsak nem elleneztek Temesvár becikkelyezését, hanem a megye megváltozott hangulatához képest, főleg azon indokból, hogy Temesvár polgárságának a magyar nemesek és a szentkorona tagjai közé fölvétele által a hosszú időközön át elidegenített város szorosabban fog fűződni, a hazához siettetni kívánták a város kiváltságlevelének törvényes megerősítését. Bács vármegye követei szintén méltányosnak találták azt. És így a túlnyomó többség elfogadta *Zichy* javaslatát. Mint külön kérdést tárgyalták: legyen-e Temesvárnak és a II. József által felszabadított többi városoknak helye és szavazati joga az országgyűlésen? Itt is *Zichy* állásfoglalása győzött. A követek nagyobb része abban állapodott meg, hogy legyen; nehogy e jognak megtagadása szokatlan helyzetet teremtsen az országban.¹

A koronázás után még négy hónapig tartott ez a nevezetes országgyűlés, mely az alkotott 64. törvénycikkely közé *Temesvár sz. kir. város privilégiumát is beiktatta. A szentesítést azonban, II. Lipót halála miatt, csak utóda, I. Ferencz király adta meg két évtized múltán, 1824. évi aug. 27-én.*

Midőn a 25 éves ifjú *Ferencz* király trónra lépett, Franciaország véres forradalma az európai udvarokkal szövetségelt *Ferencznek* háborút izent. A király a hadi készülétek miatt siettetni akarván koronáztatását, 1792 május 20-án Buda városába országgyűlést hirdetett. Erre Temesvár városa is kapott meghívót. Követekül a tanács most is *Koppauer Ignác* városbíró és *Joannovics Bazil* szenátort küldé fel. A követi utasításokat máj. 2-án szerkesztette meg a bizottság. Az utasítások főpontja *Mehala-jószág* ügyének rendezése. A kiváltságlevel szerint *Mehalát* oly kikötéssel adományozták a városnak, hogy tulajdonjogáért 100.482 frt 32¹/₂ krt fizessen a kamarának. Minthogy ezt a föltétet nem teljesíthette, *Mehalát* valósággal nem is adták át a városnak. Az átadás kieszközlése félszázadon át meddő feladata volt a temesvári követeknek. Hasztalan folyamodtak ez iránt magához a királyhoz. Az 1792-ki országgyűlésen nem is volt alkalmuk a követeknek ezt a kérdést előhozni, mert a rendek a hadiköltségekre kívánt négy millió forint megszavazása és a pótlásul kívánt 5000 újoncz megajánlása után szétoszlottak.²

Semmi nyoma annak, hogy a francia háború különösebb hatással lett volna a temesvári polgárságra. Folyt minden a megszokott mederben; a város csak a saját érdekeivel törődött és még akkor sem indult meg, mikor *XVI. Lajos* és *Mária Antónia* nyaktilon történt halálának híre Temesvárra érkezett. Megtartották a farsangi vigalmakat és megnyitották 1794-ben a német városi színházat. Legfeljebb azt vették tudomásul, hogy a „császár fegyverei győztek a francziákon“ és hogy 1796-ban megkötetett a béke.

Mikor azonban a fiatal *Bonaparte Napoleon* vette kezébe a francia hadak fővezérletét és azt tűzte célul, hogy a republikát elismerni vonakodó *Ferencz* császárnak Bécsből fogja diktálni a békeföltételeket s mikor a német tartományokban már a föld népe is tömegesen állott fegyver alá, Magyarországon pedig elrendelték az ujonczok gyors táborba küldését: csak akkor váltotta fel a temesváriak közönyét a félelem. A magisztrátus most már készséggel járult a hadi költségekhez és sietett ujonczait felszerelni és a hadsereghez bocsátani. A válság közepette *I. Ferencz* 1796 nov. 6-ára Pozsonyba hívta össze az országgyűlést „a vallás és haza, a trón és alkotmány, a nemesi jogok s kiváltságok védelmére, az isteni és emberi jogokat és törvényeket eltipró francia nép ellen“. A városi tanács okt. 5-én tárgyalta a királyi meghívólevelet és ugyanakkor *Páva Ignác* polgármestert és *Czvetkovics Pál* főjegyzőt választá követekül. „A követeknek

¹ *Gálffy*: Temesvárnak a sz. kir. városok sorába fölvétele. (Dél. tört. és rég. Értes. 1880. évf. 163. l. — 1790. évi Országgyűl. Napló.)

² *Bellai*: Temesv. képv. az országgyűlésen.

Francia háborúk

adott utasításon eléggé meglátszik — írja a város országgyűlési képviseletét ismertető Bellai, — hogy fenyegető vész balsejtelmének hatása alatt készült.¹

Közeledés észlelhető a nemzeti fölfogáshoz az utasításnak azon pontjában is, mely a jobbagyság sorsának enyhítéséről és nyomasztó terheinek súlyáról szól. A mehalai-jószág átvétele ügyében eszközöljenek ki a követek fizetési moratoriumot. Menjenek föl a királyhoz is. Törekedjenek továbbá arra, hogy a temesvári mesteremberek, a városi ipar felvirágoztatása céljából, új kibővített czéhprivilegiumot kapjanak. S minthogy a temesvári kamarai adminisztrációnak más városba áthelyezése tervezetett: hassanak oda a követek, hogy ez a kormányzó Temesvárot maradjon, mert az áthelyezés kárára lenne a városnak. Szerkesszenek a követek kérvényt és emeljék ki, hogy a kamarai hivatalokat befogadó épületek nagy értéket képviselnek, miért is azoknak más célra fordítása nemcsak sok költségbe kerülne, de az épületek értéke is csökkenne, holott a városi árvek 400.000 forintnyi pénze jobbra azokba van fektetve. De a város iparát és kereskedelmi forgalmát jelentékenyen megkárosítaná az áthelyezés.²

A király személyes megjelenése az országgyűlésen és hivatkozása a magyarok hűségére, mely Mária Terézia idejében a birodalmat megmentette, oly nagy lelkesedésre ragadta a rendeket, hogy József főherceget egyhangúlag nádorrá választván, hadi segedelmül 50 ezer újoncot, 10 ezer lovat, 20 ezer ökröt, két millió 400 ezer mérő rozst és három millió 760 ezer mérő zabot ajánlottak föl a királynak, felhatalmazván őt, hogy szükség esetén közönséges nemesi fölkelést is hirdethessen. A követek javasolták a magisztrátusnak, hogy a városra eső hozzájárulási hányad beszállításával ne késedelmeskedjék. Legalkalmasabb szállítónak a temesvári *Pausenbergert* vagy a pesti *Gamperl* kereskedőt ajánlották. A fennebbi összegből Temesvárra 4656 p. m. búza és 7394 mérő zab vettetett ki. Azonkívül köteles volt a város 38 ökröt és 40 forintot, 19 lovat és 28 frt 48 krt adni. Temesvár tehát szép összeggel támogatta a francziák ellen táborba szálló hadsereget. Megtudjuk a követek jelentéséből, hogy a város legfőbb gondja még mindig a „veszendőbe menő“ Mehalá. Mondják a követek, hogy már kétszer jártak e miatt Bécsben az udvarnál, tárgyaltak Keresztury ágenssel is, de egyelőre minden siker nélkül.

Az 1802., 1805., 1807., 1808. és az 1811—1812-ik évi országgyűlések tárgyalásainak köréből semmi olyast nem emelhetünk ki, a mi Temesvárra nézve közvetlen jelentőséggel bírt volna. A napoleoni háborús követelte nemesi fölkelésekben Temesvár derekasan kivette a maga részét. Bandériális hadát Temes és Torontál vármegyék bandériumaival egyesítve küldé a francziák elé, az ország éjszaknyugati határára és Bécs védelmére. 1808-ban az országgyűlés várósként a „polgárhad“ felállítását rendelve el, a háborús zavarok idején ez a városi polgárokból szervezett fegyveres csapat állt őrt a fővártán, a vár kapuinál és a bástyákon és ez örködött 1809-ben is a Bécsből Temesvárra szállított kamarai *kincstár* biztonsága fölött.

I. Ferencz látogatása

1807-ben, nyár elején, I. Ferencz király a győzelmes Károly főherceg kíséretében beutazván a Bánátot és Bácskát, Temesvárt is meglátogatta. Jövetelükről máj. 14-én *Plaviscs Péter* polgármester és városi követ a budai országgyűlésről értesítette a magisztrátust. Utazásuk valódi célja most sincs még kiderítve. Valószínűleg összefüggésben volt az azokkal a zajtalan hadi készülletekkel, melyek akkoriban birodalomszerte folytak Napoleon hatalmának megtörésére és összefüggésben lehettek Károly főherceg terveivel is, ki az aldunai határok hadi ügyét a német örökös tartományokba behozott új rendszer mintájára akarta átalakítani. A fejedelmi vendégek a „Trombitás“ (Hungaria) szállóban vettek lakást, egész csendben megtekintették a várost és erődítményeit, s rövid tartózkodásuk alatt csak a katonaság vezető embereivel érintkeztek.

Ezentúl 13 esztendeig nem volt országgyűlés. Miután a francia forradalmat Európa egyesült fegyverei legyőzték és a béke 1815-ben helyreállt, Ferencz király a vármegyék többszörös sürgetései ellenére sem tartotta szükségesnek tanácskozni a rendekkel.

A politikai pangásnak ez időszaka alatt alig adott életjelt Temesvár. Mindössze két esetet tart említésre méltónak. Az egyik az, hogy míg eddigelé a város

¹ Bellai: Temesv. képv. az országgyűl.

² U. o.

tanácsában a városbíró elnökölt, 1812-ben az elnöki tiszt „legfelsőbb rendeletre“ a polgármesterre ruházott át. A másik eset: *Temesvár centenáriuma a török uralom alól való felszabadulásának emlékére, melyet a város 1816 okt. 13-án kiváló dísszel ünnepelt meg.*

Az 1825-ki nagy nemzeti mozgalom Temesvár polgárságára, de még inkább a város vezetőségére feltünő hatással volt. Az alkotmányos és hazafias irányzat mindinkább tért foglalt a város szenátusában. Az előbbi lanyhaságot a magyar közügyek iránti élénkebb érdeklődés váltotta fel. A néhai temesbánsági osztrák kormányzat hagyományai kezdtek egészen kiveszni az emberek emlékezetéből, a tanács pedig most már vidorabb orozával közeledék a vármegyéhez és a kölesönös bizalom helyreállott. A túlnyomó részben német és egyéb idegen lakosság már melegedni kezd a törvényes közjogi kívánalmak iránt és bátrabban csatlakozik az úttörő magyar államférfiakhoz és a nemzeti művelődés előharcosaihoz. Ezt a fordulatot többféle ok idézte elő. Legnagyobb hatással volt Ferencz királynak gyorsan elterjedt azon kijelentése, hogy *ezentúl mindenben alkotmányos elvek szerint akar kormányozni.* Az eddigelé háttérbe szorított, hazafias gondolkodású *József* főherceg nádornak a kormánytanácsban döntő szerephez jutása, azonképpen nagy hatással volt a város jövőjét szemelőtt tartó közönségre. Hozzájárult a magyar ellenzéknek országszerte rendkívüli megerősödése és azok a sokat ígérő és sokat jelentő szép példák, melyeket nagynevű hazafiak az ország szellemi és anyagi jólétének előmozdításában az egész nemzet elismerése mellett felmutattak.

Az 1825-ki országgyűlésre a városi bandériumnak egykori lelkes kapitányát, ez időben már temesvári polgármestert, *Klapka Józsefet*, negyvennyolczas tábornokunk atyját, választották meg első, *Nikolics András* városi főjegyzőt pedig második követül. A követi utasítás most már javarészen megegyezett a többi törvényhatóság utasításaival. *A reformhaladás eszméje nyílt kifejezést nyert benne.* A város hangsúlyozza, hogy az országgyűlésen a nemzet sérelmei, melyek a törvényes kormányzatot lehetetlenné teszik, minél előbb orvosoltassanak, az ország kérelmei tárgyaltassanak és ő felsége minden harmadik évben, szükség esetén rövidebb időközben is, országgyűlést hívjon össze. Sürgessék a követek, hogy Temesvár, mint a Délvidék metropolisa és kereskedelmi empórium, rendezett kereskedelmi-, vám- és iparviszonyokhoz jusson és azok az akadályok, melyek által a honi ipar és kereskedelem a külföldi érdekeket felkaroló vámrendszer miatt megkárosítottak, elháríttassanak. Kiemeli a magyar nyelv hivatalos használatának szükségességét.¹ Ezek mellett igyekezzenek a követek a város javát minden erejükkel előmozdítani és a mehalai jószág ügyét szorgalmazni. A városnak az országgyűlés tárgyalásai iránti élénk érdeklődését a pótutasításokból látjuk, melyek a folyamatban levő viták minden lényeges mozzanatának a tanácsal való közlését kéri a követektől. S azok e kívánságnak oly lelkiismeretesen feleltek meg, hogy 46 kimerítő jelentésük úgyszólván teljes képét tünteti fel az 1825—27-ki nevezetes országgyűlésnek.² Mehaláról, mely nagyfontosságú vagyoni kérdése volt Temesvárnak, azt jelentik a követek, hogy átvétele újabb akadályokba ütközik és fáradozásuk előreláthatólag kevés eredményre fog vezetni.³

Ugyanilyen szellem nyilvánul az 1830-ik évi koronázó és az 1832—36-ik évi reformáló országgyűlésekre küldött követek utasításában is. *Temesvár a nemzet többségéhez csatlakozik és át van hatva a szabadelvű reformok szükségességétől.* Ezek tárgyalására a város ismét *Klapka József* polgármestert küldi Pozsonyba, ki a nemzeti reformeszmének lelkes képviselője és az ország követei körében legszélesebb ismeretséggel dicsekedhetik. Az utasítás 2-ik pontjában kijelenti a város, hogy követei „mindama kérelmeket és kívánatokat, melyeket az ország többi városai az országgyűlés elé terjesztenek, a maguk részéről is sürgetni fognak“. A harmadik pontban: „Midőn a városok rendezésének kérdése kerül napirendre, a követ urak a többi városok követeivel együtt oda törekedjenek, hogy a városok egyenként külön-külön nyerjenek szavazati jogot az országgyűlésen. Törekvésük biztosabb elérésére szervezzenek küldöttséget, mely ezt a jogos követelést a király elé is vigye és kedvező elintézését kérje“. A hetedik pontban: „A mehalai jószág dolgát a követek ezúttal is szorgalmazni fognak“. — *Klapka* és követtársa, *Bakics János*

¹ Bellai: Temesv. képv. az országgy.

² U. o.

³ U. o.

⁴ U. o.

A hazafias irányzat terjedése.

Temesvár a reformtörekvések mellett.

városi kapitány, minthogy a túlzók már az Ausztriától való teljes elkülönítést és a magyar katonaságnak az osztráktól teljes elválását követelték — a mi akkoriban vakmerőségnek látszott — a kormánypárthoz csatlakoztak, Mehaláról pedig azt írja Klapka a tanácsnak, hogy hasztalan járván Bécsben az udvarnál, ez az ügy már vesztett ügynek tekinthető és minden ez irányban tett kísérlet „vox clamantis in deserto”.¹

A követválasztási jog kiterjesztése

A követválasztási jognak kiterjesztése a városi tanács szűk köréből a választott polgárság összességére nevezetes eseménye 1839-ben a temesvári országgyűlési követválasztásnak. Koronghy János volt akkor a polgármester. Midőn 1839 apr. 25-én a királyi meghívót kézhez vette, nemcsak a magisztrátust, hanem a 60 tagból álló összes választott polgárságot is meghívta a királyi levél kihirdetéséhez és az országgyűlésre küldendő követek választásához. A teljes számban megjelent választottak szószóloja (néptribun) kijelenté, hogy *mostantól fogva a polgárság óhajtja a követeket választani; az eredményt a városi tanács elé terjeszti, melynek hivatása a választottakat megerősíteni.* Ily módon választották első kövét Vlahovics Hilár, helyettes városbíró, másodkövét Niamesny Ignác, városi aktuáriust. Klapka tanácsos az eképpen végbement választás érvényét megtámadta, minthogy az ellenkezett az eddigi szokással. Szerinte a követválasztásra nem volt hivatva sem egyedül a városi tanács, sem egyedül a polgárság, hanem a kettő együttvéve. A követeket a városi tanácsnak kellett volna jelölnie és a választást névszerű szavazással a választott polgárságnak kellett volna megejtenie. A jelen választást tehát érvénytelennek mondotta, mert a városi tanács semmi befolyást sem gyakorolhatott reá. Ennek ellenére a városi tanács érvényesnek nyilvánította a választást és ezzel a régi eljárástól eltérőleg új követválasztási gyakorlatot léptetett életbe.

A városi követek szavazata

Mekkora haladást tett már akkor Temesvár városa a szabadelvű nemzeti irányzat követésében, kiténik a követeknek adott utasításból. Az egyik pont kiemeli, hogy *jelenleg oly nemzeti jogok megmentéséről van szó, melyek az alkotmányos szabadság leglényegesebb alapjai és a nemzeti fejlődés nélkülözhetetlen feltételei.* Ennek elérésére *múlhatatlannal biztosítani kell a törvényhozásnak az egész ország színe előtt való nyilvánosságát, a szólásszabadság sérthetetlenségét és függetlenségét.* Egy másik pont a *negyedik rend* vagyis a városok követeinek *egyenkénti szavazati jogát* sürgeti, mitől a kormány elvben ugyan nem zárkozott el, de a szavazati jog kiterjesztését a városok igazgatási szervezetének újjáalakításától tette függővé.² Maga a nádor is elismerte az egyenkénti szavazatok jogosultságát, de leghívebben támogatták azt az ugoccai és temesmegyei követek. Azonban a megyék zöme ellene foglalt állást.³

Az 1843—44-ki országgyűlésre küldött Bakics János és Veigl József követek utasítása is a városi követek egyenkénti szavazati jogának erélyes megsürgetését teszi a követek kötelességévé.

Kolera 1831 és 1836

Visszapillantva már most a város időközi nevezetesebb eseményeire, mindenekelőtt az 1831 és 1836-ik évi koleráról kell megemlékeznünk, mely Temesvárot is, mint másutt, félelemmel és rettegéssel töltötte el a lakosságot. Az eddigé ismeretlen ragály, melyet a lengyelek ellen küldött tatárok hurczoltak be Galicziába és onnét a felvidéken át Temes vármegyébe, valósággal megdöbbentő hatást tett az emberekre. Az orvosok tétlenül állottak vele szemben és a legerősebb alkotású férfiak is néhány óra alatt elpusztultak gyilkos mérgétől. A dühöngő nyavalyának végre is a helytartótanács orvosrendőri szigorú szabályzata vetett véget, mely bár kiméletlenül érintette a családok érzékenységét, a kóranag terjedését nagysokára mégis megakasztotta. Temesvárott áldozatul esett a kolerának 1831-ben 1361, 1836-ban meg 1028 egyén. A város akkori lakosságához mérve ez igen nagy szám volt ugyan, de aránylagosan még sem volt oly nagy, mint az ország éjszaki városaiban, a hol egész családok és népes utcák haltak ki kolerában.

1831-ben tették le a temesvári ág. ev. hitfelekezeti templomának alapkövét.

Orvosok gyűlése

1843-ban aug. 8-tól 12-ig a magyar orvosok és természetvizsgálók egyesülete tartotta nagygyűlését Temesvárott. Ez volt itt az első magyar tudományos és irodalmi ünnepély, az újjászületett nemzeti kultúra jegyében. A nagytekintélyű társaságnak a város által barátságos meghívása és az ország minden tájairól egybesereglett tudós férfiak vendégszerető fogadása s ellátása, az általános öröm, melyet

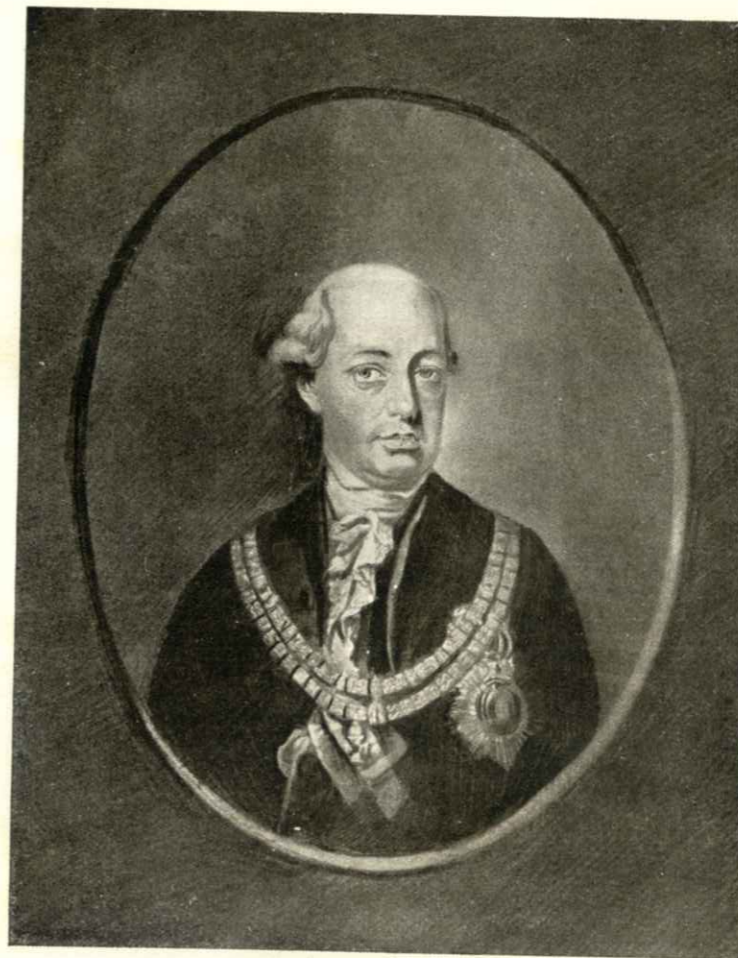
¹ Bellai: Temesv. képv. az orszgy.

² U. o.

³ U. o.

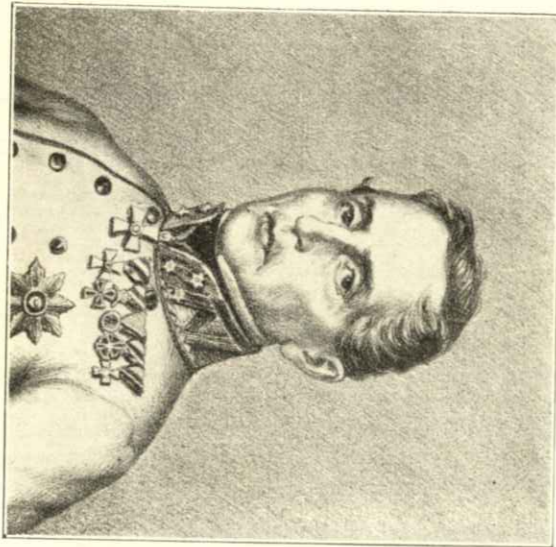

Gróf Zichy Károly.
(A gr. Zichy-család tulajdonában levő eredeti festménye után.)

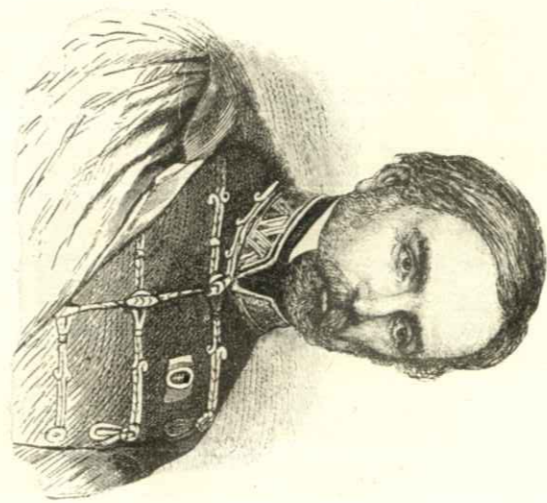
II. Lipót.
(Az Orsz. Képtárból.)

Gróf Vécsy Károly.

Baró Rutkavina György.

Dembinszky Henrik.

megjelenésük a város polgárságában keltett, egyik legszebb emléke a szellemi emelkedés és magyarosodás útján haladó Temesvárnak! Ezt az emléket fennkölt gondolkodásai és magához méltó módon örökítette meg a város, midőn Böhm bécsi művészszel érmet veretett, melynek egyik oldalán a város czimere foglal helyet e körirattal: „Sz. k. Temesvár városa a m. orvosok és természetbúvároknak 1843. aug. 8-án kebelében tartott gyülekezete emlékeül”. Az érmet tulsó oldalán a tudományt ábrázoló dombormű-nóalakat díszíti, balkezeiben a földgömbbel és megfelelő jelképekkel. Alattuk e szavak: „Gazdagítva boldogít”.

Az osztrák kormányzat korában sok mindenféle külföldi és katonaszokást tulajdonított el a Temesi Bánság lakossága. Mindjárt a sváb telepes községek benépesítése után ú. n. „Schützen-Verein”-ok, vadászcsapatok szervezkedtek, melyek ünnepi alkalmakkor testületileg vonultak föl és üdvlövésekkel, vitézi látványosságokkal szórakoztatták a hőslélekű fiaikra büszke svábokat. Ilyen fölfegyverzett vadászcsapat, polgárhad alakult Temesvárott is. Már a szab. kir. város instaurációja ünnepén pompázott díszfelvonulásával. 1844-ben új zászlót szerzett e polgárhad és a zászló felavatására V. Ferdinánd király anyját, *Karolina Auguszt*a királynét kérte fel zászlóanyának. A felséges asszony drága zászlószalagot küldött. Az ünnep fényét, a katonai és világi előkelőségeken kívül, az ország számos ilyen polgárhadának küldöttei emelték. „De a külsőségeken kívül — írja a város érdeemes krónikása — a polgári osztály e pajzshordozóiban, kik itt egy jelvényes jelenetre összegyűltek, az öntudat érzülete is nyilvánult, mely a rend és önbecs szellemével összeolvadva, az országnak tanubizonytságot adott, hogy ennyi elemet a közjólét ugyanannyi tényezőiül kell tekintenie.”¹

Föl kell tételeznünk, hogy az öntudat érzülete, melyről itt Temesvár első Magyarosodás történetírója beszél, a magyar polgári öntudat megnyilatkozása volt; mert a magyarosodás szelleme a mult század negyvenes éveiben már oly erős és mély gyökereket eresztett a temesvári polgárság kebelébe, hogy annak külső kifejezése is bizonyára őszinte és magyar volt. Nemcsak a hatalmas vármegye, a vármegyei birtokos nemeség érezte befolyását a város közéletében, de az úri fiatalság is, különösen az országgyűlésekről visszatért „kis-követek” játszottak nagy szerepet a magyarosításban. Valóságos apostolai lettek a szabadelvű eszméknek és a nemzeti aspirációknak. Voltak közöttük többen, kik udvarolni is csak olyan nőknek akartak, kik magyar nyelven társalogtak és magyarérműeknek vallották magukat. Ezek az ifjak, mint *Ormós Zsigmond* és *Vukovics Sebő*, Temesvár társadalmában egész forradalmat idéztek elő és ők voltak a nemzeti iránynak legbuzgóbb terjesztői. A temesvári német hetilapban is mind gyakoriabbak lettek a magyarszellemeű czikkek, kivált *Wachtel D.* és *Stokinger (Sulyok) Mór* szerkesztősége idejében. De elsősorban *Pesty Frigyes* öntött magyar szellemet a temesvári lapokba és ő ösztönözte legjobban a polgárokat a magyar nyelv megtanulására.”²

Ilyen körülmények között találták Temesvárt az 1848-ki fejlemények.

Már az 1847-ki nov. 7-ére Pozsonyba kitűzött országgyűlés királyi meghívói, melyeket századok óta most szerkesztettek először magyarul, továbbá Kossuth 1847-ben Lajosnak, az ellenzék vezérének, az ország hangadó első megvéjében, Pest vármegyében, követté választása és a szabadelvű reformokat sürgető, Metternich kancellár abszolutisztikus kormányzata ellen fordult közvéleménynek szokátlanul bátor nyilvánulása, előre jelezte a közelgő nagy eseményeket, melyek néhány hónap mulva Európa összes birodalmait alapjaikban rendítették meg.

Temesvárott a szept. 30-án végbement követválasztás szintén izgalmas tüntetésekre adott alkalmat. Az ellenzék föllebezett a tanács tagjai közül kikiáltással választott konzervatív *Preyer János* polgármester és *Popovics Márk* városbíró megválasztása ellen. Követelte, hogy új választás rendeltessék el, arra kellő határnap tűzessék ki és a választók erről előre értesítettvén, résztvehessenek mindnyájan alkotmányos joguk gyakorlásában. A választás pedig ne egyszerű kikiáltással, hanem királyi rendeletnél fogva, titkos szavazással történjék. A királyi helytartótanács, bizonyára tekintettel az országos izgalmakra, csakugyan megsemmisítette az előbbeni választást és az új választásnál titkos szavazással *Urbányi Lőrincz* főjegyző, a választó polgárok közül pedig *Joannovics György* nyerték el a többséget.

¹ *Preyer*: Monogr. d. k. Fr. Temesvár, 93. l. — *Böhm*: Délm. k. tört. II. k., 273. l.

² *Berkeszi*: Temesv. kis monogr.

Az új követek utasításában kijelenti a város, hogy „mitsem óhajt inkább, mint fenséges *István* főhercegnek Magyarország nádorává leendő megválasztását, mire felejtethetetlen atyjától öröklött erényei és tulajdonságai feljogosítják”. Kívánja a királyi városok országgyűlési helyzetének rendezését és egy tökéletesebb s tágasabb képviselői rendszernek behozatalát; a tanácsnak, a tisztviselőknek és a képviselőtestületnek minden hatodik évben újból leendő választását; a kezelési rendszer egyszerűsítését; a polgári birtoknak a katonai felsőbbiségek bitorkolási ellen való megvédését, a nyugalmazott katonai személyek vagyoni tárgyalásánál a katonai hatóságok részéről elkövetni szokott önkénykedések és botrányos kihágások megszüntetését; a váltóviszonyokról és csőd eljárásról rendelkező 1840. évi 15. és 22-ik t.-czikkek revízióját; a zsidók polgárosítását oly értelemben, hogy az mindig csak kiváló érdemekre és egyéb polgári erényekre való tekintettel történhessék; végre a temesvár—szegedi vasutúgy hathatós felkarolását.

Az országgyűlési ellenzék ereje ekkor már annyira elhatalmasodott, hogy úgyszólván csak a felsőházzal kellett viaskodnia. De már ott is aláhanyatlott a konzervatívok ellentállási kedve. A szabadelvűek lépten-nyomon arattak győzelmet.

A márcziusi
események

Azonban az országgyűlés negyedik hónapjában beállott váratlan eseményeknek forradalomszerű kitörése egészen új korszakot nyitott meg a nemzet életében. Mikor Kossuth az ingerültség tetőfokán az engesztelődés ajánlatát visszautasító kormánynak kijelenté, hogy „legyen hát és lesz is harc az utolsó percig” és a kormány 1848 február hó elején már-már az országgyűlés feloszlásának szándékával kezdett foglalkozni, hirtelen híre terjedt, hogy a francia nép fellázadt és Párisban tombol a forradalom. Nyomon követte ezt márcz. 13-án a bécsi forradalom és a magyar fővárosban márczius 15-ének felvirradása.

Mindkét eseményről márcz. 18-án délelőtt értesült a temesvári közönség. Villámütés gyanánt hatottak e hírek a kedélyekre. Déli 12 órakor már talpon volt az egész város. Déli 12 órakor a vármegye közgyűlést rögtönzött és küldöttségileg szólította fel a várost közös népgyűlés tartására, mely délután négy órára hivatott össze. Oly rendkívüli tömegekben gyülekezett a közönség, hogy a városi tanács-terem szűknek bizonyult befogadására. *Preyer János* polgármester nyitotta meg az első temesvári népgyűlést, „Isten szabad ege alatt”, mint a jegyzőkönyv mondja, a városház előtti díszterem. A városi tanácsból, melynek ez időben számos szerb tagja volt, résztvettek. *Popovics Márk* főbíró, *Vlahovics Vidor*, *Bakics János*, *Félix Ignác*, *Koronghy János*, *Kraul György*, *Páva Henrik* és *Stokinger Antal* tanácsnokok; *Veszelinovics Pál* városi kapitány, *Paulovics Árkád* aljegyző, *Theodorovics Miksa* tollnok, *Zvekics Atanáz* főügyész és *Petrovics Pál* alügyész. A temesvármegyei rendek részéről megjelentek: báró *Ambrózy György* alispán vezetésével *Gorove István*, *Vinkler Imre*, *Kiss Miklós* és *Szánthó János*. A jegyzőkönyv így kezdi: „Temesmegye rendei a jelen európai fontosságú és nagyjelentőségű időben, a felséges király iránti tántoríthatatlan hűség és honszeretet nyilvánítására és a közboldogság előmozdítására fölkérték a polgármestert, hogy törvényes úton, rendkívüli esetben rendkívüli eszközökkel népgyűlést tartson. A polgármester a népgyűlést elhalaszthatatlannak ismervén el, azt a mai napra kihirdette”. A népgyűlés határozatait a temesvári közönség lelkiületét jellemző e szavakkal vezeti be a gyűlés jegyzőkönyve: „A gyülekezet tagjai, lelkesítve az uralkodó család és felséges urunk, királyunk iránti határtalan hódolattól, úgyszintén a hazaszeretet legforróbb érzelmeitől és mélyen érezvén a jelen perc fontosságát, meggyőződve lévén továbbá arról, hogy szeretett hazánk oly események küszöbén áll, melyeknek folyamatát követni polgári s honfiúi kötelesség, azoknak ellentállni pedig szintúgy a trón megrendítésére, mint az ország jólétének s derült jövőjének szándékos eltiprására czélzó törekvés lenne: mindezekért egyhangúlag karolja fel az események kincsét, melyet a főváros lelkes polgárai a nemzet számára kivívtak”.¹

Márcz. 19-én a városháza udvarán *Preyer* polgármester elnöklésével tartott második népgyűlésen *Gorove István* indítványára lelkesedéssel határozták, hogy másnap este, a népiünnep dicsőítésére a városi színházban, szabad és ingyenes belépés mellett, nemzeti tárgyú színelőadás rendeztessék és a színház fényesen kivilágítottassék, nemzeti lobogókkal feldiszzitassék s a Néphimnusz elénekeltessék.

Márcz. 21-én d. u. négy órakor tartotta a város, szintén a városház udvarán, ugyancsak *Preyer János* elnöklelte alatt, harmadik népgyűlést, melynek tárgya

¹ Temesv. városi levéltár. 1848. évi tanácsi jkv. I. k.

gróf *Batthyány Lajos* „nemzeti miniszter” bemutatkozó leirata volt. „Nemzetünk önállóságának életbeléptetését tanusító ezen első miniszteri körlevél — mondja a gyűlési jegyzőkönyv — határtalan örömrivalgás között felolvastatván, hiteles alakban aranykeretbe foglaltatni s a városháza nagytermében kifüggesztetni rendeltetik”.¹

Tudvalevőleg *Batthyány Lajos* elnöklelte alatt független felelős minisztériumot neveztek ki. Lelkes éljenzésektől visszhangzottak az utcák, midőn a városháza előtti téren az ismeretes pesti szabadságpontokat kihirdették. A rend és csend fenntartására közbiztonsági választmányt helyeztek be, melynek tagjai lettek a kiváltságos osztály részéről: *Vukovics Sebő*, *Kulterer Ignác*, *Gorove István*, *Vinkler Imre* és *Kiss Miklós*; a nép részéről: *Szeiler János*, *Oszvald György*, *Popovics Zsigmond* és *Veidl Venczel*. E választmánynak mindenki, a megyei tisztviselők is, engedelmeskedni tartozott. Elhatározták továbbá, hogy a város nemzeti lobogókkal feldiszzitassék és azok továbbra is függve maradjanak. Kimondták végre a nemzetőrség felállítását, mely a közbiztonsági választmánynak rendeltetett alá. Oly hirtelen és oly nagyszerű volt ez az átalakulás, hogy a várost egészen kiforgatta a maga valóságából. Temesvár arczatára nem lehetett ráismerni. A köznapi üzletéletet mindenüvé lázas izgatottság váltotta fel. Márcz. 19-én délután díszkörtmenettel tüntetett a polgárság magyarsága mellett. A tereket és utcákat magyar nevekkel ruházta fel: a „Paradeplatz” Szabadság-tér lett, a régi Vár-utcát a tüzerkaszárnya és fegyvertár tájékán *Hunyadi-utcának*, egy másik utcát a székesegyháznál *Szabadsajtó-utcának* neveztek el.²

V. Ferdinánd király ápr. 11-én a következő sarkalatos törvények szentesítésével rekesztette be a korszakos és utolsó rendi országgyűlést: „Az országot felelős minisztérium kormányozza. Pesten évenként országgyűlés tartatik s a követek ezentúl népképviselő alapján választatnak. Erdély Magyarországgal egyesítetik. A teherviselés közös. Az úrbériség, robot, kilenczed méltányos kármentesítéssel, a papi tized egyszerűen eltöröltetik. Földjének mindenki tökéletes birtokjoggal ura. A birtokok tagosítottak, az úriszékek és a földesurak hatósága megszűnik. Az ősiség eltöröltetik. Nemzetőrség állitattik. A sajtó szabad. A keresztény vallások egyenlő joggal bírnak. A kir. udv. kancellária Bécsben, a kir. helytartótanács és kamara Budán eltöröltetnek”.³ Ezért volt oly leírhatatlan a temesváriak lelkesedése, mikor *Preyer* polgármester a márcz. 21-ki népgyűlésen a magyar minisztérium kinevezését és a szentesített nemzeti vívmányokat kihirdette. A Szabadság-téren a városháza, a fővárta, a hadtestparancsnokság és a várparancsnokság épületei előtt négy fölkészített oltárt állitottak, melyeknél a vallás egyenjogúság jelképezésére és hálaadásul az elért vívmányokért egyszerre katolikus, evangélikus, gör. keleti és zsidó szertartás szerint istentiszteleteket mutattak be. Résztvettek azokon ünneplő ruhában az összes világi hatóságok és a lakosság megszámlálhatatlan sokasága. A nemzetőrség is szervezkedett és megkezdte működését. Jún. 6-án ejtették meg a városi képviselőtestület választását. 1188 választópolgár adta le szavazatát. A megválasztott 120 képviselő júl. 3-án tartotta alakuló közgyűlést.⁴

A polgárság örömmel ragadott meg minden alkalmat, hogy a magyar közvéleménnyel való együttérzést igazolja. Meglett férfiak kört alakítottak s naponként leczkét vettek a magyar nyelv tanulására. Sokan neveiket magyarosították meg, magyar czégfőírásokat függesztettek ki s nemzeti kokárdát tűztek a mellükre.⁵

De a nagy nemzeti reformok szülte közörömet csakhamar a bécsi reakció által felbujtott szerb, horvát és oláh nemzetiségek lázongása zavarta meg. Az agg uralkodó erőtlén lévén szembeszállni az új nemzeti átalakulás művét és az alkotmányos magyar kormányt megbuktatni törekvő udvari cselszövényekkel, *István* kir. herczeg nádorispánt bízta meg az országgyűlés egybehívására. A nádor egyet-értve a magyar minisztériummal, júl. 2-ára Pestre hívta össze a nemzet képviselőit.

A népképviselők választása országszerte, és így Temesvárott is, zajosan folyt le. Június 17-én ment végbe a választás *Bersuder Lajos* elnöklése mellett. *Fülöp Lajos* ügyvédet választották meg képviselőnek, ki most már utasítás nélkül jelent meg az első népképviselői parlamentben.⁶

¹ Temesv. városi levéltár 1848. évi tan. jkv. I. k.

² *Preyer*: Monogr. d. k. Fr. Tem. 94—95. II. — Temesv. v. jegyzőkönyve 1848 márcz. 18.

³ *Horváth M.*: Magy. tört.

⁴ *Preyer*: id. m.

⁵ *Berkeszi*: Temesv. kis monogr. 86—87. II.

⁶ *Bellai*: Temv. képv. az orszgy.

A délvideki
fölkelés

Már kezdetben az ország egyes vidékeiről, leginkább Délmagyarországból fegyveres fölkelés híre zavarta meg a tárgyalásokat. V. Ferdinánd szept. 17-én személyesen jött le Budára, de már sem a minisztérium, sem az országgyűlésnek a királyhoz menesztett küldöttsége nem tudta kiegyenlíteni az udvari kamarillával és a forrongó nemzetiségekkel támadt bonyodalmakat és nem tudta fenntartani az országban a törvényes és békés állapotokat.

A király okt. 3-án feloszlatta ugyan az országgyűlést, de Kossuthnak sikerült egy ideig még együtt tartani Pesten a képviselőket, kik a kormányt támogatva elhatározták, hogy az erőszakot erőszakkal fogják megtorolni. Minthogy pedig a bécsi minisztériumnál hasztalan sürgették a künnlevő magyar ezredek hazaküldését, a rend helyreállítása céljából honvédsereget toboroztak össze, mely a mozgósított nemzetiségekkel egyesülve, eleinte a föllázadt szerbek, majd azután *Jellasics* horvát bán ellen lépett akcióba. A honáruló magyar zászlósrat Pákozdnál csúful megvervén, negyvenezernyi hadával együtt Ausztriába kergette.¹ Mikor végre a feszültség a magyar nemzet és a bécsi kormány között nyílt harcra fejlődött, báró *Rukavina* altábornagy és várparancsnok, V. Ferdinánd parancsára 1848. évi okt. 10-én *Temesvárt ostromállapotba helyezte*. Hirdetménye így szól:

Temesvár
ostromállapotban

Ostromállapot. — Vonatkozással ő. cs. felségének Schönbrunnban f. é. okt. 3-án kelt s egyúttal közléteendő legmagasb határozatára, mely szerint egész Magyarország a hadi törvényeknek lett alávetve, *Temesvár vára külvárosával együtt* mai naptól kezdve ostromállapotba helyeztetik és a haditörvény ezennel kihirdetetik. A legmagasb királyi leirat 3-ik pontja értelmében az itteni nemzetiség a várparancsnokság közvetlen parancsai alá helyeztetik. A ki lázadásra izgat, ki a csapatoknak ellenszegül vagy jogosítatlanul csak fölfegyverkezni is, rögtönítéletileg fog büntetett. Hat személynél többnek összecsoportosulni tilos. Míg a csend és rend fennáll, a megkezdett ostromállapot a lakosok tizletére és közlekedésére nem lesz akadályozó befolyással. Minden fegyver, kivéve a nemzetőrökét, 24 óra alatt, elismervény mellett, az itteni tüzér-szertárba beszovaltatandó. A ki e parancsnak ellenszegül, a haditörvények szerint ítéltetik el.²

Okt. 23-án Temesvár városa közgyűlést tartott és *Rukavina* várparancsnok felhívására kimondta a városi nemzetiség lefegyverzését. Minthogy pedig az ostromállapot ellenkezett az alkotmányos ügyvitellel, a magisztrátus a közgyűlések tartását is végképpen beszüntette. A törvénykezést és közigazgatást illetőleg maga a magisztrátus megmaradt ugyan előbbeni jogkörében, de minden egyebekben a várparancsnok elnöklete alatt alakult *haditanács* rendelkezett.

Az okt. 10-től vagyis az ostromzár kihirdetése után Temesvárott végbement eseményeknek, főképpen magának az ostromnak a leírását, legmegbízhatóbb hűséggel tartották fenn számunkra *Nebojszai Bogmá István* temesvári tudós történetíró és szemtanú magyar nyelven írt naplójegyzetei, melyek lényegesebb részeiből álljanak itt a következők³:

Bogmá István
naplója az
ostromról

„1848. okt. 12. Lefegyverzés. A vármegyeháza elé két ágyú, a városháza elé négy ágyú állított, a várkapuk 10 órakor bezárva. — Okt. 13. A Józsefvárosban katonai demonstráció; három kocsis fegyver lefoglalva. — Okt. 16. Az ő- és új-vármegyeháza és a városháza előtt katonaság. A vármegyeházából minden fegyver elszedve, a politikai rabok (leginkább a verseczi csatában elfogott szerbek) elbocsátva. A katonai épületekről és a vármegyeházáról a magyar zászlók leszedettek. — Okt. 17—18. A szomszéd német községeket kezdték lefegyverezni s a magyar érzelmű urakat és községi előjárókat elfogdosták. — Okt. 20—21—22. Két század karánsebesi határőr a Józsefvárosba, egy század a várba szállított. Lopresti báró magtárát (Józsefváros) katonai zár alá vették. Az egész dzsidásezred Temesvárra vonult. Ambrózy Lajos főispán és Dezsán kormánybiztos új komitét alakítottak. — Okt. 26. Délután a ráczok kifizették a feketesárga zászlót nagy zajjal és zenével. — Okt. 27. A vármegyei levéltár és pénztár lepecsételtetett. Az ő-vármegyeházba katonaság szállított. — Okt. 29. A magyar nemzetiszínű zászlót a kath. püspöki lakról letépték, a fábriki bírót befogták. A temesvári városházáról levétellett a nemzeti szín s helyébe a császári zászlót tűzték ki. A józsefvárosi templomról is eltávolították a nemzeti zászlót s a németet tűzték ki. — Okt. 31. A vár kapuin mindenütt császári lobogók. — Nov. 1. A belső sáncon 15 ágyútelepet állítottak fel. — Nov. 2. A rácz és oláh nemzetőrök fölesküdték. — Nov. 6—7. A mehalaiak a magyaroktól féltükben erdőbe szöktek. Vukovics Sebő fejére 100 arany tűzetett. — Nov. 8—9. Sok német fölesküdvé fegyvert kapott. Liebling feketesárga zászlóval hozta be ujonczait. Oláhok számosan tódulnak be esküre. A Józsefvárosban csak 6 német iratta be magát. — Nov. 11. Papházy feketesárga zászlóval vezetett be felette sok kocsin oláhokat és kevés

¹ Horváth M.: Magy. tört.

² Temesvár 1848—49. évi elzárásáról és megostromlásáról öt egykorú napló ismeretes: *Hirschfeld Károly* temesvári hírlapíró németül írt naplója (1850); egy *névtelennek* szintén német naplója a várvédelemben résztvett helyőrség magatartásáról (1853); *Lapónyi Alajos* temesvári kegyesrendi házfőnök latinnyelvű naplója 1849 jan. 24-től jún. 30-ig a „*Histor. Domus Temesv. Schol. Piar.*” című kéziratos évkönyvben, magyarul *Pfeiffer Antaltól* a temesv. főgimn. értesítőjében (1887); egy *névtelen katonatiszt* följegyzései német kéziratban a temesv. hadi levéltárban (1848—1849); végre a *Bogmá-féle napló* (1848—1849).

németet. — Nov. 14. Józsefvárosi hadisarcz kezdete. Murányi proskribálva, neudorfi kastély kirabolva, szétűlva. — Nov. 22. Róka kanonok törvényen kívül tétetett.

1849. Apr. 26. Mutakoztak először a magyarok Kisoda körül. — Apr. 27. Bem megszállotta a József-külvárost, délután a faraktárakig jött, két dzsidás elfogatott, lovak lelővetvén. — Apr. 28. Szombat. Előrsi lövöldözések két rendben is. — Apr. 29. Reggel 3 órakor két lövés, 5 órakor négy Württemberg-huszár a Pap háza elé (Erzsébetváros, Holló-u. 3. sz.) lovalgolván, hét lövés esett ellenük. Kovács főhadnagy veszedelmes sebet kapott. Délután 3 órakor Bem 200 lovassal és 6 ágyúval az ő-majoroki (jelenlegi Vörös-csárda) téglavetőtől az akasztófa felé vizsgálódván, az uszodánál levő császári táborra (Ferencz József-liget) lövet. Egymás ellen 80—90 ágyúlövés, a várból 13 ágyúlövés. A szélmalomnál (Szabadfalu felé a Bega-parton) éjjel hajóhid verése kezdődött. — Május 1—3. Kölesönös lövöldözések. Május 3-án délután 2 órakor egy huszártiszt parlamentair egy trombitással a hídig lovalgolt és írásban átadta a várőrségnek a fölszólítást, hogy adja meg magát. A császáriak fölbontatlanul küldték vissza a levelet egy parasztlegény által. Fél 3 órakor délután a császáriak a Józsefvárosba a Vademberig behatoltak két batalion gyaloggal és három század dzsidással. Egy óráig tartó kemény ágyútűz. — Május 7. A józsefvárosi fasorok a császáriak parancsára levagattak. — Május 12. Két-három zászlóalj császári, két divízió dzsidás és 18 ágyú több rakétával a Józsefváros mellett éjjel kirohant s a magyarokra ágyúztak. Egy óráig tartó — 300 ágyúlövés — tüzelés után a császáriak visszavertek. Összesen 80 császári elesett. A magyarok közül elesett 7 Lehel-huszár, 2 tiszt és 30 székelly gyalog. A szélmalom elégettetett, a józsefvárosi templom-tornyot 12 fontos ágyúgolyó érte, Mehalát elfoglalták a magyarok. Délután a vár falairól vagy 30 nehéz ágyúlövés történt a Gyárvárosra és Mehala felé. Este a magyarok a Gyárvárosba benyomultak. — Május 14. Éjjel után 2 órakor kezdődik az ágyúzás. A józsefvárosi magyarok kivonultak, a mehalaiak ostrommal előnyomultak. Fél 5 óra után a Gyárvárosban kemény ágyúzás éjjeli 11 óráig. Délután az uszoda elégett. A Gyárvárost a magyarok ostrommal bevették. — Május 15. Nagy tüzesetek a várban és a külvárosokban. A császáriak lövik a Gyárvárost. A vizimalom elrontatott, a magyarok a lovalgótérről lövik a várat. — Május 17. Reggel 8-tól délután 3 óráig a Gyárváros felé 200—230 ágyúlövés; délután 4-től este 7-ig újra a Gyárváros felé vagy 100 ágyúlövés. — Május 18. Reggel 5 órakor a Gyárváros felől kezdődött az ágyúzás és 8 óra tájban végződött; 730—740 ágyúlövés történt mindkét részről. — Május 19. Délután 3 órától 5-ig a Gyárváros felől vagy 200 ágyúlövés. Este 7 órakor a magyarok bejöttek a Józsefvárosba. — Május 20. Vasárnap. Délután 3-tól 7-ig vagy 150—180 ágyúlövés, leginkább a Gyárváros felől, de a Mehala felől is. — Május 21. Sok zsidót kiűztek a várból. — Május 22. Este 9 órakor a Majorok és a vár között több száz ember futóárkot és ágyútelepet ment készíteni, több száz kocsis rőzsét és kosarakat vitt oda nagyszámú magyarság kíséretében. Az ágyúkat is oda vitték és az ágyútelepet felállították. Elfogtak 70—80 kőborló osztrák gyalogost. — Május 23. Reggel 4 órakor kezdtek a józsefvárosi ágyútelepről az ágyúzást és 5 óráig 653 ágyúgolyót lőttek ki és be. A magyar tábor közelebb jött a Józsefváros alá. — Május 26. Reggel Bem a sereget megtekinté s 15 foglyot a várba visszaküldött. — Május 27. Vasárnap 12 órakor a magyar táborban nagy hálaadó istentisztelet Budavár bevételéért. — Június 6. A Vadász-erdőben a Vécsey tábora elégett. — Június 8. Délután 6 óra után Mehala felé kirohott félszázad dzsidás, de visszavertett, vagy 100 ágyúlövés történt. — Június 11. Reggel 11 órától este 7 óráig vagy 2000 lövés történt a várból, leginkább gránát és bomba. A Majorokban több ház égett. A várból két gyalogtiszt meztelen kiszökött. — Június 12. Délután 2 órától szünet nélküli ágyúzás kívülről és belülről. Bomba és gránát, több 500 lövésnél. Este és éjjel szapora előrsi puskalövés és közel 250—300 ágyúlövés, leginkább a magyarok ágyútelepei felé. A várban kétféle gyuladás. — Június 13. Reggel 5 órától kevés pihenéssel folytonos ágyúlövés, délelőtt vagy 50 ágyú-, mozsár- és haubitz-lövés, délután több 300 lövésnél. Éjjel kemény ágyúzás, bomba- és gránátlövés, közel 300 ágyúlövés és kemény előrsi puskázás. — Június 14. A várba be 150—200, kifelé vagy 200 bomba és közel 200—250 golyó és gránát lövetett. — Június 15. Délig vagy 300—360 ágyú-, bomba- és gránátlövés; délután 200—240 ágyú-, mozsár- és haubitz-lövés. — Június 16. Éjjelkor előrsi puskalövöldözés, három plotonlövés. „Rajta magyar” kiáltással két század magyar megrohanván a nagy hidat (a mostani Hunyadi-híd helyén), azt Ritter tüzér két honvéddel meggyújtá. Nappal semmi lövés, de éjjel 11 órától 4 óráig szünet nélkül. A várból a Józsefváros ellen vagy 700—800 bombát és gránátot küldöttek. A magyarok viszonzták a Mehala felől. — Június 17. Délután 3-tól 6-ig újra 400—500 bomba, gránát- és ágyúgolyó küldetett a várból a Józsefvárosba és Majorokba, a hol több ház elégett, a Gyárvárosban is tűz. — Június 23. Éjjel 11 órától éjjel után 3 óráig kemény ágyúzás a várból ki, a mehalai és vadászerei telepről pedig be. Bomba, gránát és golyólövés vagy 600—700. — Július 1. Reggel kezdtek a várból bombákat lökni. Arad vára megadta magát. 1280 ór költözött ki, 1100 mázsa lőpor, 50—80 ágyú és 3000 darab puska maradt vissza. — Július 2. A várból vagy 800 polgári személy a Bécsi-kapun kibocsátott. Preyer polgármester és Georgievics Gyarmatára mentek. — Július 3. Reggel 4 órától este 9-ig ki és be 250—300 golyó, bomba és gránát löketett; éjjel 700—800 golyó, bomba és gránát lövetett ki a várból és oda be. — Július 5. Éjjel után elkezdődött az ágyúzás, bomba- és gránátlökés. Fél háromkor a várőrségből 14 század kirohott. Erős ágyúzás és felette szapora puskalövés. A várőrség megtámadta a józsefvárosi ágyútelepet. Az oláh előrs megkökött vagy elesett. Az osztrákok 4 óra tájban visszavertek. Az osztrákok a Józsefvárosban és a Gyárvárosban veszítettek összesen 108 embert. Az éjjel vagy 800—900 ágyúlövés történt. A mi tisztjeinknek jó része csak kaczerkodik és elhanyagolja szolgálatát. A plebiániára 3 golyó és egy bomba esett. Este felé 9 órakor a mieink bombákat eresztettek a várra, egész éjjel vagy 800—900 bombát és majd 100 golyót. A várbeliek csak négy ágyúlövest tettek. — Július 6. Éjjel tájban kirohant a várőrség és 3—4 óráig lövöldözvén, visszavertett. Egész nap lövik a mieink a várat, 800—900 bombát és 100 ágyúgolyót lőttek be és így egy nap alatt közel 1800 bombát és 200 golyót lőttek be. Délután 4 órakor kezdtek a várból kilőni és vagy 100 lövest tettek. — Július 7.

Éjjel után fél 3 órától rettentően lövöldöztek a micink a várra; reggeli 6 óráig közel 800 bombát és 300 ágyúgolyót lőttek a várra. A misericordianusok temploma és tornya s mellette egy ház a várban elégett. Egész nap, kivált délután erős ágyúzás. Délután a káptalan piacán tűz volt. A misericordiae-batteriat a micink összelőtték. A várban a Zeughausnál (Hunyadi-tűz kastély) egy osztrák löportár a misericordiae-batteriaival a légebe röpített. A városban újra tűz, a Gyár városban is tűz és szintén löporobbanás. A várbeliek erősen lőnek. Este ágyúzás, éjjel és reggel erős lövöldözés. A várban égett. Egész nap 1500 lövés be- és vagy 500 kifelé. — *Július 8.* Vasárnap. Reggel ágyúzás ki és be. Délben égett a Majorok felé, este a Gyár városban volt tűz. Egész nap és éjjel nagy ágyúzás. — *Július 10.* Reggel 3 órától 7 óráig rettentő ágyúzás ki és be. Legalább 1800—2000 ágyú-, mozsár- és vet-ágyúzás mindkét felől. A Gyár városban, Józsefvárosban és a Mehalában tűz. — *Július 11.* Éjjel 2 batallion várórség a Gyár városban, Józsefvárosban és a Mehalában bombázzák a magyarok a várat. — kirohant és visszaverették. — Napról-napra borzasztóan bombázzák a magyarok a várat. — *Július 19.* Kossuth megtekinté Temesvárot a magyar tábornok. — *Július 21.* Angol konzul a magyar táborban. — *Július 23.* Reggel 2 órakor a várbeliek kirohantak, de ágyúzás között visszaverettek. A Majorokban leégett 4 ház, a Mehalában 15 ház. — *Július 27.* A magyar táborba 1300—1400 mázsa lőpor érkezett Péterváradról. — *Július 28.* A várból 1000—1200 ágyúzás. — *Július 31.* A várban erős égés. Folytonos ágyúzás ki és be. — *Aug. 1.* Éjjel tájban rettentő ágyúzás a várból. Kívülről befelé vagy 1500 lövés. A Mehalában nagy tűz. A várban a Dolmács-kaszárnya elégett. — *Aug. 3.* Éjjel után 3-tól 6-ig rettentő ágyúzás. A palisádokat a magyarok lerombolván, az első sánczát nyomultak. — *Aug. 5.* Követek futnak ide Aradról. — *Aug. 6.* Délután 5 órától 700 ágyúzás a várból. — *Aug. 9.* Délután kemény ágyútűz. A várból 900 ágyúzás. Egy század vörös-sapkás (oláh népfőlkélek) két ágyúval a várba szökött. — *Aug. 10.* Temesvár vára fölmentetett.¹

Az ostrom

Látnivaló, hogy Temesvár 1848—49-ki ostroma olyan irtózatossá volt, a milyent ez a vár egész hosszú történeti multjában még sohasem állott ki.

Milyen kétségbeejtő lehetett a várbeliek helyzete a hosszú ostrom alatt, kitűnik *Preyer János* polgármester közleményeiből, ki e nehéz napokban is feje volt a város polgári igazgatásának, bölcs és tekintélyes tanácsadója, pártfogója a halálra rémült lakosságnak.

A polgári lakosságnak élelemhiány ellen biztosítására — írja *Preyer* — intézkedett a város, hogy mindenki három óra lássa el magát élelemmel. A hús beszerzéséről maga a tanács gondoskodott. E végből még áprilisban 350 darab vágómarhát és ezek számára 7000 mázsa szénát s 2500 mérő kukoricát szerzett be. A sok költség, a rendkívüli viszonyok mellett, a város pénztárát kimerítette. A város kénytelen volt kölcsönhöz folyamodni. Mikor ez sem vezetett eredményre, elhatározta a város, hogy házipénztára jövedelmének terhére 50.000 pengő forint erejéig 6 százalékos utalványokat bocsát ki, melyek 3 év alatt lesznek beváltandók. A kibocsátott utalványok háromfelét voltak, ú. m. 5, 10 és 20 frtról szólók.² Mikor a honvéderő Temesvár megostromlására közeledett és 1849. ápr. 25-én bezárták a vár kapuit, a bennlakó összes polgári népesség mintegy 3000 lélekből állott, miután többen már előbb távoztak. A helyőrség a következő parancsnokokból és csapattekből állott: Parancsnok *Rukavina* báró altábornagy; mérnökparagazgató *Simonovics* őrnagy; tüzérgazgató *Scherb* őrnagy; osztályvezér *Gläser* altábornagy; dandárnokok: gróf *Leiningen* (nem az aradi vértanu) és *Wernhardt* vezér-őrnagyok. Csapattegek: 2 zászlóalj *Zsivkovics* 4-ik, 2 zászlóalj *Rukavina* 61-ik, 1 zászlóalj *Leiningen* 32-ik, 1 zászlóalj románbánsági határőr 13-ik, 4 század *Zanini* 16-ik számú gyalogság, 3 osztály *Schwarzenberg*-dzsidás 2-ik sz., 1 osztály *Max* vértesslovasság, 1 osztály a 2-ik és 5-ik tüzérezredből, 1 osztály röppentyűs, 1 osztály árkász és 1 század szerezés. Összesen 188 törzs- és főtiszt, 8659 közember, kik között 4494 újoncz volt 1270 lóval és 213 ágyúval. Puskapor volt elég.

Ápr. 26-án a magyarok *Vécsey* alatt 8—10.000 ezer emberrel és 69 ágyúval a József-külvárost szállották meg, de a község kérelmére ismét elhagyták és a külváros s *Freidorf* (Szabadfalu) között ütöttek táborot. *Rukavina* ápr. 27-én felhívást bocsátott ki Temesvár lakosaihoz, melyben mondja, hogy eddig minden kimélettel vezette az ostromállapotot, de ezentúl már elkerülhetetlen a legnagyobb szigor. Minden a vár biztonsága ellen elkövetett büntényt a hadi törvényszék halállal fog büntetni. Az egyetértés az ellenséggel szóval, írásban vagy jelekkel, a csoportosulások, fegyverek és löszerek bírása a hadi törvényszék elé tartoznak. Az erődíjvek terére lépni szintén tilos. Riadók esetében a lakosok házaikban maradjanak, éjjeli riadók alkalmával az ablakokat világítsák ki, háztetőkön senki se mutakozzzék.

A tulajdonképpeni ostrom 1849. máj. 14-én kezdődött, mikor a magyarok a Gyár várost is megszállták. Ez által a várat elzárták a külvilággal való minden

¹ Délm. tört. és rég. Értesítő. 1904. évf. 67—86. II.² *Temesvár szükségpénzjegyei 1849.* (Délm. tört. és rég. Értes. 1008. évf. 124. I.)

összeköttetéstől. A magyarok először is a vízvezetékét pusztították el, mely a várat élvezhető ivóvízzel látta el. A várban volt ugyan 130 kút, de ártalmatlan, egészséges vize csak 13-nak volt. Máj. 31-én már mutatkozott az élelemhiány. Emiatt 400 ember el akarta hagyni a várat, de a magyar előőrsök visszautasították őket. A bombázás alatt a pusztítás és a város rémülete igen nagy volt; a várban alig maradt épület sérülés nélkül. A lakosság, melynek csak legkisebb része talált helyet a kazamatákban, rémülve hagyta el lakásait és a pinczékbe menekült. Jún. 14-ke éjjelén egy bomba beszakította a kath. székesegyháznak bombabiztos hatalmas boltozatát, mely alatt mintegy 100 ember keresett oltalmat. A káptalan nagyprépostja s néhány kanonok hosszabb időn át állandóan a templom alatti kriptában lakott. A robbanás után néhány család is odamenekült és boldogok voltak, hogy a halottak fülkéiben megmenthették életüket. A bombázás heteiben kiállhatatlan volt a nyári forróság, mely 30 fokig emelkedett. A kórházakban mintegy 1000 beteg feküdt és számuk napról napra szaporodott. Inláz, hagymáz, skorbut és kolera kezdte szedni áldozatait. Legfélelmesebb volt az élelemhiány, mely még a vagyonosabb családokat is lóhús evésre kényszeríté és az erős férfijellemek között is megrendítő csüggedést idézett elő. *Preyer*, ki eddigelé a lakosságot bátoritá és rendet tartott fenn, ekkor már nem volt a városban. Katonai tekintély és szigor örökődött a fegyelem megtartásán.

Leírhatatlan volt a várban a nyomor, melyet még a gyakori tüzesetek is fokoztak. A nagyobb égések közé tartozott az irgalmasok templomának és kolostorának s a szemben fekvő polgári kórháznak elhamvasztása. A Hunyadi-kastély falain is nagy rombolást vittek végbe az ágyúgolyók. A legerősebb pinczék sem nyújtottak többé biztonságot. A kaszárnyákat és a kazamatákat némely perczekben valóságos golyózápor borította el. Temérdek volt a sebesülés nemcsak a katonaságnál, de a polgári egyéneknek is és rettentő volt a halál pusztítása. A halottakat a sánczokban temették el.

Több rohamnak eredménytelen megkísérlése után gróf *Vécsey* tábornok aug. 5-én délután 2 órakor parlamentairet küldött a vár alá s tisztességes kapitulációra szólítá fel a helyőrséget, „tekintettel rendkívül vitéz védelmezésére”. Ajánlatát azonban visszautasították. Néhány nap óta ugyanis észrevették a várban, hogy a váron kívül nyugtalan mozgás uralkodik, a miből azt következtették, hogy Temesvár felé fölmentő sereg közeledik. Aug. 9-én nyugat felől már távoli ágyúdörgést is hallottak, mely mindinkább közeledett. Válságos pillanatok következtek. A legfeszültebb várakozás között remény és félelem vett erőt a lelkeken. *Rukavina* kitörésre tartá készen csapatait, midőn mintegy két órányira éjszakkelet felől sűrűn hallható ágyúdörgés már kétségtelenné tette, hogy az osztrák fölmentő sereg Temesvár alá érkezett s a Csókaerdőnél tűzben áll a magyarokkal, kik Gyarmata felé hátrálnak. Ekkor *Blomberg* a Bécsi-kapun kirohant a várórséggel és herczeg *Lichtenstein Ferencz* altábornagy 4-ik hadtestével találkozott. A herczeg a legválságosabb perczben érkezett meg és Temesvár sorsát eldöntötte.¹

Úgy történt ez, hogy miután *Dembinszky* júl. 29-én Szegeden a bánsági és bácskai hadakkal, valamint *Kmety* 7000 és *Guyon* 12.000 főnyi seregével és a szegedvidéki 15.000-re menő nemzetőrökkel egyesült, az eképpen 42.000-re szaporodott magyar hadsereget Szeged feladása után nem a magyarok kezében levő Aradra, hanem Temesvár felé vezette, meghiusítván ez által a *Görgey* hadtestéhez való csatlakozást és alkalmat adván *Haynau*, *Walmoden*, *Simbschen* és *Lichtenstein* hadtesteinek, hogy Kis-Becserek és Szentandrás között *Bem* és *Vécsey* honvéd dandárait meglepjék, bekerítsék és teljesen felbomlasszák. *Haynau* tábornagy aug. 9-én este három lovasosztály és egy ütég élén bevonult Temesvárra, mely 107 inséges nap után aug. 10-én kapuit kinyitotta az osztrákoknak.

Néhány napra a szerencsétlen temesvári csata és a magyar sereg szétbomlása után *Haynau* parancsára *Wernhardt* tábornok 1849. aug. 14-én falragaszokon parancsolta meg a temesvári polgárságnak, hogy magyar czégtáblákat s feliratokat alkalmazni ezentúl tilos; a meglevőket pedig rögtön el kell távolítani és némettel fölcserélni. A Kossuth-kalapok viselőire 50 frt. bírságot szabott. Az utcák és terek magyar neveit vissza kellett németesíteni. Az iskolákból a magyar nyelvet kitiltották. A magyar érzelmű polgárok közül többieket elfogtak és a vár kazamatáiba zártak.²

¹ *Preyer*: Monogr. d. k. Freistadt Temesvár, 101—107. II. — *Böhm*: Délmagyarorsz. kül. tört., II. k. 321—356. II.² *Berkeszi*: Temesv. kis monogr., 87. I.

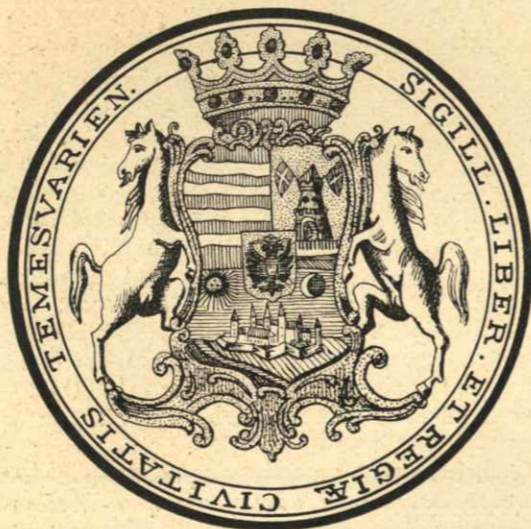
lön a magyar szabadságharcnak! Temesvár, mely 67 év alatt, ssá történt fölemelése óta, folyton erősödő hazafias törekvéssel városodás és nemzeti közélet terén, az 1849-ik évi nov. 16-án ens értelmében ismét visszaesett az osztrák fennhatóság alá, arországtól és középponti városává lön a „Szerb Vajdaság és evü koronatartományának.

birái és polgármesterei.¹ (1718–1849.) 1718 Hold Tóbiás. — 1719 Blam d Tóbiás. — 1722 Solderer Péter. — 1742 Pfann András. — 1745 Mayer mitzer József. — 1754 Mer Mihály. — 1756 Klang Antal. — 1758 Del Bondio (Delponar), Péter Antal. — 1761 Ebelshauser Ádám. — 1762 Kulterer József Antal. — 1771 Lederer Bertalan. — 1774 Del Bondio Péter Antal. — 1780 Leudolt János Mihály. — 1782 Del Bondio Péter Antal. Ugyanczen ében, a szabad királyi város új magisztrátusának megválasztása alkalmával: Ingrueber Ádám. — 1786 Reyhuber Tamás. — 1787 Schmid Sebestyén. — 1789 Koppauer Ignác. — 1808 Petrovics Simon. — 1810 Plaviscs Péter. — 1812 már mint polgármester: Kuenatter Mihály. — 1816 Tessényi József. — 1819 Klapka József. — 1833 Speckner (Koronghi Koronghy) János. — 1844–1849-ig Preyer N. János.¹

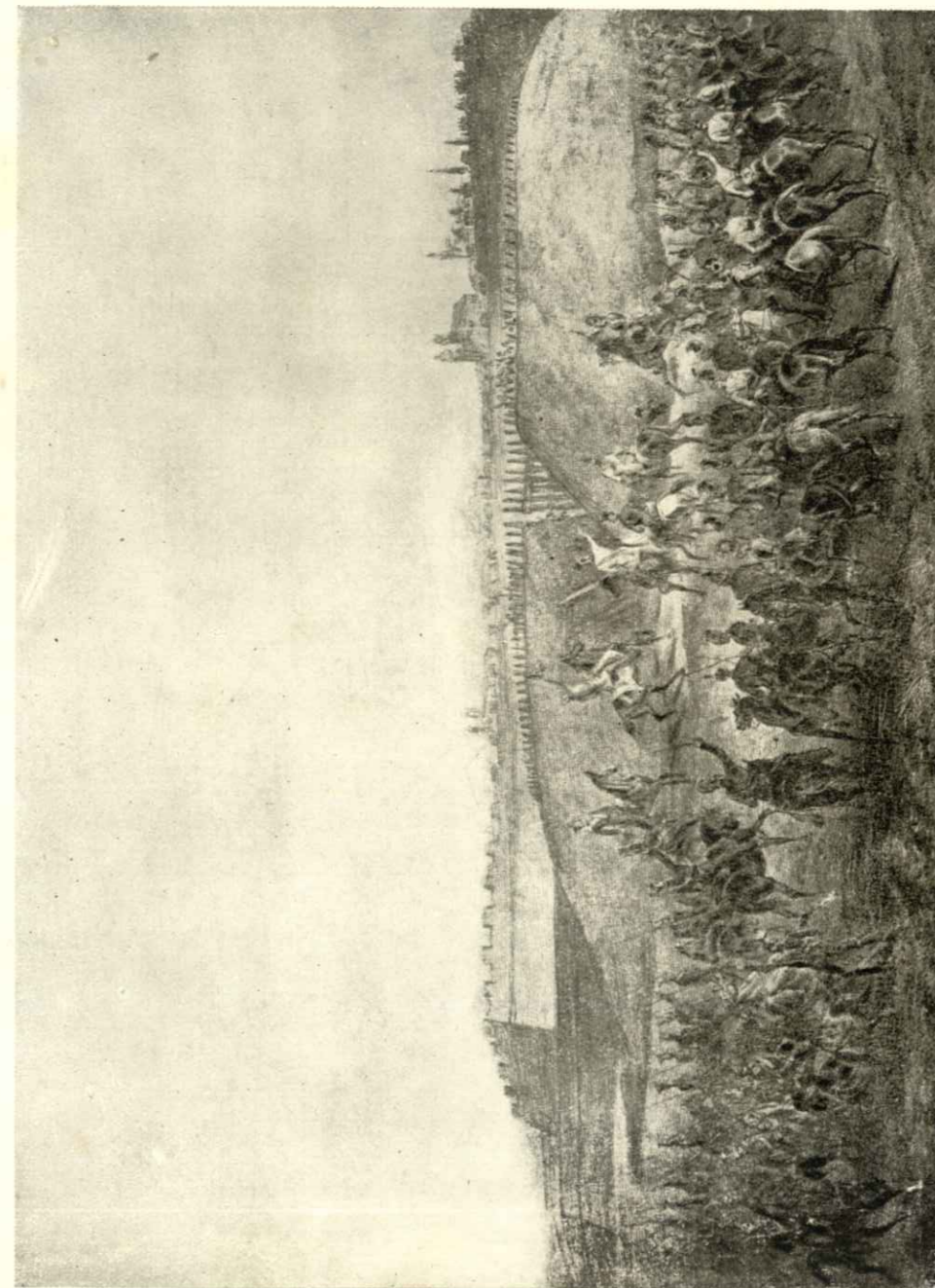
Követek Temesvár sz. kir. város rendi követei. (1799–1849.) 1790–91 Koppauer Ignác és Joanovics Bazil. — 1792 Ugyanazok. — 1796 Páva Ignác és Czvetkovics Pál. — 1802 Koppauer Ignác és Czvetkovics Pál. — 1805 Koppauer Ignác és Plaviscs Péter. — 1807 Plaviscs Péter és Szilvássy Mihály. — 1808 Koppauer Ignác és Plaviscs Péter. — 1811–12 Plaviscs Péter és Tessényi János. — 1825–27 Klapka József és Nikolics András. — 1830 Georgievics István és Mayer Ferencz. — 1832–36 Klapka József és Bakics János. — 1839–1843 Vlahovics Hilár és Niamessny Ignác. — 1843–44 Bakics János és Veigl József. — 1847 Preyer János, Popovics György. Ezek választása megsemmisítettén, utóbb: Urbányi Lőrincz és Joannovics György. — 1848–49 Fülöp Lajos.²

¹ Preyer: Monogr. d. k. Freist. Temesvár, 115–116. II.

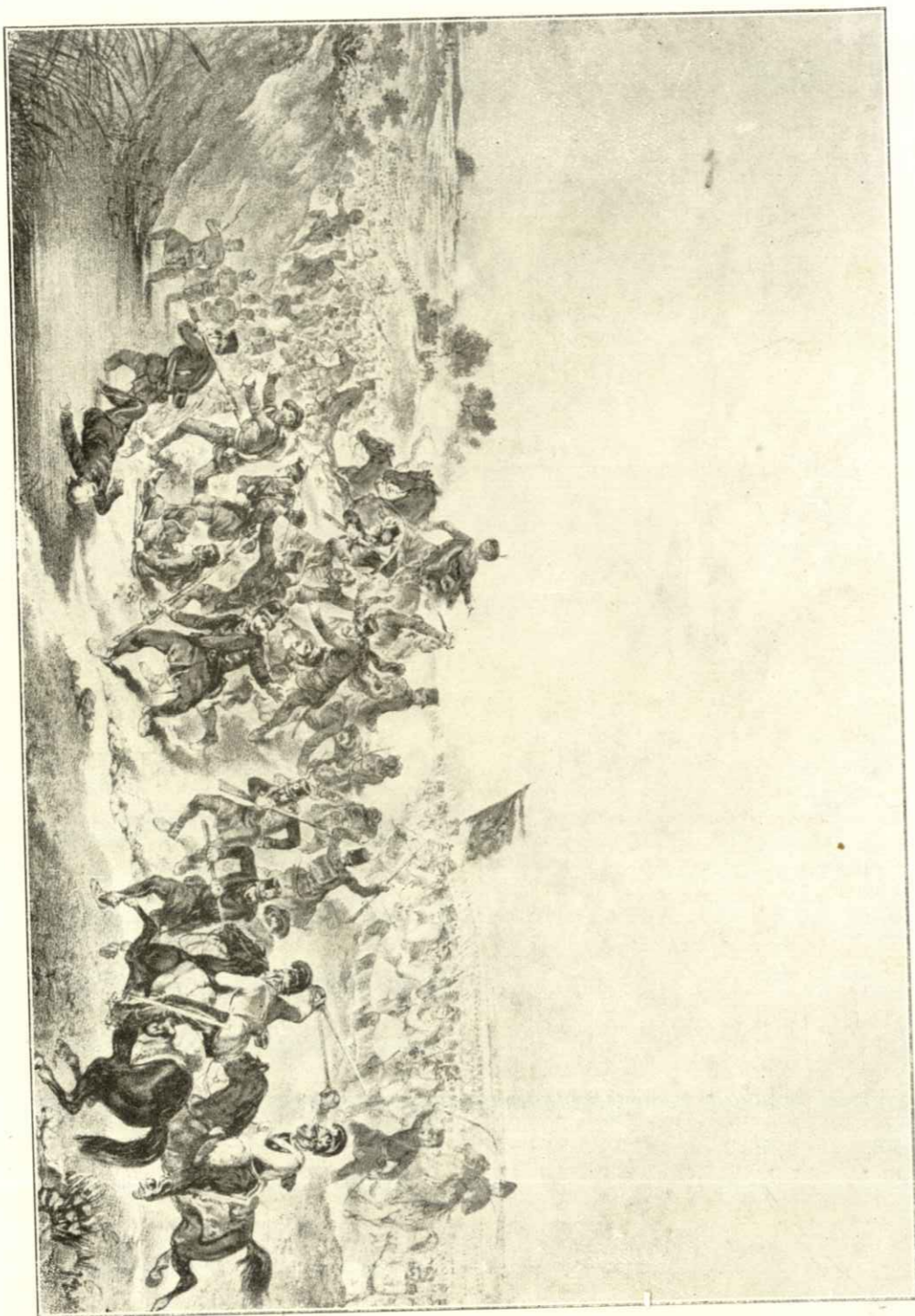
² Bellai: id. m.

Temesvár ezimeres pecsétje.

Részlet a temesvári esetából 1849 aug. 9-én.
(Ernszt Lajos gyűjteményéből)

A temesvári csata 1849 aug. 9-én.
(A bécsi os. és kir. hadügyi levéltárból.)

TEMESVÁR ÚJKORA.

I. TÖRVÉNYHATÓSÁGI ÉLET ÉS KÖZIGAZGATÁS.

Temesvár város az utóbbi évtizedekben, kiváltképen pedig az utolsó negyedszázad alatt óriási átalakuláson ment át. Lakosainak száma és a város kiterjedése több mint megkétszereződött, költségvetése ötszörösen megnövekedett, közigazgatása eddig e téren nem ismert üdvös gazdasági és szociális feladatokat oldott meg; szellemi, anyagi és társadalmi élete nagyvárosi jelleget öltött és az építkezési fejlődésnek hazánkban páratlanul álló nagyarányú alapját vetette meg.

E szélesarányú átalakulás titkát, mely a hazai városok újabbkori fejlődésének átlagát messze felülmúlja, első sorban a temesvári polgárság hazafias közszellemében és békés együttműködésében, másrészt a közigazgatás céltudatos, érelyes vezetésének *állandóságában* találjuk meg; e fejlődés lehetőségének a kulcsát pedig a temesvári erődített vár felhagyása és az eként a katonai rendeltetés alól felszabadult várterületeknek a városépítés céljaira való felhasználása adja meg.

A „temesvári polgár“ elnevezés tipikus jellemvonást, polgári erényt jelent. Mintha a nagy fejedelmek rég letűnt korszakában magyarnak és műveltnak ismert városunk falai között a királyért és hazáért hősi halált halt utolsó temesvári magyarok lelke átszállott volna a később, török rabigából felszabadult és az idegenből idetelepített vegyesajkú új városi polgárok lelkébe: az elődöktől hagyományként öröklődött át ivadékaikra az a feladat, hogy a királyhoz és a hazához hűséggel ragaszkodva, egyetértésben, testvéri szeretetben hiven álljanak őrt a haza határán, tartsák meg e földet a magyarnak, egyesítsék szellemi és anyagi erejüket és a magyar nemzeti műveltségnek itt e véghelyen erős várat emeljenek.

Ezt a hagyományt, ezt a hivatást átérzi minden temesvári polgár vallásra és nemzetiségre való különbség nélkül. Ez a közös cél elnémított minden vallási torzsalkodást, minden nemzetiségi különtörekvést, ez egyesítette mindenkor egy táborba a temesvári polgárságot, ha a haza jóvoltára, a nemzeti művelődés oltárára áldozatot kellett hozni, s ez a jövőbe vetett erős hit és erős meggyőződés tartja ébren azt az üdvös közszellemet, mely a közügyek iránti kiváló érdeklődésben, a haladás és művelődés iránti meleg érzületben, a társadalmi és a törvényhatósági önkormányzati életben oly megbecsülhetetlen módon nyilvánul.

A polgárságnak ez az egészséges közszelleme a nemzeti újjáébredés és a szabadságharc korszakában fényesen kiállotta a tűzpróbát. A XIX. század első felében a városi lakosságnak fele német, másik fele vegyesen szerb-, román- és magyarajkú volt; s habár a magyar elem a legkisebb arányban (10%) volt képviselve, mégis azt látjuk, hogy a polgárság és a *képviselőtestület e maroknyi magyarságnak engedte át a politikai és törvényhatósági ügyek vezetését*. A közös haza sorsának és a város közügyeinek intézésében a nemzetiségek félretettek minden külön nemzetiségi politikát és lelkesedéssel egyesültek a magyar nemzeti állam szolgálatában. Német nemzeti politikának semmi nyomát sem találjuk; a szerbek és románok csak a fölött örködtek, hogy a városi tisztikarban aránylagosan képviselve legyenek, de még ezek sem kívánták meg soha azt — a mi némely délvidéki városban még ma is dívik —, hogy a közgyűlési jegyzőkönyvek az ő nyelvükön is vezettessenek. Ha pedig végiglapozzuk a magyar nemzeti ügy érdekében hozott közgyűlési határozatokat, büszkeséggel olvashatjuk azokban azt a jellemző és lélekemelő feljegyzést, hogy a határozatot egyhangúlag, hozták.

A márcziusi eseményeket a polgárság lelkesedéssel ünnepelte; a szabad királyi városokról alkotott 1848. évi XXIII. t.-cz. alapján való átszervezkedés díszes ünnepség között ment végbe. A városi képviselőtestület erősen bízott a nemzeti

A polgárság
közszelleme

Alkotmány-
hűség

ügyben; a nemzetország szervezésében és a honvédek toborzásában a törvénytől és a nemzeti kormánytól reáruházott kötelességén túlmenő áldozatokat hozott; a kormánytól elrendelt gyűjtéshez 20.000 pfrnyi adományt ajánlott fel; a toborzás azonnali fogantatásához céljából a városi képviselők nyomban a közgyűlésben maguk adták össze a foglalópénzt; a szomszédos községeknek a szerviánusok betörései ellen mozgó nemzetországgal mentek segítségükre. De sajnos, Temesvár polgársága előbb, mint bárhol, érezte az osztrák katonaság ellenséges indulatát, s a jelentékeny helyországnak módjában állott a nemzetország lefegyverezését nyílt erőszakkal végrehajtani. Az 1848 október hó 12-iki közgyűlési jegyzőkönyvben a hazafias megdöbbenés hangján találjuk a lefegyverezés tényét megörökítve.

Az elnyomatás alatt

Az 1849 márczius 4-én kelt császári parancs az Ausztria népeinek adott alkotmányt Temesvárra és a Délvidékre is kiterjesztvén, a várparancsnok a német nyelvet akarta hivatalos nyelvének deklarálni; de a tanács ellenszegült és csak a szabadságharc leveretése után engedett a kényszernek.

Az első provizórium alatt csendes volt a város. 1857-ben császári biztost ruháztak fel a polgármesteri teendőkkel.

A szerb vajdaságnak és a temesi Bánságnak 1860-ban történt visszakapcsolását óriási lelkesedéssel ünnepelte meg a város és be sem várva az alkotmányos felsőbb tényezők rendelkezését, még december 31-én küldöttséget menesztett Majláth György tárnokmesterhez azzal a kérelemmel, hogy adjon engedélyt és utasítást az 1848. évi XXIII. t.-cz. alapján való újjászervezésre nézve.

A tárnokmester a m. kir. helytartótanácsnak 1861 január 23-án kelt rendelete szerint a város újjászervezésével Stokinger (Sulyok) Mór ügyvédet bízta meg; ez január 30-ikára egybehívta a tanácsot és a polgárképviselőket, mely alkalommal határozatba ment, hogy mivel az 1848-ban megválasztott 109 bizottsági tag közül már többen hiányzanak és mivel az 1848. évi XXIII. t.-cz. alapján szervezett hivatalokat még mielőtt működésüket megkezdhették volna, már fel is oszlatták, a választókat újból összeírják s újból választanak 109 bizottsági tagot.

Az 1861-iki tisztújítás

Az összeírás megtörténvén, a tisztújítást 1861 márczius 7—12. napjain ejtették meg. Küttel Károly polgármester és a tanács lemondván, a polgármesteri állásra 788 szavazatot adtak le, melyből Weigl József 589, Küttel Károly 156 és Preyer János 30 szavazatot nyervén, Weigl József lett a polgármester. Főbíró lett Bugarszky, főkapitány: Csermená, tanácsnokok: Urbányi, Vaszits, Gunnermann, Popovits, Ondrejkovits, Neopló és Meskó Gyula, főjegyző: Paulovits Árkád. A tisztújítás után kihirdették a 109 bizottsági tag választását.

A márczius 28-án tartott első közgyűlésben az abszolutizmustól üldözött több nagynevű hazafit, közöttük Lonovics József volt csanádi püspököt, a város díszpolgárrá választott; hálafelelőket intéztek Deák Ferenczhez, kinek arcképét megfestették az ülésterem számára; április 8-án gyászünnepélyt rendeztek Széchényi István emlékére s tiltakoztak a megbukott önkényuralomtól behozott adók behajtása ellen. Az 1861 február 26-iki császári manifesztum ellen megbotránkozással tiltakoztak és a városi közgyűlés „egyhangúlag és változatlanul” elhatározta, hogy az 1848-as törvényektől egy hajszálnyira sem tér el és hazaárulónak nyilvánít mindenkit, a ki a birodalmi tanács megalakításánál választóként vagy választottként résztvenni merészelve.

Csak halvány képe ez ama kor közviszonyainak és a temesvári polgárság bátor és alkotmányhű szereplésének.

A második abszolutizmus

A város az önkormányzat visszaállításának csak nagyon rövid ideig örvendhetett; az országgyűlést 1861 április hó 2-ikára összehívták ugyan, de már augusztus 22-én ismét feloszlatták, anélkül, hogy felelős magyar minisztérium megalakítására került volna a sor. A megyegyűléseket császári biztosok karhatalommal verték szét, s csak a mikor a kedélyek már némileg lecsillapodtak, rendezkedtek be a magyar színezetű abszolutizmussal való kormányzásra.

Temesvár ezentúl megmaradt ugyan az ország testéhez tartozó magyar városnak, de a törvényhatósági bizottság fel lett oszlatva s csupán ugyanazokat a képviselőket jelölték ki kultanácsként a városi tanács mellé. Ezekkel egyetértve kezelte a tanács — a magy. kir. helytartótanács főhatósága alatt — az adminisztrációt. Az igazságszolgáltatás, melyet a katonai abszolutizmus alatt 1851-ben elvettek, az országgyűléstől 1861 június 22-én elfogadott törvénykezési szabályok értelmében ismét visszakerült a városhoz s ezért a városi tanácsot olyképen kellett szervezni, hogy abban három törvénytudó foglaljon helyet.

Szabó Antal temesi főispánhelyettes tehát, e város kir. biztosa, 1862. évi évi január hó 21-én, a városi tanács és a tisztviselői kar újjászervezése alkalmával, az 1861. év márczius havában alkotmányosan megválasztott tisztikart egészen véve megerősítette az állásokban, s csupán Vaszits és Popovics tanácsnokok helyébe nevezte ki Theodorovits Miksa és Skarlató Sándor ügyvédek. Ebben a szervezetben maradt a tanács az alkotmány visszaállításáig.

Alkotmányos szervezet 1867-ben

A második felelős magyar minisztérium 1867 február 12-én kinevezetvén, a város törvényhatósági bizottsága, mely az 1861-ben megválasztott 109 bizottsági tagból alakult meg, a tisztújítást az 1848. évi XXIII. t.-cz. értelmében olyképen eszközölte, hogy a maga kebeléből Sulyok (azelőtt Stokinger) Mór választotta meg tisztújítási elnökké s melléje 17 bizottsági tagot a kijelölőbizottságba; a választást az országgyűlési képviselőválasztásra jogosultak, titkos szavazással eszközölték.

A tisztújító közgyűlést 1867. évi május hó 13—21. napjain tartották meg, a mikor Weigl József polgármester a tanács nevében is lemondván, a polgármesteri állásra beadott 1024 szavazatból Küttel Károlyra 961, Popovits Zsigmondra 35 és Popa Tivadarra 27 szavazatot esett, s így Küttel Károly lett polgármester.

A közgyűlés és a tanács ügyrendjét és ügykezelését a szűkszavú 1848. évi XXIII. t.-cz. rendelkezéseinek keretén belül, esetről esetre közgyűlési határozatokkal állapították meg.

Az önkormányzati jog rendszeres gyakorlása tehát az alkotmány visszaállítása ellenére, csak az 1872-ben életbeléptetett új szervezettel kezdődött meg; addig pedig (1867—1872) Küttel Károly polgármester — a ki 1848-ban városi tanácsnok volt és az 1859—1860. években is már egy ízben vezetője volt a város adminisztrációjának ideiglenesen kinevezett polgármesterként — felhasználta a visszanyert szabadságot, hogy számos intézményt teremtsen és az elhanyagolt állapotokat javítsa. Az ő polgármestersége idejében vette kezdetét a város küzdelme a vár katonai jellegéből származó hátrányok enyhítése céljából. A várkültelkekből (Esplanade) 1868-ban vett át a város 278 kat. holdat; 1869-ben az építési tilalmat leszállították, a várkapukban kocsi számára egy második nyílást és a lóvaspálya számára egy harmadik, valamint a várműveken keresztül szélesebb utat engedélyeztek. 1868-ban vette meg a város a városligetet és a kincstártól a városház melletti kétemeletes bérházat; a városháza udvari szárnyát kiépítették; a Jenő herceg-tér befásították, a kórházat kibővítették és a közlekedési állapotokat számos út kikövezésével javították. Küttel állt az élen a polgárokból alakult ama társaságnak, mely 1868-ban a lóvaspálya építésére nyert engedélyt és ő buzgólkodott leginkább a főreáliskola és az új színház-vigadó és szálló megteremtésén, valamint az önkéntes tűzoltói intézmény szervezésén. Az 1872-iki tisztújításkor kimaradt s újból megnyitotta ügyvédi irodáját, 1875 május havában elhalt.

Küttel Károly polgármester

A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi XLII. t.-cz. újlag szervezte a törvényhatósági bizottságot és a tanácsot, melytől a törvénykezést elvette ugyan, de a gyámhatósági jogot visszaadta. E törvény alapján a város szervezeti szabályrendeletet alkotott, a mi közel két évi időt vett igénybe. A lakosság száma az 1870-iki népszámlálás szerint 32.223 volt, úgy hogy 250 lakosra egy törvényhatósági bizottsági tag jutván, a törvényhatósági bizottság 128 biz. tagból állott, melynek fele a legtöbb adót fizetők sorából került ki.

Szervezet az 1870. évi 42. t.-cz. alapján

A város akkori főispánja Szredistyei Lazarovits Bazil volt, a ki a tisztújító közgyűlést 1872. évi április hó 18-ik napjára tűzvén ki, mindenekelőtt az új városi bizottságot megalakultnak nyilvánította. Küttel Károly polgármester és a tisztikar lemondván állásaikról, a polgármesteri állásra leadott 110 szavazat közül, Steiner Ferenczre 66 és Küttel Károlyra 44 szavazatot esett s így Steiner Ferencz törvényzéki bíró lett a polgármester.

Steiner Ferencz polgármester

Steiner Ferencz csak négy éven át (1872—1876) volt a város polgármestere, de az ő működéséhez is nem egy fontos alkotás fűződik. Erre az időre esik a színház és az állami főreáliskola tényleges felépítése, a József- és Erzsébetvárosnak vízáradások elleni megóvása céljából kiépült nagy körtöltés. A temesvár—orszovai vasúti vonal is 1872—73-ban épült ki, s nem a polgármester erélyén múlt, hogy a vonalat nem a város érdekeinek megfelelő módon, hanem stratégiai szempontokból, a Belváros körül vezették. Az ő polgármestersége idejében (1874—75-ben) rendelte el a város, hogy a községi elemi iskolákban a tantárgyak magyar nyelven is magyaráztassanak, továbbá 1873-ban behozta a tanoncok vasárnapi rajzoktatását. Ez időben keletkezett a Wieszner-féle magán polgári és felső kereskedelmi iskola is.

Sok egyéb terve azonban meghiúsult az 1873-iki nagy pénzügyi és gazdasági válság következtében. Steiner Ferencz szembaja miatt volt kénytelen 1876-ban a szolgálatától megválni, s ekkor a város, figyelembe véve a bírói minőségében eltöltött szolgálati éveit, évi 1400 forint nyugdíjat szavazott meg neki, melyet 1893-ban bekövetkezett haláláig élvezett.

Török János
polgármester

A város vezetése Steiner Ferencz polgármester lemondásával már 1876-ban Török János kezébe került, a ki elődje oldalán négy éven át főjegyzőként működött és a kivel új produktív szellem költözött a városházába. Rendkívüli szervező tehetségével és tapintatos erélyével, a törvényhatósági bizottság erejét ügyesen használta ki a város javára; minden párttal és mindenkivel a legjobb egyetértésben élt és ezáltal nagyszabású terveinek biztosította a sikert. A nemzeti kultúra fejlesztésének városunkban úttörője volt; élére állott a községi iskolaszéknek, bővítette és magyarosította az iskolákat, alsófokú ipariskolát alapított, a magyar műzsának állandó otthont teremtett, minden szellemi és társadalmi mozgalomban részt vett, alapítója volt a színgyámoló és magyar nyelverterjesztő egyesületnek. Kiváló üzletembernek bizonyult a nyomasztó régi adósságok konvertálásánál és a leégett színháznak és az ezzel kapcsolatos szálloda- és vígadó-épületnek a megszerzésénél. Ő alapította a Gizella-árvaházat, a tisztviselői nyugdíjalapot s a vashidak építését a Hunyadi-híddal vezette be, a gyárvárosi indóház építése is neki köszönhető. De legnagyobb vívmánya volt a köz- és magánvilágítás ügyének rendezése, a mennyiben az osztrák légszuszívítási társulatnak, az 1857-ben 25 évre megkötött szerződés meghosszabbítása alkalmából kikötött súlyos feltételeit, melyekbe a város már belekényszerült, egy angol vállalat ajánlkozásának merész elfogadásával halomra döntötte és keresztül vitte a városnak villamos közvilágítással való ellátását, a mire akkoriban az egész kontinensen nem volt példa. Török János nagy-koncepziójú egyénisége fölkelte a kormány és a fővárosi körök érdeklődését és Thaisz Elek budapesti főkapitány bukása után, 1885 elején kinevezték a székesfővárosi magy. kir. állami rendőrség főkapitányává, mely minőségben országosan elismert kitiűnő szolgálatokat tett. Erdemeinek elismerésül ő felsége a miniszteri tanácsosi címmel tüntette ki. Szervi szívbaja azonban korán sirba döntötte; 1892. évi szeptember hó 4-én barlangligeti nyaralójában hirtelen elhalt. Temesvár hálás közönsége hazahozatta hült tetemét és szeptember 7-én nagy pompával a belvárosi temetőben helyezte el, sírját pedig emlékkövel jelölte meg.

A kegyelet és hála adóját a város közönsége 1896. évi szeptember hó 4-én tartott rendkívüli közgyűlésében oly módon róttá le, hogy Török János olajfestményű arcképét a tanácssteremben elhelyezve, azt ünnepélyesen leleplezte.

Telbisz Károly
dr., polgár-
mester

Utána a törvényhatósági bizottság 1885. évi márczius hó 9-én Telbisz Károly dr.* főjegyzőt választotta meg polgármesterré és azóta az 1890., 1896., 1902. és 1908. évi tisztújítások alkalmával mindenkor egyhangúlag újból megválasztotta. Immár tehát 26 éve, hogy egy nagytehetségű, vasszorgalmú, kiváló ember irányítja. Temesvár város szellemi és anyagi ügyeit s úgyszólván a város egész köz- és társadalmi életét, a kiről negyedszázados polgármesteri jubileuma alkalmából Wekerle Sándor volt miniszterelnök azt írta, hogy: „A város polgármesterének szerves egészszé idomult eszméi, önfeláldozó és fáradalmat nem ismerő munkája nyilvánulnak meg a város fejlődésében.“ Korán volna érdemeit monografiánkban részletezni, mert munkaképessége és munkakedve teljében még serényen dolgozik a város nagy jövőjén és mert Temesvár újabb korának alkotásai — melyeket e monográfia megír — amúgyis az ő szellemét hirdetik. E helyen tehát csupán azt jegyezzük fel, hogy ő felsége Telbisz Károly drt 1890-ben a kir. tanácsosi címmel, 1891-ben a III. oszt. vaskoronarenddel és 1905-ben — az ország polgármesterei között elsőnek — a m. kir. udvari tanácsosi címmel tüntette ki. Temesvár szab. kir. város közönsége már húsz éves polgármesteri jubileuma alkalmával, 1905. évi márczius hó 12-én a város díszpolgárául választotta meg. Az 1910. évi márczius hó 9-én ünnepelt negyedszázados polgármesteri jubileumán kormányférfiak, a közélet jelesei, az egyházi, katonai és állami hivatalok, az összes helybeli kulturális és gazdasági tényezők lelkesen üdvözölték, a törvényhatósági bizottság és polgárság díszes ezüst plakettet veretett e jelszóval: „E negyedszázad századokra szól“ és „Pro patria et urbe“. Hálás tisztviselői vaskos kötetben kiadták a lefolyt 25 év alatt elmondott beszédeit, melyek úgyszólván az ő működésének minden jelentő-

* Életrajza az „Irodalom, tudomány stb.“ cz. fejezetben.

sebb mozzanatát ölelik fel. Kulturális intézetek, egyesületek, gyárak, egyesek számos emléktárggyal kedveskedtek, melyek a tanácsstermet egészen elfoglalták.

A városi főtisztviselők névsora 1867—1910. év végéig a következő:

Polgármesterek: 1867 Küttel Károly, 1872 Steiner Ferencz, 1876 Török János, 1885. Telbisz Károly.

Főjegyzők: 1867 Nádasky Márk, 1872 Török János, 1876 Nagy László, 1884 Telbisz Károly, 1885 Lányi Gusztáv, 1890 Geml József.

Főkapitányok: 1867 Csermena Péter, 1878 Vlachovits Szilárd, 1889 Dragovanits György, 1891 Bandl Rezső, 1907 Beé Ferencz.

Árvaszéki elnökök (1867—1871 nem volt): 1872 Popovits Zsigmond, 1880 Stefanovits Szilárd, 1908 Meskó Béla.

Főügyészek: 1867 Paulovits Árkád, 1876 Georgievits Sándor, 1880 Roth Nándor, 1883 Telbisz Károly, 1884 Mühlbach Károly, 1890 Rózsa Imre.

Főszámvevők: 1867 Percs György, 1884 Kratochvill Henrik.

Főmérnökök: 1867 Dükelmann Jakab, 1881 Siebenhaar Emil, 1883 Reiber Henrik, 1902 Szilárd Emil.

Főorvosok: 1867 Bécsi Gedeon, 1878 Stefanovits Sándor, 1895 Tauffer Jenő.

Tanácsnokok: 1867 (hét) Ondrejkovits József, Popovits Zsigmond, Weigl József, Neopló Pál, Gunnermann Nándor, Meskó Gyula, Popa Tivadar. — 1872 (három) az előbbieik közül Weigl József és Gunnermann Nándor, továbbá Györgyössy György. — 1878 Bogma István. — 1883 Szabó Pál. — 1892 Kappusz Ernő. — 1896 Roth Vilmos. — 1902 Meskó Béla és Lindner Ármán. — 1907 Bandl Rezső. — 1908 Bellai József. — 1910 Hódi Gyula. Jelenleg az utóbbi négy működik.

A városi üzemek élén állanak: Baader Henrik, a vill. vasút igazgatója, Billing Henrik, a villanyvilágítási telep igazgatója, Steiner M. Károly, a légszuszívógár igazgatója, Simon Sándor felügyelő, a városi jövedékek kezelője.

Visszatérve a törvényhatósági szervezetre, az 1886. évi XXI. t. cikkel némileg módosított rendelkezések alapján, a törvényhatósági bizottságot, a törvény 24. §-a értelmében az 1880-iki népszámláláskor talált 33.684 lakos számához képest, első ízben 134 tagból alakították meg s ez az állapot 1910. év végéig állott fenn. Az 1911-ik évtől kezdve azonban, Mehala község átkebelezése következtében, az új városrészeknek a városi törvényhatóságban való törvényszerű képviseltetése végett, az egész városi törvényhatósági bizottságot a törvényes alapon át kellett szervezni, vagyis az 1900. évi népszámláláskor talált 49.624 temesvári és 6196 mehalai polgári lakos után, a bizottsági tagok számát 224-re kellett szaporítani.

A közgyűlési ügyek előkészítését a városi tanács, az összes bizottsági tagok meghívása mellett, együttes szakbizottsági ülésekben eszközli, a mennyiben a véleményezés végett megalakított közjogi, gazdasági, tanügyi, zárszámadási és építészeti szakbizottságokba a th. bizottság összes tagjai lévén beválasztva, s minden szakbizottsági ülésben hallgatókként olyan th. bizottsági tagok is részt vehetnek, a kik nem tagjai az illető szakbizottságnak, az a régi gyakorlat áll fenn, hogy a polgármester elnökle alatt mind az öt szakbizottság az összes törvényhatósági bizottsági tagok meghívása mellett, egy időben tart ülést. Minthogy pedig már előzőleg minden közgyűlési ügyet a szakhivatalok, egyéb szűkebb bizottságok és a városi tanács részletesen feldolgoztak, ennek következtében az együttes szakbizottsági ülés folyamán minden bizottsági tag behatóan megismerkedvén a tárggyal, a közgyűlések szétágazó nézeteltérés és terjengősebb vita nélkül tárgyalják az összes ügyeket, rendszerint a szakbizottságoktól és a városi tanácstól teljesen előkészített indítványok elfogadásával.

Rendes közgyűlés — július hó kivételével — minden hó utolsó hétfőjén van. A közgyűlés látogatottsága tekintetében évek tapasztalata, hogy a bizottsági tagoknak alig a fele érdeklődik a közügyek iránt, a közgyűlésekre alig jár a bizottsági tagok harmada, sőt számosan a virilisek közül soha sem jelennek meg.

A városi hivatalok a következőleg vannak szervezve:

A városi tanács ügyeit a polgármesteren kívül a főjegyző, a ki egyszersmind helyettese, az I. és II. aljegyző és négy tanácsnok intézik; az ügyeket a polgármester osztja be.

A városi árvaszék tagjai: az elnök és két ülnök; továbbá a beosztott III. aljegyző, a közgyám és a nyilvántartó. Az 1877. évi XX. t.-cz. 178. §-a alapján 10 választott ülnök működik. A gyámpénztári, a számvevőségi és a kezelői teendőket a közigazgatási hivatalok látják el.

A városi főtiszt-
viselők 1867—
1910-ig

Szervezet az
1886. évi XXI.
t.-cz. alapján

A városi hiva-
talok

A *rendőrkapitányság* személyzete: a főkapitány, annak helyettese a belvárosi közigazgatási kapitány, 1 büntügyi és 3 külvárosi kapitány, 2 fogalmazó, 2 tollnok, 5 irodatiszt, 1 rendőrfelügyelő és 4 rendőrbiztos. Bejelentési hivatal még nincs felállítva. A rendőrlégénység száma: 4 őrmester, 11 tizedes, 2 huszár, 60 elsőosztályú, 60 másodosztályú rendőr és 4 polgári biztos.

Az *ügyései hivatal* személyzete: a főügyész, a ki magángyakorlatot nem folytat, a magángyakorlatot is űző alügyész és 1 írnok.

A *számvevőség* személyzete: a főszámvevő, 2 számvevő, 6 számtiszt, 2 gyakor-nok és 1 irodatiszt.

A *házipénztárt* a gyámpénztárral együttesen a pénztáros, ellenőr és egy iroda-tiszt kezelik.

A *városi adóhivatalt* az egyik tanácsnok vezeti, személyzete pedig: az adószedő, ellenőr, 14 számtiszt, 2 gyakornok, 9 adóvégrehajtó és 9 becsüs.

A *főorvosi hivatal* élén a tisztí főorvos áll, a hivatalhoz tartoznak: 6 kerületi orvos, a helyhatósági állatorvos, 1 írnok, 6 szülésznő és 6 egészségügyi szolgál.

A *mérnöki hivatal* élén a főmérnök áll, mellette 3 mérnök működik, a kik magángyakorlatot nem folytathatnak. E hivatalhoz van beosztva egy műépítész. A műszaki személyzethez tartoznak: egy segédmérnök, két építőmester, egy építészeti rajzoló, két vízmester és 7 napidíjas műszaki segéderő. A hivatal alá van rendelve az útmester, 3 útkaparó és az építődudvari felvigyázó.

A külvárosokban telekbíróóságok végzik a közigazgatási teendőket és ellátják a bagatell-bíráskodást. A telekbírák mellett mindenütt 1 jegyző és 1 írnok működik.

Díjnoki minőségben a fent elősorolt hivatalokban 60–65 kezelőszemély áll alkalmazásban, kiket egy évi próbaszolgálat után véglegesítenek és felvesznek a nyugdíjkötelékbe.

Az 1910. év végén közigazgatási szolgálatban állott 171 tisztviselő 441.321 kor. illetményvel, továbbá 315 napidíjas és szolgál 264.234 kor. illetményvel.

A városi tisztviselők és alkalmazottak nyugdíjalapja 1888-ban lépett életbe. Tagjai közé tartoznak: A közigazgatási és kórházi tisztviselők; a közigazgatási szolgálók és rendőrök; a napidíjasok (2 koronán felüli díj után); a városi vállalatoknál, ú. m.: a jövedéki hivatalnál, a villanyvilágítási telepnél, a villamos vasútnál, a légszuszgyárnál és a közbiztonsági hídánál 1200 koronán felül emelkedő fizetésű tisztviselők és az ezen alul maradó bérrel javadalmazott szolgálók. Összes tagjai a nyugdíjalapnak 1910. év végén: 494 személy 675.672 kor. illetményvel. A nyugdíjösszeg 10 évi szolgálat után 40%, azután évenként 2%-kal magasabb. A díjnokoknak 10 év után 200, 20 év után 400, 30 év után 500 és 40 év után 600 kor. nyugdíjigényük van. Özvegyi nyugdíj, a tisztviselők után, a fizetés 1/3-ada, de a maximum 1600 kor.; a szolgálók után 600 kor. fizetésig 1/3-ad, a többi után 20%, a díjnokok után a férjet illető nyugdíjösszeg fele. Nevelési járulék a tisztviselők után az özvegyi nyugdíj 20%-a; teljesen árváknak 30%; szolgálók és díjnokok gyermekei 48 koronát, a teljes árvák az özvegyi nyugdíj 1/3-át kapják. A tagok törzsjárulék címen 10%-ot és állandó járulék címen 2%-ot fizetnek; azonfölül a városi vállalatok és a kórházi pénztár a törzsfizetések alapján számított 5%-nyi hozzájárulásra (1910-ben 15.840 kor.) köteleztetnek; az esetleges évi hiányt a házi pénztár fedezi. Az alap tőkéje volt az 1910. év végén 429.433 kor.

Nyugdíj-
viszonyok

A városi tiszt-
viselők és
alkalmazottak
segélyalapja

A Temesvár-Lippa-Radnai h. é. vasút építésére az érdekelt községek és birtokosok köréből alakult végrehajtó bizottságtól megtakarított és a városnak felajánlott 4700 kor. készpénzt és 6800 kor. névértékű törzsrészt a város közönsége 1903-ban egy segélyalapra szánta és szabályrendeletet alkotott, mely szerint az alap évi jövedelmének 10%-a a tőke gyarapítására fordítandó, s csak 90%-a kerülhet felosztás alá. Mindazok, a kik a városi nyugdíjkötelékbe felvételtek, tagjai a segélyalapnak is és tartoznak az alapba 1% törzsjárulékot és 0.25% rendes járulékot fizetni, de ezzel a tagok, valamint az özvegyek és árvák kivételes esetekben, midőn önhibájukon kívül szorult anyagi helyzetbe jutnak, rendkívüli segélyezést igényelhetnek, melyeket a városi tanács engedélyez. Az alap jövedelme még az engedélyezett fizetési előlegek után levonásba hozott 1%, valamint a városi letétben őrzött magánletétek után, őrzési és kezelési díj címén levont összegek, melyek a gyámpénztári őrzési és kezelési díjak szerint vannak megállapítva.

A szabályrendelet 1904 augusztus 1-én lépett hatályba, de segélyeket csak 1905. évtől kezdve utalványoztak és pedig évenként 20–30 alkalmazottnak 3000–3600 korona jövedelem erejéig.

Az alkotmány visszaállítása óta mindenkor a temesmegyei főispán volt egyúttal Temesvár szab. kir. város főispánja is. Ez a kapocs igen üdvös volt a történelmi-leg mindenkor egy sorsú vármegye és város között az újabb korban fennállott jó viszony ápolására. A gyakorlatban a főispán és a város között az a kellemes viszony fejlődött ki, hogy a főispán a politikai irányításon és a törvénytől szorosan az ő hatáskörébe utalt kinevezési és véleményezési jog gyakorlatán kívül, csupán a város kulturális törekvéseinek és jelentékenyebb gazdasági alkotásainak volt leghatásosabb támogatója a kormány előtt és vezérszerepet vitt a társadalmi életben; de a város belügyeinek intézését és közigazgatásának vezetését teljesen átengedte a polgármesternek és a törvényhatósági bizottságnak, érintetlenül és tiszteletben tartva a város önkormányzatát.

Temesvár
főispánja

Az első főispán volt Szredistyeyi Lazarovits Bazil, a ki 1871. évi szeptembertől 1874. évi augusztusig működött. Utódja 1875 februártól 1889 májusig id. Csicseri Ormós Zsigmond volt, ez a nagyműveltségű, tudós férfiú, a ki már akkor harmincz éves fényes közpályát futott be Temes vármegye szolgálatában. Ő alapította a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-társulatot, melynek gyűjteményét gazdagon gyarapította; számos magas királyi kitüntetésben volt része; a főrendiháznak is tagja volt. A város *Vastagh* György művészszel megfestetett arcképét a tanácsteremben helyezte el. Mikor 1894 november 17-én, 80 éves korában elhalt, a város diszjirhelyet ajánlott fel és hamvai fölé díszes síremléket emelt.

A kormány 1889. évben Parnói *Molnár* Viktor dr. országgyűlési képviselőt nevezte ki Temes vármegye és Temesvár szab. kir. város főispánjává, a ki kiváló tulajdonságaival hamar megnyerte az egész lakosság tiszteletét és rokonszenvét. Tízéves főispáni jubileumát 1899 május 29-én a két testvértörvényhatóság ritka fényvel ünnepelte meg, melyen *Wekerle* Sándor dr. akkori közigazgatási bírósági elnök és *Rakovszky* István állami számvevőszéki elnök is részt vettek. Tagja volt a főrendiháznak és ő felségétől 1906 márczius 14-én a belső titkos tanácsosi méltóságot kapta. 1906-ban megvált a főispáni állástól, mely alkalmából a város közönsége arcképének a közgyűlési terem számára leendő megfestését határozta el.

A koalíciós kormány idejében három ízben történt változás a főispáni állásban. A kormány először *Capdebó* Gergely országgyűlési képviselőt, volt temesmegyei alispánt, nevezte ki főispánnak, a kit 1906 július 2-án iktattak be. A város közönsége örömmel üdvözölte a közelet e régi harczosát, kit azonban a politikai viszonyok és a vármegyében dúló belső harc miatt már 1908. évi február hó 8-án felmentettek s ez alkalmából a Lipótrend lovagkeresztjét nyerte.

A vármegyében a rend és béke helyreállítása céljából ő felsége már 1907. évi december hó 18-án *Capdebó* szabadsága alatt *Návay* Tamás csanádi főispánt bízta meg Temes vármegye és Temesvár szab. kir. város főispáni teendőinek ellátásával; a megbízatás azonban már 1908 február hó 8-án véget ért.

Capdebó Gergely utódjává ő felsége 1908. évi február hó 10-én *Hertelendy* Ferenc volt zalamegyei főispánt, főrendiházi tagot nevezte ki. Két évi működése alatt a város közügyeinek előmozdítása körül oly kiváló érdeklődést és ritka lelkesedést tanúsított, hogy a törvényhatósági bizottság az 1910. évi márczius hó 11-én bekövetkezett felmentését sajnálattal vette tudomásul és emlékezetül arcképének megfestését határozta el.

A felmentő királyi leirat utáni napon, 1910. évi márczius hó 12-én kelt elhatározással ő felsége *Joanovich* Sándor cz. miniszteri tanácsost, nyug. temesmegyei alispánt nevezte ki főispánná, a kit a város közönsége 1910 márczius 31 iktatott be. Az új főispán Temesvár szülőtte és közhivatali hosszú pályájának java részét városunkban töltötte. A lefolyt két év alatt lelkesedésével karolta fel a város közérdekű ügyeit és igyekezett a város hatalmas fejlődését előmozdítani.

Temesvár város országgyűlési képviselői voltak 1848: óta. *Fülöp* Lipót ügyvéd 1848–1849. — *Stokinger* (Sulyok) Mór ügyvéd 1861 és 1865–1867. — *Missics* János ügyvéd 1868, 1875–1883. — *Klapka* György tábornok 1869–1871. — *Bugarszky* Sándor volt főbíró 1872-ben 3 hónapig. — *Vargies* Imre ügyvéd 1872–1875. — *Horváth* Boldizsár volt igazságügyminiszter 1884–1891. — *Szapáry* Gyula miniszterelnök 1892–1896. — *Báró* *Fejérváry* Géza honvédelmi miniszter 1896–1903. — *Gróf* *Khuen-Héderváry* Károly miniszterelnök 1903–1906. — *Wekerle* Sándor dr. miniszterelnök 1906–1910. — *Návay* Lajos képviselőházi elnök 1910 június 2.

Országgyűlési
képviselők

Temesvár szab. kir. város az alkotmány visszaállítása óta a következőket választotta meg díszpolgárokká: *Nikolits* Sándor országgy. képviselőt 1868. —

Díszpolgárok
1876 óta

Vukovits Sebő országgy. képviselőt 1868. — Bárá Eötvös József vallás- és közokt. minisztert 1870. — Hoffmann Pál dr. orsz. képviselőt 1870. — Joannovits György államtitkárt 1870. — Pulszky Ferencz orsz. képviselőt 1870. — Bárá Scudier Antal es. k. altábornagyot 1871. — Bárá Waldstätten János tábornagyot 1894. — Wekerle Sándor dr. miniszterelnököt 1894. — Bárá Fejérváry Géza honvédelmi minisztert 1901. — Sailer Antal városi polgárt 1902. — Telbisz Károly dr. polgármestert 1905. — Németh József felszentelt püspököt 1907.

II. A TEMESVÁRI VÁR ÉS ANNAK MEGSZŰNÉSE.

A várjelleg

A város történetéből tudjuk, hogy Temesvár évszázadok óta kiváló fontosságú hadászati góczpont lévén, a törököknek 1716-ban történt kiűzése után a török vár helyett, az 1722—1765. évek alatt, 20 millió forint költséggel, új erősséget építettek, mely csillagalakú hatalmas hármastáborával és várárokkal körülkerítette a megnagyobbított jelenlegi Belvárost.

A katonai kormányzattól Ausztriából hozott építőiparosok segítségével a Belváros, a tulajdonképeni „vár“ csakhamar beépült laktanyákkal és egyéb katonai épületekkel; sőt egyéb középítkezés és magánépítkezés is oly lendületet vett, hogy már az első két évtized alatt a város nagyjában kiépült; a XIX. század elején a Belvárosnak 87 $\frac{1}{2}$ holdnyi beépített területén már 182 ház állott, vagyis annyi, a mennyi most. Erről a Belvárosról írja Preyer N. János, a város egykori polgármestere, 1853-ban megjelent monografiájában, hogy egyenes, derékszögű utcáival, jó kövezetével és járdáival, majdnem csupa egy-, két- és háromemeletes palotáival, melyeknek földszintjén a nagy városokkal versenyző, fényes kirakátu üzlethelyiségek vannak, kedvezőleg hat az idegenekre, miért azután Kis-Bécs melléknevet nyerte.

A Belvárosnak és a várműveknek a XVIII. század derekán történt kiépítésével azonban el kellett tűnni a Nagy- és Kis-Palanka külvárosoknak, melyek a vársánczok területébe estek, s így a lakosságnak az a része, mely a Belvárosban nem talált elhelyezést, a mai külvárosok területén telepedett le, melyeket 1744-ben szerveztek, t. i. a Gyárvárosban, mely nevét az ott emelt gróf Mercy-féle gyáraktól kapta, a Józsefvárosban, mely abban az időben „új német majorok“ néven szerepelt, de nevét 1773-ban József császártól kapta és Mehalán, mely akkor Temesvárhoz tartozott s nevét a Mahale (külváros) török szótól nyerte. A mai Erzsébetvárosnak „Régi Majorok“ volt a neve, de ekkor még nem volt különálló külváros.

A külvárosok építését azonban várerődítési és hadászati érdekekből korlátozták, a mennyiben a vár külső sánczától, a vársík (Glacis) aljától, 500 ölnyi távolságban építési tilalmi vonalat húztak.

Ezek után azt lehetne hinni, hogy mivel a külvárosoknak kifelé való fejlesztése akadályokba nem ütközött, Temesvár nagyobb lendületet is vehetett volna a lefolyt két évszázad alatt, mint a milyent ma felmutathat.

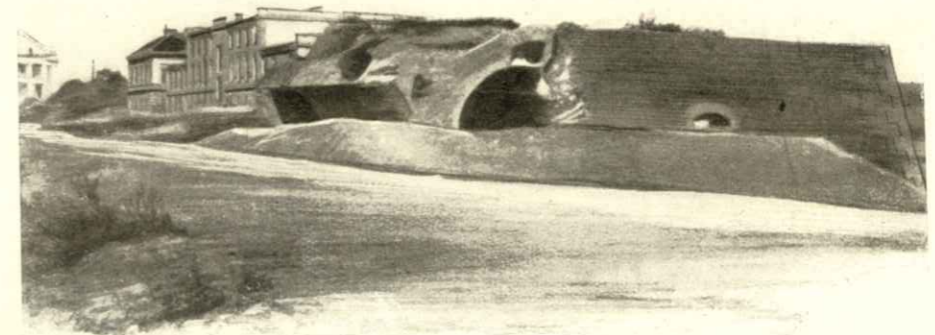
Ha a temesvári vár pusztán hadműveleti czélból, ez országgrész védelme szempontjából épült volna, mint például az aradi vár, valószínű, hogy Temesvár a várművek aljában ugyan, de kifelé egységesen és szabadon fejlődhetett volna. De a temesvári vár oly nagy kiterjedésben és azzal a rendeltetéssel épült, hogy az erődítményeken belül elférjen az egész város, minden polgári intézményével és lakosságával együtt; s valóban a XVIII. század elején Temesvár csakis a várerődítményeken belül feküdt.

Közlekedési nehézségek

A várból — a mai Belvárosból — azonban csak három várkapun át volt a közlekedés lehetséges, úgy hogy kezdetben egy nyílás a kocsiforgalomra szolgált, melyben azonban két keskeny kocsit sem térhetett ki egymásnak és a másik keskeny nyíláson a gyalogközlekedés bonyolódott le, de a kapuk éjjel zárva voltak. A várkapukból a szabadba való jutás csakis a bástyák csillagzatalakú hajlásainak megfelelően tekervényes zég-zugban vezetett keskeny síkatorokon és a várakok fölé épített hidakon át volt lehetséges. Elképzelhető tehát az a torlódás és lassúság, mely a Belvárosban összpontosuló üzleti forgalom lebonyolításánál beállott; a piacra jövő és onnan haza induló kocsik egész raja akadt fenn, s ha a katonaság ki- vagy bevonult, a forgalom hosszú időre szünetelt. És ez a forgalmi zavar annál nagyobb volt, mennél inkább fejlődtek a külvárosok, mert a Belváros mindenkor az állami, közigazgatási, ipari és kereskedelmi élet góczpontja maradt.

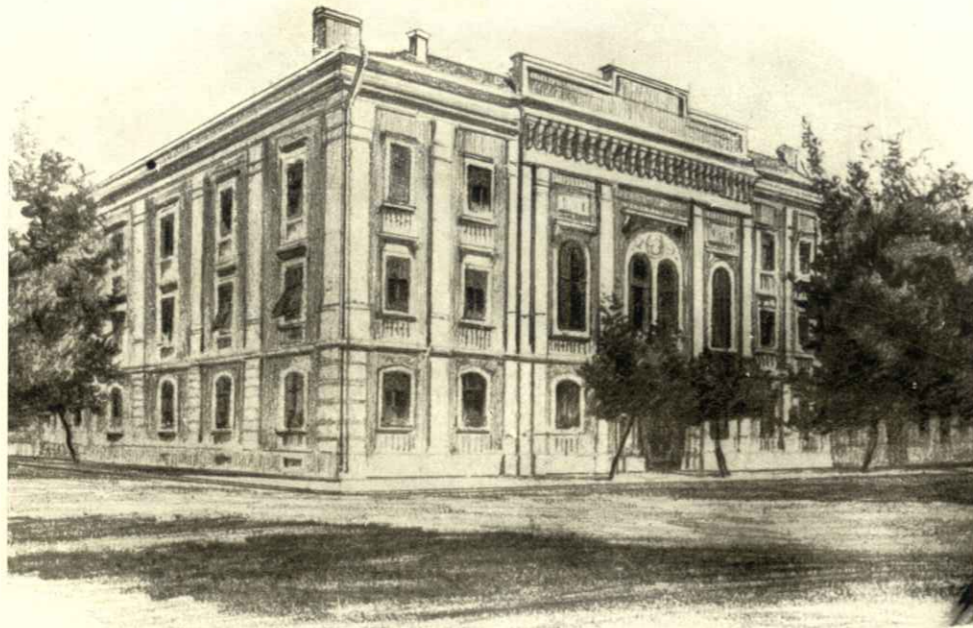
A vársánczok bontása.

Részlet a régi várfalakból.

I. Ferencz József király fogadtatása Temesvárott 1872-ben. Domborműlap Kugler Pál Ferencztől.

A városháza.

Részlet a Jenő herceg-térről.

E közlekedési nehézségeken — miután a katonaság már 1872-ben a lóvasút számára is engedélyezett nyílást — 1877-ben aként könnyítettek, hogy a várkapukban a ki- és bejáró kocsik részére két nyílást törtek, sőt a várműveken át is szélesebb utak épültek; végre 1891-ben a város megkapta az engedélyt a várkapuk lebontására és ezzel kapcsolatban a máig fennálló kocs- és gyalog-útvonalak kiépítésére.

A város fejlődésének egy másik akadálya az volt, hogy várvédelmi szempontból a külvárosok nem közeledhettek a vár felé, mert régenté 800 ölnyi, 1868-ig pedig 500 ölnyi körzetben a vár körül nem volt szabad épületet emelni. Végre ő felsége a város ismételt kérelmére és a magy. kir. kormány közbenjárására 1868 november hó 10-én kelt legfelsőbb elhatározásával megengedte, hogy a temesvári várnak az építkezésre nézve a várfalaktól 500 ölre korlátolt eddigi területe, 300 ölnyire szállíttassék le. A 200 öl szélességű körterület — a vásártérül is szolgáló nagy gyakorlótér kivételével — a város tulajdonába ment át.

Most már azt lehetett volna várni, hogy a vártól 300 ölnyi távolságon túl levő területeken teljesen szabad lesz az építkezés.

A hadügyminisztérium azonban — a magyar királyi kormány beleegyezésével — kikötötte, hogy mindaddig, míg a vár erődített helyi jellege megszűnik, az építési tilalom alul felszabadított területek is annyiban esnek megszorítás alá, hogy az azokon keletkező új utcák sugáralakban a vár irányában olyképen építendőek, hogy azok a várfalaktól beláthatók legyenek és a várból lövendő golyók azokat egész hosszban elérhessék; nemkülönben fennmaradt a város ama kötelezettsége, hogy hadjárat esetén, a jelzett területen álló ligetek, a katonai parancsnokság felhívására — kárpótlási igény nélkül — letarolandók s végül, hogy hadjárat esetén sem a város, sem a polgárok kártérítési igényt nem emelhetnek.

Az új utcák elrendezésére vonatkozó megszorítás annyiban előnyére vált a város későbbi fejlődésének, a mennyiben — a mint később látni fogjuk — a vár felhagyása esetére amúgy is az volt a város főtörekvése, hogy a külvárosokat a Belvárossal egyesítse; de az építkezésekre semmiképen sem volt biztató az a kilátás, hogy háború esetén első sorban az új házak ablakai előtt fognak az ágyúgolyók röpködni. Csak az a körülmény enyhítette némileg a megszorítást a régebbi állapothoz képest, hogy nem a háztulajdonosoknak kellett a kártérítési nyilatkozatokat kiállítani, hanem a város közönsége maga szavatolt a városért és a polgárokért. A felszabadult területeken az első évtizedben nem is mutatkozott építési kedv.

Egyébként az 1870—1880-iki évtized Temesvár szomorú korszakát alkotja, a mennyiben a hetvenes évek gazdasági és pénzügyi válsága az akkoriban városunkban már kifejlett ipari és kereskedelmi vállalatok egész csoportját elsodorja; sokan elvándoroltak és a népség ez évtized alatt alig szaporodott. Kinek is lett volna kedve akkoriban építkezni?

A reá következő évtizedben, 1880—1890-ig már hasonlíthatatlanul élénkebb volt az építkezés, a mint hogy ekkor vett újabb lendületet a kereskedelem, ipar, forgalom, az oktatásügy és a városi közigazgatásnak minden közjelenségre kiterjedő gondoskodása. A lakosság száma is ez évtizedben 33.694-ről már 39.884-re, vagyis 18,37%-kal szaporodott. Kiváltképen a Józsefváros és Erzsébetkülváros összeépítési vonala, a Hunyadi-út mentén épültek sűrűn új házak; megnyílt a Stefánia-utcza és mind tűrhetlenebbé váltak a Küttl-téren és a Hunyadi-úton lévő fűrés- és fatelepek, melyek az építési tilalom alul felszabadult területek beépítésének útját állották. A Gyárkülváros fellendítéséről aként gondoskodott a város, hogy az 1868-ban a katonaságtól megvett Coronini-parknak a meglévő ház-sorokhoz legközelebb fekvő előrészét, melyet amúgy is csatorna választott el a szépen gondozott többi parkterülettől, parcellázta és 1888-ban a házhelyeket eladta.

A helyzet tehát már a 60-as években úgy alakult, hogy a Belváros nem fejlődhetett a várfalak miatt, a külvárosok pedig az építési tilalmi körzet miatt.

De a várra nézve is beállott az a kedvezőtlen helyzet, hogy a külvárosok megnövekedésével már nem érvényesülhetett teljesen. Az 500 ölnyi tilalmi körzet az újabb löfegyverek nagyobb hordképességének már nem felelt meg és így a temesvári vár hadi jelentőségének fenntartása érdekében — az építési tilalom körét ki kellett volna bővíteni, vagyis a külvárosokat ki kellett volna sajátítani és lebontani. A város érdeke pedig az volt, hogy a vár katonai jelentősége idővel, az építési tilalom eltörlésével és a vár felhagyásával teljesen megszűnjék.

Itt érkezett tehát Temesvár története forduloponthoz.

A város multja és jövője, régi katonai és modern polgári rendeltetése, ellentétbe kerültek egymással és vagy az egyik, vagy a másik irányban kellett a kérdést eldönteni. Minthogy pedig Temesvárnak folyton fejlődő közgazdasági és kulturális jelentősége mindjobban túlszárnyalta a vár hanyatló katonai fontosságát, a döntés csak a város javára történhetett.

Mivel a külvárosok terjeszkedése már az új építési tilalmi határt is elérte, a város fejlődése ismét fennakadt, úgy hogy a városi hatóság a 90-es évek elején kénytelen volt a város továbbfejlesztésére új területeket biztosítani. A város tehát megindította az itteni katonai hatósággal a tárgyalásokat. A katonaság élén akkor báró *Waldstätten* János tábornok állott, a ki a város törekvései elől nem zárkozott el. Sikertült is a város akkori orsz. képviselője, gróf *Szapáry* Gyula miniszterelnök közbenjárásával elérni azt, hogy ő felsége az 1891-ben rendezett és fényesen sikerült temesvári kiállítás meglátogatta, mely alkalommal a város fejlődése iránt a legmelegebb érdeklődést tanúsította és röviddel ezután beleegyezését adta ahhoz, hogy a vár erődített jellege megszüntessék.

Még mielőtt ez a formaszerű legfelsőbb elhatározás 1892-ben bekövetkezett, a kiállítás várható élénk forgalom könnyítése érdekében, már előzetesen, 1891-ben, megjött az engedély a várkapuk lebontására, a mi, a város felszabadulásának bevezetéseként, nagy örömmel töltötte el a polgárságot, mely hangulatban a város közönsége díszpolgárává választotta báró *Waldstätten* János hadtestparancsnokot, a ki a város törekvéseit jóakarólag támogatta.

A vár erődített jellegének végleges felhagyásához mindenki azt a reményt fűzte, hogy a város most már végkép megszabadul a fejlődést gátló akadályoktól.

A város azonban a várművektől elfoglalt területek megszerzésére irányuló tárgyalások kezdetén, szemben találta magát egy 1887-ik évi kormányegyezménnyel, melyet az osztrák és magyar kormányok a katonai igazgatás kezelésében levő ingatlanokra vonatkozólag kötöttek. Ez egyezmény értelmében a katonai használatban lévő ingatlanok a közös hadügyminisztériumtól aként kezelendők, hogy azoknak összértéke ne csökkenjen s így azokból valamely objektum csak a teljes érték megtérítése mellett adható át. Azok a katonai objektumok, melyekre többé szükség nincsen, egyezményi úton póttépmény beszerzése céljából értékesítendők. A birtokban előforduló minden változás az 1867. évi kiegyezési törvényeknek megfelelőleg annak a kormánynak (pénzügyminiszternek) a hozzájárulásával történjék, melynek területiális fennhatósága alá az ingatlan tartozik. Az, hogy valamely katonai objektum egyezmény tárgya legyen-e, a közös hadügyminiszter megítélése alá tartozik, a ki a pótlás módját is meghatározza. Az egyezmények alapjául, az illető pénzügyminiszter és a közös hadügyminiszter megállapodásához képest, a felhagyandó* építményre nézve eszközendő becslés és a póttépmény költségelőirányzata szolgál. Ha a tranzakcióból főleg származik, az az illető ország pénzügyi kincstárát illeti, de ott a katonai igazgatás javára gyümölcsözőleg kezelendő.

Ezek szerint a katonai rendeltetés alól felszabadult várterületek tulajdonjoga szempontjából, a városnak két eljárás között kellett választani: vagy per útján érvényesíti a város kizárólagos tulajdonjogát, vagy pedig megalkudni a magyar kir. kincstárral és a katonai igazgatással, az 1887-iki kormány egyezményben meghatározott eljárás elfogadásával.

A város közönsége a meghívott jogi és műszaki szakférfiaknak 1894. évi február hó 15-én megtartott tanácskozása alapján, az 1894. évi május hó 21-én tartott közgyűlésében úgy határozott, hogy a város jogainak és igényeinek világos és határozott fenntartása és megóvása mellett, megkísérli az 1887-iki kormányegyezményen alapuló, az 1893. évi 62539. számú magy. kir. pénzügyminiszteri rendeletben meghatározott eljárás szerinti becslési és megalkuvási eljárást.

A kiindulási pont, melyből a városnak akcióba kellett lépni, a városfejlesztési szempont volt, a mi önként kínálkozott, Temesvár városának itt előadott történelmi fejlődése következtében beállott topográfiai helyzetéből.

A külvárosok oly messze estek a Belvárostól, hogy az idegen csak az összekötő utakból és a fasorokból következtetett az együvértartozásra; a Józsefkülváros pedig a Gyárkúlvárostól kb. $3\frac{1}{2}$ —5 kilométernyi távolságban feküdt s ezeket csakis a közigazgatás fűzte egymáshoz.

Ily széttagoltság mellett minden városrész külön fejlődési törekvést követett, külön gazdasági és társadalmi berendezéseket teremtett, a minnek az a hátrányos következménye is volt, hogy a közös érintkezési ponton, a törvényhatósági életben

A várkapuk lebontása

A várjelleg felhagyása

Kormány egyezmény katonai ingatlanokról

Jogi álláspont és megalkuvás

A városfejlesztési szempont

a partikuláris érdekek igen éles összeütközésbe kerültek, a minnek csak a közérdek vallotta kárát. Ebből kifolyólag a városrészek összeépülése volt a jövő városfejlesztési törekvések legfőbb programja. A külvárosok közeledésének most már mi sem áll útjában és azok a Belváros felé, sugáralakban, szabadon kiépülhetnek.

Sokkal nehezebben lehetett azonban a Belvárosnak kifelé való terjeszkedésére megfelelő megoldást találni. A várművek lerombolása egymagában nem vezetett célhoz, mert a három várkapú helyén kívül sehol sem volt más szabad nyílás, körös-körül, magukban a belső bástyákban s ezek falain belül, a Belváros szélein hét lakotanya, építődudvar, élmezési telep, helyőrségi-, bírósági- és börtönépület teljesen útját állották a sakktabla szerint elrendezett utcák kifelé való meghosszabbításának.

A város polgármestere és a hadtestparancsnok között folyt első tanácskozásból kifolyólag a m. kir. pénzügyminiszter 1893. évi november hó 25-én kelt 62539. számú első leiratával közölte a közös hadügyminiszternek azt az elvi határozatát, hogy az átengedendő épületeket helyettesítő póttépitkezések 4,030.000 koronával lévén előirányozva, ez összeg ellenében a város 247 hold kiterjedésű várterület birtokába juthat; de mivel egyelőre csak a Józsefvárosból és a Gyár városból kivezető két sugárút kiépítése mutatkozik sürgősnek, csak e részletekre nézve volna a becslési eljárás fogantatandó, a többi telkek eladása és becslése későbbre maradna.

Az erre megindult városrendezési tanulmányok és tárgyalások alapján a város közönsége az 1894. évi május hó 21-én tartott közgyűlésben — melyben jogi álláspontját is fenntartotta — a 8589. tan. 202. közgy. szám alatt hozott határozattal kijelentette, hogy mindazon területekre reflektál, melyek a Belvárosnak a külvárosok és idővel a szomszédos Mehala-község felé való kiépülésére szükségesek, minnek következtében egyrészt a várostól átvenni óhajtott, másrészt a katonai igazgatás kezelésében továbbra is meghagyható ingatlanok határvonalaként a Belvároson át nyugatról keletre húzott vonalat jelölt meg, mely egyfelől a belvárosi Szerb-utcától Mehala község bejáratához (a Deschán-utcahoz), másfelől a belvárosi Petőfi-utcától a gyár városi indóházhoz vezet; az e határvonaltól délre eső összes területek, a város fejlesztése és rendezése céljából a város számára tartassanak fenn, ellenben a jelzett határvonaltól, illetőleg a Belvárostól éjszakra eső területek továbbra is a katonai kormány kezelése alatt hagyhatók és ide tervezendők az új póttépitkezések is.

A város ez alapvető határozatában kifejezésre jutott irányelvek megvalósultak ugyan, de csak 11 évi küzdelem után.

A tárgyalások vezetését ugyanis egy időre a temesvári cs. és kir. 7. hadtestparancsnokság vette a kezébe, mely a magy. kir. pénzügyminiszter egy kiküldöttjével is értekezett és két éven át a város vezetésével szóbeli tárgyalásokat folytatott, melyeknek eredményeként az 1896. decz. 28-án megtartott közgyűlésen hozott határozat szerint a város hajlandó volt oly értelmű részleges megváltásba belemenni, hogy egyelőre 555.000 m² építési telket, négyszögméterenként 2 koronáért, 241.000 m² ligetterületet pedig négyszögméterenként 50 fillérért, vagyis 796.000 m² területet 1,230.000 koronáért vesz át s hogy 85.000 m² építési és 71.000 m² ligetterületre nézve a vételi jog ugyanily egységáruk mellett biztosíttassék. Ezzel szemben a katonaság néhány bástyarakart, a helyőrségi börtönt és az élmezési telepet is átengedné s helyükbe a Belvárostól éjszakra emelne épületeket.

A cs. és kir. közös hadügyminiszter azonban — a városi tanács értesülése szerint — ezt az ajánlatot nem tartotta kielégítőnek, hanem nagyobb igényeket támasztott, minnek következtében a városnak egy küldöttsége 1897. május hó 24-én *felségfolyamodványt nyújtott át ő felségének*, oly kérelemmel, hogy a hadügyminiszter túlköveteléseit kegyelmi úton elengedje. De még ennek sem volt meg a kívánt hatása, mert a város csak az 1899. okt. 6-án kelt 65578. számú m. kir. pénzügyminiszteri rendelettel értesült a közös hadügyminiszter állásfoglalásáról.

Ekkor a minisztériumok már arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a megváltási művelet egyszerre, illetőleg öt év alatt hajtassék végre, a város által most és a jövőben átveendőnek jelzett összes területekre és a létesítendő póttépitkezésekre nézve. Az átadandó terület 1,239.000 m² a becsérték pedig 1,837.532 korona volt, melynek számításánál az építési telkekre 2 korona, a ligettelkekre 80 fillér és egyéb telkekre 50 fillér négyszögméterenkénti egységáruk vettek alapul. Közölték továbbá a tervezett póttépitkezések jegyzékét is azzal, hogy azokat a katonaság öt év alatt felépítene, a város pedig a szerződés megkötésekor 600.000 koronát, továbbá az első négy évben évenként 246.000 koronát és az ötödik évben a hátralékos 252.000 koronát fizetné.

Első részleges megváltási ajánlat. 1893.

Meddő tárgyalások 1895—1899

Ajánlat az összes területek megváltására 1899.

A fizetési kötelezettségnek a város olyképen óhajtott megfelelni, hogy a pótépítkezéseket maga építteté fel, főleg azért, hogy e munkálatoknál hazai, első sorban pedig helybeli iparosokat és vállalkozókat vehessen figyelembe.

A megváltási szerződés megkötése 1902–1905.

Több részletkérdés tárgyalása után a m. kir. pénzügyminiszter végre 1902. évi 88739. sz. rendeletével a szerződés tervezetének elkészítésével a temesvári pénzügyigazgatóságot bízta meg, mely utóbbi a m. kir. kincstári ügyészséget felhívta, hogy a várossal és a cs. és kir. 7. hadtestparancsnoksággal egyetértőleg, sürgősen készítse el a tervezetet.

A megelőző szóbeli tárgyalások után a vegyes bizottsági tárgyalásokat 1903. december 15–16-ik napjain tartották meg, de eredmény nélkül. A tervezet elkészítését megnehezítette az is, hogy a katonai pótépítkezések tervei még nem készültek el s így arra nézve, vajjon a város az 1,931.000 korona megváltási összeggel öt év alatt maga építse-e a pótépítkezéseket, vagy pedig az átalányt rendelkezésére bocsássa-e a katonai igazgatásnak, a város nem nyilatkozhatván, a szerződési tervezetben ez a két eshetőség csak vagylagosan lett volna felvehető.

A vitás kérdéseket végül a m. kir. kormány a hadügyminiszterrel a város közönségét kielégítő módon tisztázta, úgy hogy a szerződést 1905. jún. 15-én a kir. kincstár, a közös hadügyi igazgatás és a város kiküldöttei aláírták.

A pótépítkezéseknek a várostól való kivételére nézve is megtörtént a megállapodás. A város az 1905. aug. 28-iki közgyűlésében az építkezést elvállalta és elfogadta a hadügyminiszternek azt a kikötését, hogy az építés vezetésére dologi, és személyi kiadásaira 92.000 koronát fizessen és hogy az összes építmények 1910. aug. 31-ig, az esetleges pótmunkák pedig 1911. márcz. 31-éig elkészüljenek.

A szerződés tartalma

A szerződés tartalma a fentebb ismertetett alkudozásokra való utalással, rövid kivonatban és csupán a lényeges határozmányokat kiemelve, a következő: A vártelek városterjeszkedési és szabályozási célra, egyezség útján engedtetnek át a városnak, az új pótépületek pedig a megjelölt kincstári területen emelendők. Ha később katonai célokra más területek is nélkülözhetőkké válnak, a városnak jogában áll azokat ugyanily módon megszerezni. — A területek térfogata 1,380.460 m² (390.377 □-öl = 239,5 kat. hold). Esetleges határigazításokat a hadtestparancsnokság engedélyezhet. — A pótépítkezéseket, melyeknek az építési költsége 1,931.000 koronára van előirányozva, a város emeli az öt évre felosztott sorrendben. — A hadügyi igazgatás építkezés közben — az építési költségek szaporítása nélkül — módosíthatja a terveket. A katonai építésvezetőség utasításokat adhat, kisebb változtatásokat rendelhet el. — A telkek a pótépítkezések befejezésének sorrendjében, öt évi részletekben adatnak át a városnak. — A város a Bega mentén katonai fürdőtelep számára alkalmas helyet tartozik adni. — A katonai hajtó- és lovaglósiskolai területet a város az átvételtől kezdve öt éven belül, sétánynyá köteles átalakítani és eként fenntartani. — A mely lovaglós utakat a város megszünteti, azokat újakkal pótolja s az összes lovaglós utakat fenntartja és homokoztatja. — A tulajdonjog telekkönyvi bekebelezéséhez szükséges engedélyt a város csak részletenként fogja megkapni.

A katonai pótépítkezések

Az építkezési határidő ugyan csak 1906. évben vette kezdetét, de a város a Gyár város felé vezető út mielőbbi rendezhetése végett, már 1905. őszén kezdte meg a katonai széna- és szalmaraktár felépítését, azután pedig programmszerűleg, 1911. tavaszáig befejezte az építkezéseket, a következő eredménnyel:

A széna- és szalmaraktárt 94.135 kor. költséggel, a helyőrségi bírósági- és börtönépületet 494.786 kor., a hadfelszerelési raktárt 224.707 kor., az élelmezési telepet 1,119.886 kor., a markotányos épületet 43.281 kor., az erdélyi laktanyai lovaglósiskolát 37.508 kor., a tüzérségi szertár (Hunyadi vár) és az építészeti udvar bekerítését 40.071 kor., az új lovaglósutak építését és a meglévők rendezését 11.888 kor., az élelmezési telephez a Szerb-utcából vezető út kiépítését 30.600 kor. költséggel. A még künnlévő számlák kb. 70.000 koronára rúgnak. Egyéb kiadások: katonai építésvezető irodára 120.466 kor., személyi kiadások 20.260 kor., összesen tehát 2,307.588 korona s így a tényleges költségek meghaladták a kikötött megváltási átalányösszeget, a mennyiben az építkezésekre elő volt irányozva 1,931.000, a katonai építésvezetés költségeire 92.000, együtt tehát 2,023.000 korona, vagyis több kiadás volt 284.588 korona. A túlkiadást az anyag- és munkálatok emelkedése és a katonai építésvezetésnek építkezés közben tett tervváltoztatásai okozták. Ez utóbbiakat a város csak külön megtérítés reményében hajtotta végre s ezekre nézve a leszámolási eljárás most van folyamatban.

Az összes pótépítkezéseket a Belvárostól éjszaki irányban és a Ferenczkül-város irányában olyképen helyezték el, hogy az épületek közé a Belvárosból kifelé való közlekedésre nem csupán közutak épültek, hanem néhány kisebb terület még külön a város tulajdonába került, építkezési célokra.

A várterületek megváltására megindult tárgyalások kezdettől fogva azon a A várfalak le- bontása feltevésén alapultak, hogy a város a várterületeket abban az állapotban kapja, a melyben találtnak s hogy a várbástyák lerombolása, az árkok betömése és a területek egyengetése a város feladata lesz. Ez alapon eszközölte ki a város még 1898-ban, hogy a nélkülözhető várbástyákon és területeken a bontást és egyengetést megkezdhesse. Az 1898-ban megkezdett bontási munkálatoknak tulajdonképen az volt a célja, hogy e rendkívül nagy munkához fokozatosan lehessen hozzáfogni és hogy a városban nagy számban letelepedett kubikusok inségmunka címén télen át is keresethez jussanak.

Később már programmszerűleg történt az egyengetés, mert sikerült kieszközölni, hogy az ez időben emelt több középület számára, a várostól a várteleken kijelölt házhelyeket még a szerződés megkötése előtt adják át a városnak, miáltal a bontási munkálatokat a középítkezések rendjében, a kijelölt helyeken végezték.

A város a következő középületek számára vett át idő előtt telkeket: 1899-ben az állami fa- és fémipari szakiskola számára. — 1901-ben az állami főgimnázium számára. — 1901-ben az állami felsőbb leányiskola és ennek betegpavillonja számára. — 1902-ben az állami gyermekmenhely és a gyermek-poliklinika számára. — 1902-ben az osztrák-magyar bank fiókjának palotája számára. — A pótépítkezési program keretében már 1901-ben egyengették a meghosszabbított Szerb-utcát. Ma még csak a régi nagy katonai élelmezési telepet körülvevő és a Józsefváros felé a volt péterváradai kaputól jobbra fekvő néhány bástya áll fenn.

A lebontáskor a földanyag a bástyákról az árkokba került, csekélyebb mennyiségben pedig távolabbi mélyedések feltöltéséhez hordták el, a téglákat pedig csákány-nyal — lehetőleg ép állapotban — emelték ki, azután megtisztítva, 1000 darabonként értékesítették, a feldarabolt állapotban kikerült téglanyagot törmelékke zúzták.

A teljes téglák igen kemény és jó anyagnak bizonyultak; a város azonban egészségi szempontból mégis kimondotta, hogy a köz- és a magánépületeknél e téglákat csakis az alapfalakba szabad felhasználni, kivételt alkotnak a lakóhelyül nem szolgáló épületek, a hol e téglák a felnyúló falazatba is kerülhetnek. Az óriási tömegű téglatörmelék, nagyjából hengerelt utakhoz és beton alapozásokhoz használták fel.

A téglák értéke hozzávetőlegesen fedezte a várművek egyengetési költségeit, a mennyiben 1898-tól 1911. év végéig volt: földhordás és téglaelőállítás költsége 423.665 kor. A termelt 25.819.000 darab teljes téglából ezer darabonként 20–24 koronával értékesítettek 18,418.000 darabot 308.002 koronáért. Mutatkozik tehát 115.663 korona túlkiadás, de ezt elenyészteti az a 7,401.000 darab téglá, melyet a város részint saját építményeibe fektetett be, részint pedig állami, közművelődési és más humanitárius intézményeknek ingyen engedett át, valamint a tömérdek téglatörmelék, melylyel kb. 80.000 m² hengerelt utat lehetett alapozni.

A várterületekből a város eddig csak a három első építési évnek megfelelő részleteket vette át a katonaságtól; ezek azonban egyelőre minden előfordulható igény kielégítésére elégségesek s habár a város még elvi határozatot sem hozott arra nézve, hogy a telkeket mily módon és mily sorrendben szándékozik értékesíteni, a helyzet hozta magával, hogy egyes telkeket mégis értékesíteni kellett.

A városrendezési terv alapján ugyanis első sorban a Belvárosból a Gyár városba és a Józsefvárosba vezető sugárutak, valamint az ezeket délen félkörben összekötő körútnak egy része tüzetvén ki és részben ideiglenesen rendeztetvén, az építési kedv oly módon nyilvánult meg, hogy egyre-másra érkeztek bevételi ajánlatok, melyeket a város már azért is elfogadott, mert a felajánlott összegek messze meghaladták az eddig városunkban ismert telekárakat, sőt megközelítették a Belváros legforgalmasabb utcáiban történt átépítéseknek kalkulált telekárakat is s mintegy árszabályozó mértéket állapítottak meg, másrészt mert az eladáshoz kötött feltételek alapján keletkező díszes paloták megfeleltek a városépítéshez fűzött szépészeti követelményeknek.

Mivel pedig a város a megszerzett telkekkel az építkezést — a lakosság és a lakásszükséglet hullámzásainak figyelembe vétele mellett — irányítani és elősegíteni kívánja ugyan, de egyébként csupán a természetes fejlődés mértékének

A vártelek értékesítése

megfelelő telekpolitikát fog követni, ennek következtében előreláthatólag nem fogja a telkeket pusztán pénzügyi szempontból áruba bocsátani.

A város tehát 2395 kat. holdnyi várterületet szerzett meg, melyből 1911 végéig 11 hold 1312[□]-ötlet ingyen engedett át közművelődési és emberbaráti célokra és 4 hold 728[□]-ötlet magánosoknak adott el, úgy hogy még 225 holdnyi várterület maradt további értékesítésre.

A jelenlegi korszakalkotó építkezési politika küszöbén, érdemes a várterületen keletkezett első épületeket, illetőleg az első háztelkeket feljegyezni. A várterületből ingyen engedtek át: az állami szakipariskolának (Hunyadi vár mellett) 1 hold 1000[□]-ötlet, az állami főgimnáziumnak, az állami felsőbb leányiskolának, a körúton a Gyár város felé, az előbbinek 1 hold 200[□]-ötlet, az utóbbinak 1 hold 1200[□]-ötlet, az állami gyermekmenhelynek a körúton a Józsefváros felé 3 hold 40[□]-ötlet, a „Fehér Kereszt” gyermekpoliklinikájának ugyanott 2 hold 72[□]-ötlet, a kegyesrendi főgimnáziumnak (csere) ugyanott, 2 hold 400[□]-ötlet, tehát összesen 11 hold 1312[□]-ötlet. A várterületből eladtak a Sugáruton a Gyár város felé az Osztrák magyar banknak 860[□]-ötlet, ölenként 100, összesen 86.000 kor. kedvezményes áron, a m. kir. postapalotának 1230[□]-ötlet, ölenként 50, összesen 61.500 kor. kedvezményes áron, a Timisiána tkpnak 216[□]-ötlet, ölenként 400, összesen 86.400, Klein Jenőnek 1903-et, ölenként 3713, összesen 71.362, Gombos Lipótnak 182-öt, ölenként 370, összesen 67.340 koronáért. A Sugáruton a Józsefváros felé a Lloyd társulatnak 496[□]-ötlet, ölenként 300, összesen 148.800 kor. kedvezményes áron, Neuhausz Ernőnek 2216-ot, ölenként 371, összesen 82.000, Merbl Arnoldnak 2267-et, ölenként 443, összesen 100.000, Dauerbach Györgynek 632-öt, ölenként 396, összesen 250.000, Hilt Lajosnak és Vogelnek 600-at, ölenként 334, összesen 200.000, Löffler Jakab és fiainak 224-et, ölenként 710, további 224-et, ölenként 370 és további 224-et, ölenként 440, összesen 340.480 koronáért. A színházról a Józsefv. indóházhoz Baruch J. fiainak 380-at, ölenként 421, összesen 160.000, Uhrmann Alfrédnek 164-et, ölenként 600, összesen 98.400, Kralik Lászlónak a Szerb-utczában 600-at, ölenként 100, összesen 60.000 koronáért. A Körúton a villanegyedben, Darvas Gábornak 203-at, ölenként 90, összesen 18.270, Fischer Jánosnak 215-öt, ölenként 80, összesen 17.200, dr. Pokomándy Sándornak 265-öt, ölenként 70, összesen 18.550, Rieger Lajosnak 292-öt, ölenként 55, összesen 16.060, Kimmel Ig. Sándornak (csere) 483-at, ölenként 50, összesen 24.150 koronáért. A teljes összeg tehát 4 h. 728[□]-ötlet, átlag ölenként 268 kor., összesen 1.906.512 koronáért.

Megjegyzendő, hogy a sugárutakon eddig eladott házhelyek a legértékesebbek, s így a megmaradt 360.000[□]-ölnyi házhelyek átlag legfeljebb 100 korona egységértékre becsülhetők; ezek értéke az új utak kiépülésével emelkedik.

Városfejlesztési
alap

A várterületek értékesítéséből befolyó vételárakat a letéti pénztárban kezelt „Városfejlesztési alap”-ba utalják be, s ebből fedezik az ily természetű kiadásokat. Ez az alap arra szolgál, hogy a várterület értékesítéséből felmerülő megváltási összeg és a várterületeken eszközözendő városrendezéssel kapcsolatos kiadások, másrészt pedig a várterületek értékesítéséből befolyó vételárak nyilvántarthatók és mérlegelhetők legyenek.

A város közönsége a megváltási átalányösszeg terhére eszközölt pótépitkezések költségeinek fedezésére kezdetben lombardkölesnképen, 1910-ben pedig a tíz milliós beruházási kölcsönből utalt a városfejlesztési alapba annyit, a mennyi szükséges volt és azt térítményképen írta elő az alap terhére. A pótépitkezések költségeinek végleges leszámolása és az eladott várterületek vételárainak befizetése után évenként rendszeres zárszámadásokat fognak készíteni.

III. MEHALA NAGYKÖZSÉG ÁTKEBELEZÉSE.

(Az új Ferenczváros.)

A közigazgatásilag Temes vármegyéhez tartozott, de Temesvár szab. kir. város területéhez közvetlenül csatlakozó és ezzel közigazgatásilag összeforrt Mehala község már a török uralom idejében és még ezután is, a XVIII. század közepéig külvárosa volt Temesvárnak. Előrelátható volt tehát, hogy a visszacsatolásnak előbb-utóbb be kell következnie.

Az egyesítés
oka

A község a Józsefvárossal már összeépült, a Belvárostól pedig csak a közük első katonai harcászati gyakorlótér választja el; lakosainak nagy részét pedig a

hivatása naponként behozta a városba és ezek a városi élet minden előnyeit élvezték, anélkül, hogy annak terheihez hozzájárultak volna. A sűrű érintkezés ellenére sem a városból ki, sem a város felé irányuló vándorlást nem lehetett utakkal és közlekedési eszközökkel megkönnyíteni és a községben sem lehetett városias berendezéseket alkotni, mert a vagyontalan község még műutat sem tudott építeni.

Így tehát az egyesülés a városnak és a községnek is érdekében állott annál inkább, mert a város terjeszkedésének Mehala felé határt szabni többé nem lehetett; a községben annyi temesvári tisztviselő és vasúti munkás telepedett le, hogy Mehala beépített részétől különállóan, a józsefvárosi állomáshoz közelebb, már öt telep keletkezett, melyeknek szabályozása nagy gondot okozott a hatóságnak.

Habár az átkebelezés a városnak jelentékeny anyagi áldozatába került, ennek mégis meg kellett történni, nem csupán a jelzett kényszerhelyzet miatt, hanem magasabb állampolitikai szempontból is, belevonván eként közel 10.000 vegyes ajkú falusi lakost, a fejlett városi élet és nemzeti kultúra közvetlen hatáskörébe.

A községbeli adófizetők többségének óhajára, a község képviselőtestületének 1907 márcz. 29-én hozott határozatában kifejezett és Temes vármegye törvényhatósági bizottságától 1909 május 3-án 430. közgy. szám alatt hozott határozattal pártolt kérelemre, másrészt pedig Temesvár város törvényhatósági bizottságának 1909 márcz. 29-én 99. közgy. 9040. tan. szám alatt hozott határozatára, a belügyminiszter Mehala nagyközséget 1909 decz. 16-án kelt 123.003. számú rendeletével, az 1886. évi XXII. t.-cz. 162. és 163. §§-ai értelmében a város területét átkebelezte és Temesvár szab. kir. várossal egy városi községgé való egyesítését elrendelte.

Belügyminiszteri
rendelet

Az átszervezés törvényszerű megállapításáig a belügyminiszter a megnagyobbodott város törvényhatósági bizottsági tagjainak számát tizenhatal emelte, a község közvagyonát és értékeit a város törzsvagyonába beolvasztotta, a tisztviselőknek a várostól való átvételét elrendelte és (1910. év végéig) meghagyta a csendőrorst.

A tényleges egyesítés 1910 január 1-én történt meg, mely napon a felbogóztott község ünnepélyesen fogadta a vármegye és a város kiküldöttjeit és az átadásról felvett jegyzőkönyv szerint (L. a Városi Közlöny 1910. évf. 119., 122. lap) Ferenczy Sándor temesmegyei alispán Mehala községet ünnepi beszéd kíséretében átadta a városnak, mire Telbisz Károly dr. magy. kir. udvari tanácsos, polgármester, üdvözlő beszéd kíséretében a községet Temesvár szab. kir. város területébe és a városi törvényhatóság joghatósága alá átvettnek nyilvánította.

Az átadás

A bekapcsolással Temesvár kiterjedése, mely eddig az országban a th. j. városok között a legkisebb (36588[□] km.) volt, több mint megkétszereződött, a mennyiben Mehala községnek 49084[□] km. területével a város összterülete ma 85872[□] km., vagyis 14.884 kat. hold.

Az egyesített
város területe

A Ferenczvárosban az 1911. évi népszámlálás idejében 1458 lakóház volt, melyek között csak egy volt emeletes. A lakások száma 2425, 8843 lakossal.

Állapotok az át-
vétel idejében

A községi háztartás az átvétel idejében 32.560 korona szükségletet mutatott; a fedezetben szerepelt 45% közigazgatási, 5% belrendőri és 5% iskolai pótdó, 27.000 korona összegben. A községnek mint erkölcsi testületnek — a megterhelt község házában kívül — semmi vagyona nem volt.

A magyarság számaránya Mehala igen gyenge (82%) és a magyarul beszélők számaránya is csak 262% volt, úgy hogy az egyesülésnek kezdetben az a szépség-hibája, hogy Temesvár magyarságának számaránya valamivel lejjebb szállott.

Mehala közviszonyait a „Városi Közlöny” az 1909. évf. 126—136. lapjain kimerítően ismertette.

A polgáriasságnak és a városi jellegnek az új városrészbe való kiterjesztése, mely az ottani fő közlekedési utak kiépítésével 1910-ben vette kezdetét és a közvilágítással, mely szintén 1910-ben villanylámpákkal megkezdődött, továbbá a közlekedési eszközök megteremtésével s végre a lakosság anyagi és szellemi érdekeinek gondozásával fog folytatni.

Most már a város egyik fő törekvése, hogy a Belvárossal való összeépülést a katonai harcászati gyakorlótér áthelyezésével lehetővé tegye, mert a várterületek megszerzésére vonatkozó szerződés alapján, eddig a gyakorlótérből csak a Józsefváros felőli oldalon sikerült 122.000 m²-t megszerezni, de az összeépülés első sorban a belvárosi Szerb-utczának egyenes irányban, a gyakorlótér közepén való kiépítésével mutatkozik czélszerűnek.

Stadt-Wappen.

Wiener-Thor

SITUATIONS-PLAN

über die sämtlichen Hausplätze
in der Festung
TEMESVÁR

Peterwardeiner-Thor

Erklärung

- 1. Die mit einfachen Strichen strafir-
te Häuser sind solche welche der Con-
tribution unterliegen
- 2. Die mit doppelten Strichen Straf-
ferte, sind Ciemoneral-Gebäude
- 3. Die dunkel Strafirten sind Mi-
litar-Gebäude
- 4. Die Punktirten sind Domher-
ren-Gebäude

IV. VÁROSRENDEZÉS.

Különleges
állapotok

Temesvár város konfigurációja teljesen elüt más hazai városokétól s a modern városfejlesztés is teljesen különleges helyzetből indul ki.

A legújabb időkig Temesvár feladata első sorban az ellenséges támadások ellen való védelem volt s a városrendezést a várerődítmények irányították, úgy hogy a jelenlegi építmények — a többi városokétól eltérőleg — három (a bekebelezett Mehala községgel négy) teljesen különálló részen csoportosulnak és mind-egyiknél külön középpont jut kifejezésre.

A míg a temesvári vár fennállott, nemcsak a város összeépülése volt lehetetlen, hanem a legszükségesebb közegészségügyi berendezések — a csatornázás és vízvezeték — és a közlekedés fejlesztése is, a hozzáférhetetlen várművekben, elháríthatatlan akadályokba ütköztek. Ez a mult azonban — a vár jellegének felhagyásával — nagy jövőnek az alapját vetette meg, mivel a város újkori fejlődéséhez eszményibb előfeltételt nem is lehetett volna teremteni, mint a milyen a városrészek szétदारaboltságában kínálkozik.

Még nincs két évtizede annak, hogy a vár jellege megszűnt, a várművek sincsenek még teljesen lebontva, alig két éve, hogy a város egyes várterületeket átvett, alig áll még néhány új palota a várteleken, s *Temesvár máris a felismerhetetlenségig megváltozott képet mutat.* Az a tudat, hogy a fejlődésnek lehetősége meg van adva, már előre is bámulatos energiát váltott ki a lelkekből.

A régi várművek helyén széles, díszes, pezsgőéletű utcák, boulevardok, sétányok vannak keletkezében, új köntöst öltenek az ósdi, patriarchális belvárosi házak is, a városszabályozónak vonalzója, csakánya nyomán régi romok eltakarítása, új városnegyedek keletkezése, utcatorések a külvárosok elhanyagolt részein, vízfolyás megváltoztatása, díszes betonhidak építése, vasút kihelyezése, a város egész talaját felforgató csatornahálózat építése elkápráztatják a szemlélőt, mintha nem is a város szabályozása, hanem teljesen új város építése folyna. S e sok ezer embert foglalkoztató hangyamunkát egy eszme lengi át: *az egységes és egészséges, a szép és nagy Temesvár város megalkotása.*

Városrendezési
terv

A város új kiépítésének alap gondolatát a megszerzett várterületek célszerű kihasználására való törekvés adta meg. Ezt a soha többé vissza nem térő, egyedül álló alkalmat, gondos előrelátással, a tudomány- és építőművészet felhasználásával, a nagy jövő alapjának lerakására kellett felhasználni.

A várterületek megváltására irányuló tárgyalásokkal párhuzamosan, egymást kiegészítve, tárgyalások és tanulmányok folytak a városrendezés kérdésében is. A város első sorban a helybeli műszaki szakférjak véleményét kérte ki és az 1894. évi február hó 15-én tartott tanácskozmányban igen becses útmutatást nyert *Kovács-Sebestény* Aladár, akkori temesvári folyammérnöki hivatali főnök, jelenleg műegyetemi tanár és *Ybl* Lajos műépítész, akkori udvari építészeti ellenőr bemutatott vázlattevéből, melyet az 1894. évi május hó 21-én tartott közgyűlésben az igényelt várterületek határvonalai és a városfejlesztés sorrendje tekintetében irányadónak, s azután a részletes szabályozási terv kidolgozásának alapjául el is fogadtak. A részletes városrendezési tervet, megbízás alapján, 12.000 korona munka- és tiszteletdíjért, *Ybl* Lajos 1895-ben készítette el.

Ez az első terv a jövő feladatául azt tűzte ki, hogy a Belvárosnak a külvárosokkal való összeköttetése oly módon történjék, hogy a Belváros szentül is középpontja maradjon a városnak; a kifelé vezető két sugárút, széptávtali pontok szerkesztésével, boulevardyszerű kiképzést nyerjen, s ezeket délen széles körút kösse össze egymással. A józsefvárosi pályaudvaron lebonyolódó igen élénk vasúti forgalmat egy rövid úttal kívánja a Belvárosba, a színházhoz terelni, melyből azonban a körúton a gyárvárosi sugárút is rövidesen elérhető. A körút és a Bega közötti terület beépítését olyképen tervezte, hogy közvetlen a Bega mellett kertekben szabadon álló villák, a körút másik oldalán pedig zárt házsorok, előkertekkel építendőek. Lehetőleg sok szabad térre, sétányokra és gyermekjátszó helyekre fektett súlyt, valamint szobrok és más emlékek felállítására is. Az akkoriban már programmba vett nyilvános épületek számára, a rendeltetésüknek megfelelő tereken vagy utcákban jelölt ki helyeket. A fennálló ültetvények és parkok nemcsak megtartandók, hanem nagyobbítandók és újabb befásított sétányok is tervezendőek. Egyes részletek a szerint lesznek megváltoztatandók, a mint a Belváros és külvárosok közé eső vasúti vágányoknak kihelyezése és a Bega szabályozása a meg-

oldást lehetővé teszik. Tervező azt a reményét fejezte ki, hogy Temesvár majdan a kontinens egyik legszebb és legegészségesebb városa lesz.

A Temesvár jelenlegi helyzetét és jövő kialakulását feltüntető térképből kivethető, hogy az *Ybl*-féle első városrendezési terv alapvonásait fenntartották.

De az *Ybl*-féle tervezet csak egyoldalú megoldásra, a szabadabbá vált vártelek kiépítésére volt szánva, nem terjedhetett ki azon egyéb városszabályozási feladatokra is, melyek a lefolyt két évtized alatt, a meglévő városrészek szabályozásának, utcanyitások, egészségügyi berendezések, a Bega szabályozásának és a vasúti vágányok áthelyezésének nehéz problémáival csak utóbb nyertek megoldást.

A városrendezésbe utólag belekapcsolt e műveleteket, melyek nélkül a város sem egységesen, sem egészségesen nem fejlődhetett volna, az alábbiakban ismertetjük.

A városrészek összeépülését, a Belvárosnak a külvárosok felé való szabad kifejlődését, a várműveken kívül még az államvasutak két (orsovai és bázsi) vonalának vashéklői és a Bega számos elágazásával a Gyárkölvárosban képződött rendetlen vízfolyásai is gátolták, melyek a kincstári faraktárral együtt a város szabályos kiépítésének akadályul szolgáltak.

A Temesvár-bázsi vonalat 1857-ben stratégiai érdekből a józsefvárosi pályaudvarból a Belváros aljáig és innen az Erzsébetváros belterületén építették ki és ez átszelte a Belváros és a Józsefkülváros között fennállott egyetlen közlekedési utat. Ez a vonal ma is fennáll. Az 1872-ben épült Temesvár-orsovai fővonal ugyancsak a város aljáig, sőt az egész Belvárost délen megkerülve és a gyárvárosi egyetlen közlekedési utat átmetszve, betorkolt a gyárvárosi állomásba. Ezt a vonalat éjszakai irányban helyezték ki.

A két vasúti vonal elhelyezése két különböző ügyet alkotott. Az orsovai vágánynak a város beépítés alá kerülő belterületről való elhelyezése, kevesebb nehézségbe ütközött. A vasúti igazgatás szempontjából lényeges akadály nem forgott fenn, s így a vasúttal és a kereskedelemügyi miniszterrel könnyű volt a megegyezés. Azonban a katonai hatóság, mivel az új pálya a katonai gyakorlóteret metszette át, sokáig ellenezte a vonal áthelyezését; csak midőn a város közönsége 1897 május 24-én küldöttséggel ő felsége elé járult, csak azután sikerült további hosszas tárgyalások után kivinni az orsovai vágány áthelyezését, 1902. év folyamán. A közlekedési akadályok ezzel a Gyárkölváros felé teljesen megszűntek, a József- és Erzsébetváros felé csökkentek s a város terjeszkedése legalább az egyik irányban egészen szabad lett.

A bázsi vágánynak a város belterületéről való elhelyezése eddig még sikerrel nem járt. A megindított tárgyalások során a kereskedelemügyi miniszter kilátásba helyezte ugyan, hogy a vasutat felemeli olyképen, hogy a mostani vasúti átjárók helyén aluljárók legyenek, de habár ez által a mostani közlekedési akadályok megszűnnének, a várost ez a megoldás még sem elégítheti ki, mert a legszebbnek ígérkező városrészt szabad kiépülése, sőt az egész városrendezési terv nagy kárt szenvedne a csekély magasságban vezető vasút által. Így tehát a város arra törekszik, hogy a bázsi vágány eltávolításával a városrendezésnek ez az akadályja is eltávolíttassék.

A városfejlesztés nem csupán a várteleken indult meg, hanem számos régi utca szabályozásával és új utcák nyitásával, a közlekedési viszonyok javítása mellett, a külvárosoknak sűrűbb beépítésével is. Az *Erzsébetvárosban* már a nyolcvanas években egy zsákutcából a *Stefánia-utca* keletkezett, a kilencvenes években a faraktárak kihelyezése után kiépültek a *Dózsa-, Batthyány-, Rákóczi-, Jósika- és Teleki-utcák*, a *Hunyadi-út* mellett fennállott sertesvásártér helyén a *Dózsa-tér, Csáky-, Kőszeghy- és Bethlen-utcák*. Mivel továbbá a telkek nagyrésze oly mély, hogy ezeknek utczával történő átvágása után is még jelentékeny házhelyek kerülnek ki és mivel másrészt a párhuzamosan futó utcák némelyike oly hosszú, hogy az egyik utcából a másikba csak nagy kerülővel lehet jutni, áttörésekkel kiépült a *Mühle-Vilmos- és Kazinczy-utca*; folyamatban van a *Holló-, Helvét- és Hattyú-utcák* között két utcatorérs. Továbbá ugyancsak az Erzsébetvárosban, a közvágóhidhoz épült új út mentén lévő üres városi telkekre, valamint a feleslegesen terjedelmes Templom- és Kereszt-téren oly élénken nyilvánult meg a házépítési kedv, hogy a város ott számos utcát és házhelyet hasított ki, mi által ezen a vidéken valóságos új városnegyed képződött, többnyire tisztviselői családi házakból, de több emeletes épülettel is.

A *Józsefváros* oly szabályos és tágas utcákkal van elrendezve, hogy ott két évtized alatt — a Hunyadi-híd közelében volt farakhely beépítésén kívül — utca-

A vasúti
vágányok
elhelyezéseAz orsova
vágány
elhelyezéseA bázsi
vágány
elhelyezéseRégi város-
részek szabá-
lyozása

nyitásra és szabályozásra csak két esetben volt szükség. Az egyik a Preyer-utca, mely a Scudier-tér és a szomszédos Szabadfalu község közötti élénk forgalomhoz képest szűk volt, ezt a város lényegesen kibővítette; ez utcával párhuzamosan pedig a volt papírgyári telket a *Zrinyi-utca nyitásával* két részre osztotta.

A legnagyobb belső rendezésre szorult a *Gyárváros*, mert a fennállott malom és fauszató csatornák következtében sok zeg-zúgos szűk utca keletkezett, melyek most a Begaszabályozással megszüntetett csatornák medreivel kibővíthetők és szabályozhatók lesznek. Eddig csupán a Coronini- és Kossuth-tereket összekötő szűk Andrassy-utat bővítették aként ki, hogy a város a jobb oldalon lévő két régi házat megvette, lebontatta és az utcabővítésre igényelt területen túl fennmaradt telken kétemeletes bérházat építtetett, a polgári menház értékpapirjain.

A *Belvárosban* két nagyszabású és költséges szabályozási terv van szőnyegen. A Rezső-utca ugyanis, mely a Józsefvárosból jövő kocsis-, villamos- és gyalogközlekedést majdnem kizárólag felveszi, oly szűk, hogy ennek kibővítését négy ház és a hadtestparancsnoki rozoga épület lebontása árán is meg kell oldani. Ugyancsak igen szűk a Gyárváros felőli sugárút folytatását alkotó belvárosi Zápolya-utca, melyen szintén úgyszólván az egész gyárvárosi forgalom bonyolódik le. Ennek kibővítésével kapcsolatban, később a Takarékpénztár-utcának egyik oldalát, a Jenő herczegtéren levő városházát és a Széchenyi-utcának ez oldal felé eső házait is hátrább fogják helyezni, hogy a Belvárosban át kényelmes forgalmi út készüljön a Gyárvárostól a Ferenczvárosig tervezett összeköttetés számára.

Ez utóbbi utczarendezésekről, valamint a Begameder áthelyezésével kapcsolatos utczaszabályozásokról és a régi kincstári faraktár beépítéséről az 1911-ben készült szabályozási tervet a városi közgyűlés elfogadta.

A Bega vízfolyásától és a kincstári faraktártól okozott terjeszkedési akadály elhárítására irányuló törekvés egy nagyszabású munkálatot érlelt meg, mely most nyert befejezést és ez a városi vízerőmű.

A városi vízerőműre az impulzust az adta meg, hogy a városi régi vízimalmok gyökeres átalakításra szorultak, olyképen, hogy a régi malomszerkezetek helyett modern turbinagépek alkalmaztassanak, melyek a vízierők tökéletesebb kihasználását teszik lehetővé.

Mivel továbbá a vízimalmok a Gyárváros belső területén szét voltak szórva, czélszerűbbnek látszott a vízierőt egy helyen összpontosítani és nem malmok hajtására korlátozni, hanem villamoserőre átalakítani és evégből az energiát a városi villanytelepbe bevezetni, a hol világításra, a villamosvasút hajtására és bármely ipari célra használható fel.

Tervezés közben még két életre való eszme merült fel. Az előbbi állapot mellett ugyanis a Bega vize a Gyárváros egész területén fel volt duzzasztva, mert a malmok a Gyárváros több pontján voltak elhelyezve és ez által a talajvíz is mindig magasan állott a Gyárvárosban és az egészség rovására átmedvesítette a talajt és az épületeket. Ez egészségtelen állapot megszüntetése végett merült fel az a terv, a mely meg is valósult, hogy a turbinatelepet a Gyárváros beépített területén kívül emelték, miáltal a vizet csak a város belterületén kívül kell duzzasztott állapotban tartani; és mivel a Begába beömlő Szubolyásza- és Behela-ágak a felső talajvizet, a melyek ide áramlanak, az új elrendezés szerint a város fölött magukkal a Begába levezetik, talajunk tisztaságát ezzel is megvédjük; és másodsor felmerült az a gondolat, hogy ha az előbb házak közé szorult és hajózásra nem alkalmas Begameder helyett hozzáférhető területen új meder épül, mely a hajózásra alkalmas lesz, akkor a Bega az egész város területén át hajózhatóvá válik, a forgalom és gazdasági élet nagy előnyére.

Ilyen alkalmas mederterületnek kínálkozott a kincstári faraktáron átvezető vonal és így merült fel az a gondolat, hogy azt a város megszerezze. S mivel ezt másképen nem lehetett elérni, cserébe épített a város a kincstárnak a Gyárváros fölött egy új faraktárt; a régit azután a város részben az új Begameder czéljaira használta fel, részben pedig a város kiépítésére fordíthatta. A vízerőműnek végül még az az előnye is van, hogy a Gyárvárostól az árvízveszélyt eltávolítja, mely eddig jégtorlódásaival majdnem évenként kellemetlenkedett.

A legmodernebb módon szerkesztett turbinákkal ellátott vízerőműtelepet a Gyárváros legkeletibb részén a Piócza-tó közelében állították fel. Az alsó mocsatorna részére a jelenlegi medrek felhasználásával új csatorna épült, mely a teleptől a Ferdinánd-malomig a Begameder mélyítésével keletkezett; a Ferdinánd-malomtól

Begaszabályozás és vízerőmű

a régi kincstári fatelepig az uszató-csatorna és malomárok közti földcsáv eltávolításával egyesített meder alkotja az új csatorna folytatását, míg a régi kincstári fatelepen át a Magyar-féle uszodáig teljesen új medret kellett ásni oly módon, hogy az fel egészen a vízerőműig akadálytalanul hajózható legyen, sőt ezzel a Bega felső szakaszának hajózhatóvá tételé is lehetségessé válik. Tekintettel pedig arra, hogy az új meder az árvizek levezetésére elegendő keresztmetszettel bír, a Szubolyásza és a városban szétszórott összes többi vízfolyások is betömhetőek voltak, miáltal városrendezési szempontból igen előnyös állapot állott elő. Azzal pedig, hogy az összes vízfolyások, melyek duzzasztott vízzel bírtak, megszüntek, az új Begameder vízszíne pedig a jelenleginél 4 méterrel alacsonyabb lett: a talajvíz színe is lejjebb szállott s ez a közegészségügyi viszonyokat kedvezőbbé tette.

Előbb azonban meg kellett váltani a Bega és a Szubolyásza idegen kézben volt (Jovin-, Prohaszka-, Gyürky- és Gold-féle) vízhasználati jogosítványokat, meg kellett szerezni a régi kincstári fatelepet és miután az állam a Szubolyásza 200.000 korona költséggel tervezett árvízvédelmi munkálatokat ilyenképen megtakarítja kieszközölte a város, hogy az állam az így megtakarított 200.000 koronával a várostól tervezett munkálatok költségeihez hozzájáruljon.

Kezdetben az építési költség másfél millió koronára volt előirányozva, s e beruházás gazdaságos voltát a következő adatokkal igazolta a mérnökség: „Az országos vízrajzi osztály által évekre visszamenőleg tett feljegyzések alapján kimutatható, hogy a telep felállítása után átlag 600 (HP-re) lóerőre számíthatunk. Ha a munka értékét azon szénmennyiség áránban fejezzük ki, melyet jelenlegi gőzüzemű telepünkön annak előállítására czéljából el kellene égetni, úgy a vízerőmű által termelt energia értéke a következő lesz: A városi villanytelepen elért eredmények szerint egy Kwóra előállítására 4.216 f, illetőleg egy HP előállítására $4.216 \times 0.736 = 3.3$ fillér ára szent kellett elégetni, a minek folyománya, hogy a turbina-telepünkön termelhető munka $600 \times 3.3 \times 360 = 188.179$ K ára szent igényel. Tehát 1.500.000 korona beruházás évi 188.179 korona köszön megtakarítást helyez kilátásba”.

Utóbb több oly munkálatot is kellett a művelet keretébe belevonni, melyek előirányozva nem voltak s így a vízerőmű a vele kapcsolatosan épített hidakkal együtt, kb. két millió koronába került. Az új művet 1910 máj. 3-án helyezték üzembe.

A vízerőműnek a turbinaszerkezet mellett biztosított jobb kihasználásával remélhető, hogy e szerkezettel nyert erőttöbbletből eredő többjövődelem, a beruházott milliókat törleszteni fogja és a szabályozással járó előnyök jelentékeny áldozat nélkül esnek a város javára.

Ezzel a Bega rendezése a város területén be van fejezve és még csak a meglévő régi hidak átalakítása és esetleg új hidakkal való szaporítása lesz szükséges.

A szabályozott és hajózható Bega a jövő várost egész hosszában fogja átszelni és mindazon előnyökkel fog szolgálni, melyeket a városokon átvonuló szabályozott folyóvizek nyújtanak és előre látható, hogy a város a Bega mindkét partján kiépülni fog. E nagyszabású vízi műveletek értelmi szerzője, tervezője és műszaki vezetője Szilárd Emil városi főmérnök volt.

Közegészségügyi állapotaink javítása egyik legnagyobb feladata az újabb nemzedéknek. A mi a török világban a temesvári vár legnagyobb erőssége volt, a keresztül-kasul rendezetlenül elágazó Kis-Temes (a mai Bega), a nádasok és mocsarak tömkelege, az két évszázadra a legnagyobb gyengesége lett az egészséges városfejlesztésnek. A XVIII. században is fennmaradván a várerődítési jelleg, az új városépítésnél is leginkább csak a kibővített vár (a Belváros) fejlesztésére fordítottak gondot; innen lecsapolták a mocsarakat és a Begát félkörben a vár körül egy mederbe szorították; itt földalatti szennyvízvezető-csatornák épültek és ide vezették be a Gyárvárosban, a régi róm. kath. templom-téren ástott nagy kút jó ivóvizét; de a váron kívüli állapotokra kevés figyelmet fordítottak, sőt a belvárosi csatornák tartalmát, a Józsefváros területén át, nyílt árokban vezették a Bega-csatornának egy lefolyás nélküli holt medrébe.

A váron kívül eső területeken, a hová katonai tilalom miatt építeni nem lehetett, a mocsarak lecsapolása és kiszáritása még sok évtizeden át el volt hanyagolva, úgy hogy a külvárosoknak a Belvároshoz közelebb eső részein — a hol ma palotasorok állanak — a XIX. század első felében is mocsarak voltak.

A külvárosokban az eső- és használati vizek nyílt folyókákban kerültek a Begába, a házi szennyvizet pöczegődrökben gyűjtötték, ezekből időnként kocsikkal eltávolították és a Begába ürítették.

Közegészségügyi berendezések

A Gyárvarosban a Bega — mint már említettük — több ágra oszlott, talajvize egészségtelen és talaja fertőzött volt.

Miután a város általános csatornázása és a vízellátás — az alábbi ismertetések szerint — nehézségekbe ütközött az utolsó évtizedben, a város számos egyéb berendezéssel igyekezett az egészségtelen állapotokon javítani. A külvárosok számos utcájában, részben a háztulajdonosok anyagi hozzájárulásával, szintén épültek földalatti közcsatornák, melyek a házi szennyvizet a folyóvízbe vezették.

A város már a múlt század 60-as éveiben megszerezte a kincstártól a 7 holdas *Coronini-ligetet*, melyet az 1891. évi kiállítás alkalmával a katonai hatóságtól bérből vett 15 holdas területtel egyesített és utóbbin a *Ferencz József-ligetet* alkotta, a Belsővárosba csatlakozó vársíkföldön a katonai hatóságtól kezdeményezett faültetvényeket 18 holdas ligetté (*Scudier-ligetté*) fejlesztették; 1898-ban keletkezett a 3 holdas *Erzsébet-liget*. Ezekon kívül a beépített területen számos kisebb-nagyobb szabad területet fásítottak be, úgy hogy a közönség üdülésére a belterületen ma már közel 60 kat.-holdnyi liget és sétány terül el. A befásítás céljából a város 12 holdas *faiskolát* és 2 holdas *kertésztelepet* tart fenn. Jelenleg 168 utcában kb. 10 kilométer hosszú fasorok vannak, továbbá a városrészek összeköttetésére és a szomszédos községek felé szolgáló gyalogutak, valamint a 10 kilométer hosszú katonai lovaglótak mentén megszámlálhatatlan mennyiségű fa van kiültetve.

Az ásott kutak vize nagyjából egészségtelen volt. A belvárosi plebánia udvarán azután 1888-ban kísérletképpen mélyfúratú kutat készítettek; s miután itt, mint ezt követőleg másutt is, megállapították, hogy a város egész területén 40—70 méter mélységből egészséges víz nyerhető, azóta sok száz nyilvános és magán mélyfúratú kút szolgáltatja a jó ivóvizet.

A talajtisztaságot mozdítják elő az utolsó negyedszázadban közel 6 millió korona költséggel készült nagyfelületű *síma útburkolatok és asfalt gyalogjárók*, melyeken a köztisztaság is gondosabban kezelhető.

A felsorolt talaj- és légköri javításokon fölül a betegápolás érdekében keletkezett sebészeti, szülészeti és női *szanatoriumok, gyermekpoliklinika és gyermekmenhely*, továbbá a legmodernebb berendezésű *kózházzal* kapcsolatos szigorú *húsvizsgálat* és a nyilvános *vegyvizsgáló állomás* segítségével teljesített élelmiszervizsgálat, az építési és lakásügyi rendszabályok gondosabb kezelése, mindmennyi segédeszköz volt a közegészségügyi állapotok fejlesztésének. Az eredmény már most sem kicsinyelhető; Temesvár hajdani maláriás hírhedtsége teljesen feledésbe ment s ma már nagy számban laknak városunkban a nyugalomra, kényelemre és egészséges lakóhelyre vágyó tőkepénzesek és nyugdíjasok.

A közegészségügyi állapotok lényeges javulását, a világszerte fokmérőül vett halálozási arány feltűnő csökkenése is mutatja. A *Preyer-féle* 1853-iki városi monografia, valamint az anyakönyvi és főorvosi jelentések szerint 1000 lakosra esett halálozás: 1852-ben 43·4, — az 1870—1879. évtizedben átlag 45, — az 1880—1889. évtizedben átlag 37·8, — az 1890—1899-ikiben átlag 30·5 — és az 1900—1909-ikiben átlag 25·7%. Ezzel szemben az átkebelezett Mehalán (Ferenczvárosban), a hová a város gondoskodása eddig nem terjedt ki, a halálozási arány az utolsó évtizedben is még átlag 33·1% volt.

S most végre betetőzi a város közönsége a közegészségügyi berendezéseket az általános csatornázással és a vízvezetékekkel, valamint egy 600 beteg számára 4·2 millió korona költséggel tervezett új kórház építésével.

Eddig a városnak ideiglenes csatornázási megoldásokkal, egyes városrészek víztelenítésével kellett beérnie, hogy a lakosság igényeit, úgy a hogy kielégítse. Mihelyt azonban a várterületek megszerzésének lehetősége biztosítva látszott, az általános csatornázás előmunkálatai is már 1888-tól 1891-ig tárgyalás alá és szabatos mederbe kerültek. Ugyanakkor beszerezték a terepviszonyok pontos lejtési adatait is. Három évvel később pedig 1894-ben — miután a kérdés megoldása nemcsak gazdasági, hanem műszaki szempontból is nehézségbe ütközött — 14.000 korona díjjal *nemzetközi pályázatra* bízta a város a helyes megoldást.

A műszaki nehézségek: a beépített terület lejtéshiánya, a recipiens magas vízszinállása és a város nagy kiterjedése. E viszonyok hiányos mérlegelése az oka, hogy a nemzetközi pályázat kivitelre alkalmas megoldást nem szolgáltatott.

Ez a körülmény a *Shone-rendszer* felé fordította a város figyelmét. Az angol czégekkel régebben folytatott tárgyalások újból megkezdődnek, de ismét eredmény nélkül. Egyidejűleg azonban a város 100.000 K költséggel, a város felméréséről és

Külvárosi csatornák

Ligetek és fasorok

Mélyfúratú kutak

Síma útburkolatok

Betegápolás

Az egészségi viszonyok javulása

Csatornázás

a terepviszonyok pontos megállapításáról gondoskodott, siettetve a várterületek megváltási műveleteit, megállapította a Bega hajózáscsatorna szabályozási irányát, valamint a jövő város építés vezérvonalait és 1904-ben utasította a városi mérnökséget, hogy a csatornázási tervet a jövő, nagy Temesvár szempontjából tervezze meg. Ennek megtörténte után *Frühling A.* drezdai műegyetemi tanár, az illetékes minisztériumi szakközegek véleménye alapján, a mű e terv szerint, 4 millió 270 ezer kor. építési és 29 ezer kor. évi üzemköltségelőirányzattal, 1908-ban kiírásra került.

E terv szerint a város mai beépített kiterjedésének kétszeresére megállapított és a Bega medrétől két részre osztott területeket, egymástól független két főgyűjtő-csatorna vízteleníti. Ebbe a két főgyűjtőbe torkol minden utca csatornája közvetlenül vagy másodrendű gyűjtőcsatornák közvetítésével. A tervező nagy-súlyt helyezett arra, hogy az öblítő víz korlátlan mennyiségben és lehetőleg olcsón legyen beszerezhető, a mire első sorban a terepszin lejtéshiánya és az öblítés gyakoriságának szükségessége készítette.

A levezetendő vízmennyiségek jelentékenyek. A két főgyűjtő együtt 90 hl. vizet továbbíthat másodpercenként, tehát egy harmaddal többet, mint a mennyi nyáron a Begában folyik. Az egész víztömeg a végponton átemelésre kerül, miután a főgyűjtők feneké a torkolatnál 70 cm-rel mélyebben fekszik, a Bega fenekénél. Az átemelésre a szivattyútelep szolgál, mely a tisztítóteleppel összekapcsolva, nemcsak állandó kitorkolást biztosít a csatornahálózat számára, hanem egyidejűleg a Begának szennyes anyagoktól való megóvását is czélozza.

Az egyesített két főgyűjtő egyenesen neki vezet a módosi vasúti töltés keleti oldalán tervezett szivattyúháznak, mielőtt azonban ezt elérné, a csatorna fenekén egy kereszt küszöb emelkedik oly magassággal, hogy mindaddig, míg a csatorna hozama a szennyes vizek ötszörösét el nem érte, a csatornavíz elterelődik egy elágazó csatornába, mely a derítő medenczékhez vezet. E medenczében, csapadégmentes időben és kis esőzések alkalmával leadja az összes lebegő részeket és félig megtisztulva éri a szivattyút. A szivattyúk azután felemelik, előbb az úgynevezett oxydációs szűrő testekre, hogy megtisztuljon azoktól a szennyrészekről is, melyek a derítőmedenczék hatását elkerülték. Jelentékenyebb esőzések alkalmával pedig a csatornavíz nem keresi fel többé a derítőmedenczét, hanem egyszerűen átlépi a fenékküszöböt és egyenes irányban folyik a szivattyúházzal, a honnan a záporzivattyúk közvetlenül a Bega-ba dobják, tisztítás nélkül, mert ilyenkor a szennyes víz annyira fel van hígítva, hogy tisztításra nem szorul. A tisztítás révén összegyűlemlő trágyaanyagokat, gépkezeléssel iszapgödrökbe távolítják el, a hol utcai szeméttel trágyává érlelődnek.

Ez volna a közcsatornamű, melyhez az utcai esőbeömlők és a házi csatornák csatlakoznak. Építési anyaguk a beton. Az építés még folyamatban van, az eddigi munkák a mellett tanuskodnak, hogy 1913-ban a teljes mű üzembe állítható.

Miután a mű előnyeiben az egész lakosság osztozkodik, a felmerülő költségek fedezése céljából a város közönsége azt határozta, hogy az állami egyenesadó után 20% csatornázási díj s a háztulajdonosokra ezenfelül a bruttó-házbérfelvétele után 2% csatornázási illeték vettessék ki. E csatornázási illeték az ideiglenes és állandó házadómentességet élvező épületek után is fizetendő.

A középponti vízellátás megvalósítására irányuló törekvések egy időre esnek a csatornázás előmunkálataival. Hosszú időn úgy látszott, hogy a kérdés oly pénzügyi feladat elé állítja a várost, mely közönséges eszközökkel alig lesz megoldható.

A múlt évszázad nyolczvanas éveiben megkezdett fúrások ugyanis, melyek közül az egyik 400 m. mélységig ment le, jeleztek ugyan vizet egyes talajmélységekben; de ez sem mennyiségre, sem minőségre nem volt kielégítő. Úgy látszott tehát, hogy a város vagy kénytelen lesz szűrt Bega-víztermeléssel megelégedni vagy a Maros-mellékéről, kb. 60 km. távolságból, szerezni be a talaj vízszükségleteit.

1904-ben azonban, mielőtt döntésre került volna az ügy, *Kajlinger Mihály*, székesfővárosi vízvezeték igazgató szakvéleménye alapján, a városi mérnöki hivatal a kutatásokat újból megkezdte és a város körül rendszeres program alapján, kb. 300 méter kiterjedésben, 200 m. mélységig tárta fel a talaj viszonyokat.

A kutatások 3 évig tartottak, felemésztettek több mint 100.000 koronát, de sikerre is vezettek, a mennyiben megállapították, a mit a hónapokon át tartott próbaszivattyúzás is beigazolt, hogy kb. 200.000 lakosság vízszükséglete, a várostól délre, a Temes-folyóig terjedő területekről, 30—60 m. mélységekből biztosan termelhető. A víz, vastalanítva, kitűnő minőségű; a vastalanítás maga pedig — a

Vízvezeték

mit a kísérletek igazolnak — nagyon egyszerű. Az előtanulmányok befejezését *Kajlinger Mihály* szakértői véleménye zárta le, mely a vízszükségletek fedezhető voltát szintén beigazolta találván, a vízvezeték tervét a városi mérnökség ezen az alapon készíthette el.

Arra való tekintettel azonban, hogy Temesvárott a közszükségletek kielégítésére jóval nagyobb vízmennyiséget kellett előirányozni, mint a hogy általában szokásos, a tervezet gazdasági szempontokból ketté osztotta a köz- és magán-szükségletek fedezését oly módon, hogy a parkok és utcák öntözéséhez Bega-vízről gondoskodott és a kifogástalan minőségű talajvizet csak a házi használat mértékéhez képest termeli. Ezt a megoldást az a körülmény is ajánlja, hogy a vastalanított víz előállításának költsége aránylag magas, míg a Bega víz bevonásának, a kettős csőhálózat költségei sem állják útját, miután a Bega víz legjelentékenyebb fogyasztói: a parkok egy tagban terülnek el és így kevés csőhálózatot igényelnek.

A Bega-vezeték vizét a turbinaház fölötti szakaszból nyeri, oly módon, hogy a duzzasztott Begavíz gravitációjánál fogva befolyik a Selyemgyár-utca mellett tervezett három derítőmedencébe s innen, miután esetleges hordalékát lerakta, a szivattyúgépek a csőhálózatba nyomják. A felszerelések azonban mindenkor olyanok lesznek, hogy házi használatra Bega-víz se használhasson, még tévedésből sem. A vízműnek e része napi (12 óránként) kb. 6000 köbméter vízszállításra van méretezve és egy újabb szivattyúgép beállításával, valamint a Bega baloldali főcső fektetésével szállítóképessége a kétszeresre fokozható, a mi rendes körülmények között kb. 200.000 lakosságú városok öntöző vízszükségleteinek a fedezésére elegendő. A Bega-vízmű kiépítendő részeinek költsége 500.000 K.

A talajvízmű három részből áll, a víztermelő részből (küttelepek), a középponti telepből, melyet a szivattyú- és vastalanítótelep alkot és a vizelesztő részből, melynek részei: a csőhálózat és a víztornyok.

Vízszolgáltató képessége fejenként és naponként 72 liter, mely tisztán a lakosok házi-szükségleteinek fedezésére való lévén, inkább túl magas, mint alacsony.

A termelő rész ezidőszerint kb. 80 ezer lakos szükségleteinek megfelelően építendő ki, a „Vörös csárda”, Gyírok és Medves községek közötti síkon, egymástól 3—3 km. távolságban tervezett négy kütteleppel. Minden ily telep 6 darab kb. 60 m. mélységű kútból fog állni, melyeknek tartalmát elektromos gépek, a „Vörös csárda” közelében tervezett központba továbbítják. Itt a vizet előbb vastalanítják, azután újabb gépekkel a főcsővezetékbe, illetőleg a víztornyba szállítják.

A három egymásközt körben összekötött víztorony az egyik oldalon és a gépház az ellentétes oldalon, a várost behálózó főcsővezetékben, a vizet egyenletes nyomás alatt tartja, úgy hogy a mellékvezetékek, melyek a főcsőhálózathoz csatlakozva minden utcát befutnak, a város egész területét egyformán láthatják el vízzel.

A víz minősége elsőrendű, köbezcentiméterenként alig tartalmaz 17 baktériumot, holott a 200 baktériumot tartalmazó vizet is kifogástalannak minősítik. Szépség-hibája a vastartalom, a mit azonban könnyen eltávolítanak belőle.

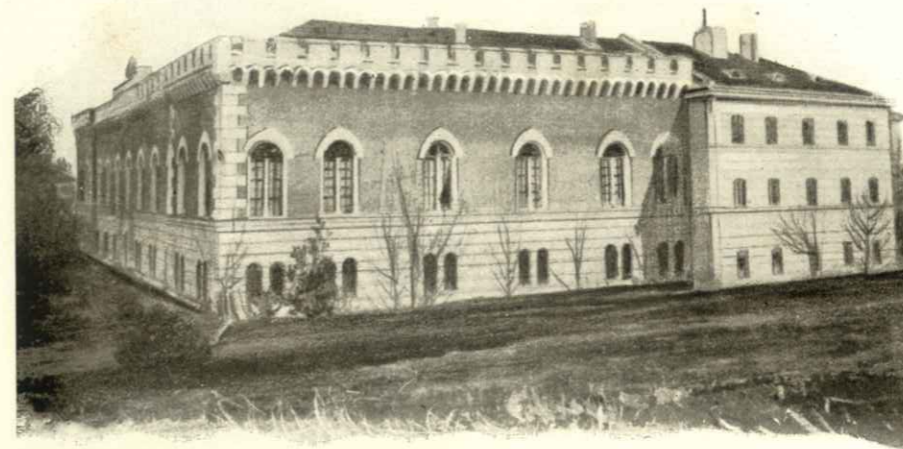
A mű költsége 23 millió koronával van előirányozva, a Bega-vezetéké 0.5 millióval, együttesen tehát az egész mű 2.8 millió korona befektetést igényel.

A csatornázás és vízvezeték tervezője és építésvezetője *Vidrighin Stán* vár. mérnök.

Új kórház

A közegészségügy javítása érdekében hosszas tárgyalások és tanulmányok után 1911-ben véglegesen elkészült az új kórház részletes terve. E szerint a kórház a Gyár város keleti részén, a Vadászerdő közelében, 20 kat. holdnyi területen, pavillon-rendszerben, 600 ágyra fog épülni. Az építési és berendezési költségek 4.200.000 koronára vannak előirányozva. A terveket *Székely László* városi műépítész készítette, s a város azokat *Ruppel F.* mérnök-tudornak, Hamburg város hírneves építészeti tanácsosának küldötte megbírálás végett, a ki a tervről igen kedvezően nyilatkozott, úgy hogy az a kormányhoz kerül fel jóváhagyás czéljából.

Az építési és berendezési költségek fedezését a város olyképen tervezi, hogy e célra felajánlja az évek óta gyűjtött és jelenleg (1911-ben) egy millió koronát tevő kórházépítési alapot és a városi pénztár terhére átvész még másfél millió koronát, továbbá Temes vármegye közönségétől 100 ezer korona hozzájárulást és önkéntes adományokból is 100 ezer koronát remél, ellenben a még hiányzó másfélmillió korona erejéig a napi ápolási díjakból törlesztendő kölcsön engedélyezését kéri a belügyminisztériumtól.

A restaurált Hunyadi-várkastély.

Részlet a Losonczy-térről, a szerb püspöki palotával.

A Lonovits-utca, jobbról a r. kath. püspöki székház.

Részlet a Kossuth-térről.

Részlet a Küttl-térről.

TERÜLET, ÉPÍTKEZÉS ÉS LAKÁSÜGY.

A régi Temesvár az ország összes törvényhatósági joggal felruházott városai Terület között a legkisebb kiterjedésű, a mennyiben összterülete 36.588 négyzetkilométer, vagyis 6358 kataszteri hold. Az 1910 óta átkebelezett Mehala nagyközség: a jelenlegi Ferencváros területe 49.084 négyzetkilométer, vagyis 8526 kat. hold, s így a város mostani összterülete 85.672 négyzetkilométerre (14.884 kat. holdra) növekedett. Ez a terület a következőleg oszlik meg: szántóföld 10.380, rét 320, legelő 285, szőlő 146, kerti gazdaság 398, utcák, utak, terek 530, parkok 60, vasutaktól elfoglalva 60, vizektől elfoglalva 135, katonai gyakorlóterek 308, temetők 64, beépített és üres háztelkek 2134 kat. hold.

A temesvári határban fekvő földbirtok legnagyobb része az 1781—1791-iki szabadalomlevél alapján került a város tulajdonába. A várterület megváltásáról szóló fejezetben ismertettük azokat a küzdelmeket, melyek között a város az 548 holdnyi vársík földekből 278 hold és a vár felhagyása után, legújában 239.5 holdnyi vártelek birtokába jutott. Ezekon kívül 1908-ban ugyancsak a katonai igazgatás hozzájárulásával a város az éjszakra fekvő területekből is még 20.638 négyzetölnyi (=11.1438 holdnyi) két várteleket szerzett meg, ugyanennyi korona vételárért és hozzávetőleg 120.000 korona költséget igénylő teljesítmények ellenében.

A belterületen a város a magy. kir. kincstártól még az 1900. és 1905. években megszerezte a régi kincstári fatelep telkét, 36 holdat, 399.508 korona vételárért.

E telekvételekkel — a Gyártelep-serfőzőhöz tartozó telek kivételével — a város megszerezte az összes telkeket, melyek a Belváros és a külvárosok közé esnek. Ezekon fölül a város az utolsó 20 évben — városrendezési és utcaszabályozási célokból — számos kisebb-nagyobb beltelket — részben épületekkel — szerzett meg, a fatelepek áthelyezése, a Preyer-utca és az Andrassy-út szélesítése alkalmával, továbbá a Hunyady-úti 6. sz. házat, a Stefanovits-, Buresch-, Haller- és Deutsch-féle ingatlanokat és több külvárosi utca megnyitása céljából, kisebb ingatlanokat. Ezeket az összesen 61 holdnyi kiterjedésű beltelkeket 1.511.659 koronaért szerezte meg. E földbirtokát a város még azzal is növelte, hogy 1887-ben megszerezte a magy. kir. kincstártól a 48 holdnyi úgynevezett selyemgyári földet, 31.400 koronaért, továbbá Marthé Nándortól 32.1144 holdnyi szántóföldet 22.900 s Weinberger Izidortól 485.671 holdnyi szántóföldet 320.000 koronaért.

Együttvéve a város a temesvári határban az utolsó 20 év alatt megszerzett: 349.723 k. hold építési telekállományt 4.061.167 K és a külhatárban 466.215 k. hold földet 374.300 K, összesen tehát 815.938 k. holdat, 4.436.467 K vételárért.

A város építési telekállománya jelenleg hozzávetőleg 653 k. hold; ebben azonban csupán a jelenleg és a közel jövőben, a városrészek összeépülése alkalmából beépítendő, valamint a külvárosokban már parcellázott házhelyek foglaltatnak.

Az eladott és ingyen átengedett városi építési telkek, 20 évre visszamenőleg, a következők: A régiebb házhelyek közül a külvárosok terjeszkedése érdekében, a város a gyárvárosi úgynevezett előparkban és a gyárvárosi indóház-úton, a józsefvárosi volt Gotthilf-féle fűrésztelepen és a volt faraktárak helyein, az erzsébetvárosi Dózsa-téren, Dózsa-utcában, a Begasoron és Püspök-úton két évtized alatt, 1910. év végéig, 194 házhelyet adott el, 35 hold 514-öt térfogattal, 903.442 koronaért, úgy hogy egy négyzetöltre átlag 16 korona vételár esett. A Gyári és ipari vállalatoknak ingyen átengedett 18 hold és 452-ölnyi régi házhelyet, 356.465 korona kifejezett becsértékben (kalapgyárnak, „Turul” cipőgyárnak, textilgyárnak, gyapjufonalgyárnak, gyulai kötszövőgyárnak), továbbá 2 hold 85-ötlet 65.000 koronára mérsékelt vételáron. A megszerzett várterületekből, az illető fejezetben ismertett részletezés szerint, a város kultúrintézmények számára 11 holdat és 1312-ötlet engedett át ingyen és ezenkívül eladott 4 holdat és 728.6-ötlet 1.906.512 koronaért. A fentiek szerint tehát ingyen átengedett gyáraknak régiebb telkeket 18 h. 452-ötlet, 356.465 kor., kultúrintézményeknek a várterületből 11 h. 1312-ötlet, 945.600 kor., vagyis együtt 30 h. 164-ötlet, 1.302.065 kor. becsértékben. Eladott: régiebb házhelyeket 35 h. 514-ötlet, 903.442 kor., gyáraknak 2 h. 85-ötlet 65.000 kor., a várterületekből 4 h. 728.6-ötlet 1.906.512 kor., vagyis együtt: 41 h. 1327.6-ötlet 2.874.954 kor. vételáron, mindössze tehát 71 h. 1491.6-ötlet 4.177.019 kor. értékben.

A város földbirtoka a temesvári határban 3519 kat. hold; a mehalai határban a város sem építési telket, sem földbirtokot nem vett át, mert a községnek

nem volt semmije. Ellenben Mehalában ugyancsak a szabadsalomlevél 18-ik pontja alapján a városnak már 1781 óta van 2184 kat. holdnyi földbirtoka, melyből a fennállott 1200 holdnyi erdő faállománya 1892. évben 666.000 koronáért eladtván, az egész terület mezőgazdasági célokra használtatik.

Idegen határban, a mehalai erdő kiirtása alkalmával, 1892-ben, a város fatermelés céljából, a krassó-szörénymegyei Tinkova és Zsidóvár községben 1389 kat. holdnyi erdőterületet szerzett 119.000 koronáért. Végül a temesmegyei Sziklason a város 1880-ban a kincstártól 36.000 koronáért 123 holdnyi fölbirtokot vásárolt, melyen 30 holdon, a város útburkolati céljaira szolgáló bazalt kőbánya van.

Építkezés
1891 óta

A katonai építési tilalomnak 1868-ban a vár körül 500 ölről 300 öltre történt restringálása — a mint azt az illető helyen ismertettük — az 1870-es években alig volt befolyással az építkezésre; de az 1880—1890-iki évtizedben már megélnékült a külvárosoknak a Belváros felé való terjeszkedése. A mint azonban a vár felhagyását 1891-ben kimondták, az építési kedv oly mértéket öltött, hogy 1900-ig számos lakás maradt üresen. Ebben az időben már teljesen érvényre jutott az a fejlődési irányzat, mely a Temesvár történetéből kialakult topográfiai helyzetnek, a város széttagoltságának megszüntetésében állott.

A Belváros beépülése a XVIII. század végével fejeződött be; itt már csak a magasba való ráépítés útján szaporodhattak némileg a lakások; de mivel a Belvárosban összpontosul az egész polgári, egyházi és katonai adminisztráció, a kulturális, nagykereskedelmi és pénzügyi élet, a helyiségek nagy részét hivatalok, intézetek és üzletek foglalják el, úgy hogy a lakások száma egyre csökken és a lakók kiszorulnak a külvárosokba. E városrésznek azonban a várterületen megindult építkezéssel nagy jövője van.

A Gyárkölváros csak az 1890-es években közeledhetett némileg a Belváros felé, az úgynevezett Coronini előpark beépítésével, sőt a folyó évtizedben is a régi kincstári fatelep elő részén öt díszes kétemeletes ház épült. Egyébként pedig az indóház-út egyik oldalának kiépítésén kívül, csak az amúgyis sűrűn lakott régi belső részek épültek ki még sűrűbben. A Bega áthelyezésével lényeges átalakuláson fog átmenni a belső rész is, a várfelhagyásával pedig nagy kiterjedésű értékes telkek kerülnek a Belváros irányában beépítés alá.

A Józsefváros, mely a begai hajóforgalommal és az élénk forgalmú vaspálya-állomással a legszebb fejlődést mutatja, 20—40 méter széles szabályos utcáival és 800—1600-öles házhelyeivel, továbbá a fatelepek elhelyezésével oly kedvező viszonyok közé jutott, hogy az építkezés a katonai tilalmi vonal megszüntetése óta rohamosan fejlődött és most már — a Bega jobbparti részen lévő néhány üres telkeken kívül — a központ felé való terjeszkedése befejezettnek tekinthető.

Az Erzsébetváros a fatelepek áthelyezésével és a sertés piacul szolgáló Dózsa-tér felosztásával hatalmas fejlődést mutat a Belváros irányában, sőt a jövő építkezésre még sok beltelek áll rendelkezésre.

A Ferenczváros nemcsak a tulajdonképeni Mehala község és a józsefvárosi pályaudvar között fekvő jelentékeny nagyságú telkek s az ott már keletkezett öt telep összeépülésével leendő beépítése útján, hanem a megszerzett várterületeken át, a Belváros felé is igen nagy fejlődésre számíthat.

Ugyancsak a történelmi fejlődés eredményezte azt, hogy a város úgyszólván az összes építési telkek fölött rendelkezik és ebből kifolyólag befolyást gyakorolhat a lakásszükséglet kielégítésére. Az irányítást a népszaporodás, a magánépítkezés és a laküresedés állandó nyilvántartásából leszűrődő eredményekhez képest, városi telkek eladásával, utcarendezéssel, sőt szükség esetén városi bérházak építésével igyekszik gyakorolni.

A városnak az építkezésekre gyakorolt befolyása egyébként a lakásigények kielégítésével azonnal megszünt. Míg ugyanis az építkezésre buzdítólag kellett hatni, a város 1888—1900-ig árverés alá bocsátotta azokat a házhelyeket, melyeknek beépítése a külvárosok rendszeres fejlesztése érdekében indokolt volt, sőt 1896-ban, a volt Gotthilf-féle fűrészmalom kitelepítésekor, a józsefvárosi Küttel-téren, két házhelyen, a városi nyugdíjalap részére, kétemeletes palotát, benne kávéházzal és vendéglővel építtetett, mi által az egész környék fellendült. Az árverések akkoriban még a legélénkebb főforgalmi vonalakon is oly alacsony árakat eredményeztek, a minőket ma csak a falusi jellegű Ferenczvárosban érnek el. Így a gyárvárosi előparkban az Andrassy-út mentén 20 korona, a mellékutcákban 8—10 korona volt egy négyzetöl vételára, sőt 1900—1901-ben az Andrassy-

útnak a Belváros felé eső folytatásában, a Városligettel szemben épült díszes paloták helyét is 24—25 koronáért adták el. A Gotthilf-féle fűrésztelepből keletkezett házhelyek a józsefvárosi Kossuth-utcában 20—26—30 koronáért, a Hunyady-úton 16—18 koronáért, a volt Bayersdorf-féle fatelepen, a mai Délvidéki Casinó díszes környékén és szemben a Dózsa-téren és Dózsa-utcában 14—18—20 koronáért kelték el a házhelyek négyszögölenként. Az utolsó árverés 1902-ben volt, a midőn az erzsébetvárosi Dózsa-utca baloldalának kiépítése érdekében, 12—13 koronáért adtak el házhelyeket.

Ily módon az 1888—1902. években, részben árverésen, a város 104 házhelyt adott el 428.207 koronáért, úgy hogy egy 220—300-öles házhelyért átlag 4118 korona vételár folyt be. Azóta a város előkészítette ugyan a terjeszkedést, és utcaszabályozásokkal is előmozdította a rendszeres építkezést, de csak akkor adott el házhelyeket, ha azokra vevők kínálkoztak.

Az 1903—1910. években a külvárosokban szabad kézből a következő házhelyeket adta el a város: 1903-ban 8 házhelyet 2861-ölessel, 56.166 koronáért, 1904-ben 11-et, 3209 ölessel, 50.684-ért, 1905-ben 18-at 4760 ölessel, 98.903-ért, 1906-ban 16-ot 5614 ölessel, 69.267-ért, 1907-ben 14-et 3707 ölessel, 85.159-ért, 1908-ban nem adott el semmit; 1909-ben 3-at 1140 ölessel, 27.127-ért és 1910-ben 20-at 3961 ölessel, 87.929-ért, vagyis összesen: 90 házhelyet, 25.252-ölessel, 475.235 koronáért, úgy hogy egy házhelyre 19 korona átlag egységár mellett, 5280 korona vételár jutott. Ezekkel szemben a várterületekből eladott 21 házhely, 7128-6-ölessel, 268 korona egységárban 1.096.512 koronáért kelt el.

Az építkezést a lakásszükséglettel egybevetve, a lefolyt évtizedben nagyobb volt az építkezés, mint az 1891—1900-iki évtizedben, de a lakosság számához az építkezés most is arányban áll. Épült ugyanis: 1891—1900-ban 526 földszintes, 35 emeletes, 14 kétemeletes ház, 728 ráépítés. Összes építkezés 1303. Új lakások száma 3099. Új szobák száma 5816. 1901—1910-ben 960 földszintes ház, 134 emeletes, 44 két- és 2 háromemeletes, 827 ráépítés, összes építkezés 1975, új lakás 4196, új szobáké 9126. Két évtized alatt tehát: 1486 földszintes ház, 169 emeletes, 58 két- és 2 háromemeletes, 1555 és ráépítés. Összes építkezés 3278, új lakás 7295, új szobák száma 14.942.

Az 1891—1900-iki évtizedben a város lakosságának 24,4% szaporodásával szemben, a lakások száma 51,8%-kal és a szobáké 31,4%-kal emelkedett, az 1901—1910-iki évtizedben pedig a népesség 23,2%-nyi szaporodásával szemben, a lakások száma 35,4%-kal és a szobáké 56,9%-kal emelkedett.

A lakások szaporodásának fokmérőjét habár béremelések is befolyásolják, a város területén fizetett bruttó házbér alkotja, melyet a házadó kivételére bevalott házbérbjövödelmek tüntetnek föl. E szerint a bruttó házbérbjövödelem volt: 1891-ben 2.787.536 korona, 1901-ben: 3.748.336 korona és 1910-ben 5.443.520 korona, vagyis a házbérek két évtized alatt megkétszereződtek.

Az 1891—1900-iki évtizedben átlag 283 lakás és 550 szoba, az 1901—1910-iki évtizedben átlag 353 lakás és 806 szoba keletkezett. Ez utóbbi évtized átlagát lényegesen felbillentette az 1910. évi építkezés, a mikor már 789 lakás épült 1648 szobával. Úgy látszik tehát, hogy az építési kedv és a tőke alig várta a várterületek szabályozásával meginduló új városrendezést, mely bizalmat kelt a jövő nagy Temesvár kifejlődése iránt, pedig 1910-ben a tulajdonképeni várművek helyén még egyetlen lakóház sem állott.

Még fokozottabban élénkült az építési kedv 1911-ben, a mikor 368 építési engedélyt adtak ki, s ezek alapján — az átalakításokat és hozzáépítéseket leszámítva — 163 új lakóház épült, 915 lakással és 2044 szobával.

Jellemző, hogy míg azelőtt két évtized alatt csak 2 háromemeletes ház épült, addig 1911-ben az új sugárutak mentén, 6 háromemeletes, 23 kétemeletes, 13 emeletes s csak 121 földszintes lakóház épült. A szobák nagy száma továbbá azt is mutatja, hogy ez évben igen sok nagy lakás keletkezett. A nagyobb épületek egy része ugyan még csak 1912-ben lesz lakható, de az utolsó évi építkezés oly record-ot ért el, a milyen csakis Temesvár rohamos fejlődésével magyarázható.

Az 1910. évi népszámlálás szerint, a város területén, városrészek szerint, a lakóházak következőleg oszlottak meg: Belvárosban 32 földsz., 80 em., 84 két em., 11 háromemeletes, összesen 207 ház. A Gyárvárosban 1609 földsz., 104 em., 30 kétemeletes, összesen 1743 ház. A Józsefvárosban 670 földsz., 83 em., 40 kétemeletes, összesen 793 ház. Az Erzsébetvárosban 946 földsz., 83 em., 13 kétemeletes, összesen 1043

Építkezés és
lakásszükséglet

Építkezések
1911-ben

ház. A Ferencvárosban 1457 földszintes, 1 emeletes, összesen 1458 ház. Az egész városban tehát 4714 földszintes, 351 emeletes, 167 kétemeletes, 11 három emeletes, összesen 5243 ház volt.

Munkásházák
építése

Az egészséges munkáslakások építésének megkönnyítésével a város már 1905-ben foglalkozott és az 1906 márc. 26-án megtartott közgyűlésben a munkásviszonyok tanulmányozása és javaslat kidolgozása végett „Munkásjóléti bizottság”-ot alakított, s egyben a munkások kívánságára elrendelte, hogy a városi pénztár az építeni szándékozó munkásoktól, az általuk e célra megtakarított összegeket átvegye és gyümölcsözőleg kezelje. Ez intézkedésre 418 munkás összesen 17.000 koronát fizetett le, de a mostoha pénzügyi és gazdasági viszonyok miatt, 269 munkás, 8980 koronát ismét visszavett, úgy hogy 1908. év végén a város már csak 126 munkásnak 7855 korona megtakarított pénzt kezelte.

A munkásjóléti bizottság idevonatkozó tanulmánya arra az eredményre vezetett, hogy Temesvárott egyszobás munkásházat 2400 korona költségen alul nem lehet építeni, a mihez a telek értékét számítva, kb. 3000 korona az a minimális összeg, melyért ily ház a munkásoknak eladható. Mivel pedig e házak átengedése csak akkor indokolt, ha a munkások a vételárat 20—25 év alatt törleszthetik, ez esetben pedig a törlesztési hányad sokkal magasabb, mint a mennyiért a munkások jelenleg lakásokat bérelhetnek; így tehát a vállalkozás csak akkor ígérkezett üdvösnek, ha az annuitás egy részét az állam, a város vagy a társadalom átveszi.

Gazdasági
munkásházák

Az 1907. évi 46. t.-cz. végre dűlőre hozta a munkásjóléti bizottság törekvését, a mennyiben e törvény a gazdasági munkások számára emelendő egyszobás házaknak, 20 évi állami és községi adómentességet, az ügyleti okmányok és beadványok után bélyeg- és illetékmentességet, valamint a vételár-hátralékok vagy kölcsön után járó kamatoknak adómentességet biztosít, sőt a földművelésügyi minisztert felhatalmazza, hogy évi 300.000 korona erejéig a törvényhatóságoknak az építési tőke és kamattörlesztési részletek meghatározott hányadát a munkások helyett, ezek javára, megtérítse. Ez alapon a város közönsége 200 gazdasági munkásház építésére vállalkozott, a földművelésügyi miniszter pedig e célból a várostól felveendő 480.000 K kölcsön évi tőke- és kamattörlesztési részleteiből 2%-ot, azaz évi 9600 K államsegélyt helyezett kilátásba.

A város a 200 házat a Gyárkölváros beépített részéhez csatlakozó volt legelőterületen, 120—200 □-ölnyi házhelyen építi és a telket négyszögölenként 2 K-ért engedi át: a munkásoknak 400 koronát kell előre lefizetni, a fennmaradó építési költségre pedig a várostól 20 év alatt előleges 40 félévi részletekben, 5¹/₄% kamatozás mellett, törlesztéses kölcsönt nyerne, de a törlesztési hányad kiszámításánál az államkincstár részéről helyettük fizetett 2% levonásba hozatik, úgy hogy egy 3000 koronás ház, hozzávetőleg 78 K félévi törlesztés mellett, 20 év alatt kerülhet a munkás tulajdonába.

Az első húsz
munkásház
1909

A törvényhatósági bizottság tehát — a jelentkezett munkások számához képest — 1909-ben 20 ház építését határozta el és a négy típus szerinti házak építését vállalatba adta ki és pedig: egy A) mintájú kétszobás házat 2237 kor., egy B) mintájú egy szobásat 1922 kor., egy C) mintájú egyszobásat 1952 kor., s egy D) mintájú kétszobás házat 2229 kor. ajánlati ár mellett. Mindegyik típusból 5 ház épült és a venni szándékozó munkások maguk választották ki a házhelyet és a títustervet. A vételárnál az építési költségen fölül számításba fog vétetni még az árnyékszék és pöczegödőr költsége házanként kb. 160 koronával a léczkerítés folyóméterenként 5 koronával és a házhely ára négyszögölenként 2 koronával, úgy hogy egy-egy ház hozzávetőleg 2900—3300 koronába fog kerülni.

Az építési költségek fedezésére a város egyelőre 55.000 korona kölcsönt vett fel a Temesvári Első Takarékpénztártól 100 félév alatt 5¹/₄% kamattal, mely mellett való törlesztésre, melyre az állam 2%-ot térít meg évenként; ellenben a munkások a várostól 40 félévi törlesztésre, ugyancsak 5¹/₄% kamattal, kapják a kölcsönt.

Az első 20 gazdasági munkásházat 1910 április 1-én átadták azoknak a gazdasági munkásoknak, a kik először jelentkeztek és a 400—400 korona vételári részletet már befizették. A befizetett 8024 koronából, a telkek vételára fejében, a város 6057 koronát levont a házipénztár javára.

Az 1911. év
végéig épült
137 ház

1910-ben a város további 26 gazdasági munkásházat épített augusztus 1-jére való átadásra, s minthogy újabb 47 munkás jelentkezett és a 400 koronát lefizette, ősszel leendő beköltözésre még 47 ház épült; 1911-ben pedig további 44 munkásház, úgy hogy ma már 137 csinos épület áll a munkástelepen.

Ipari munkásházaknak, állami támogatás mellett leendő építésére is vállalkozott a város közönsége. Mivel a városban túlnyomólag ipari munkások (kb. 13.000) laknak, a kikre az 1907. évi 46. t.-cz. jótéteményei ki nem terjednek, a város azt kérte a kereskedelemügyi minisztertől, tegye lehetővé, hogy hasonló támogatás mellett a város ipari munkásházakat is építhessen. Erre a minisztérium 1909 nov. 22-én kelt rendeletével kilátásba helyezte, hogy a várostól építendő ipari munkásházak telkeibe és épületeibe befektetendő összes tőke harmadát, de legfeljebb 200.000 koronát az állam négy évi egyenlő részben magára vállalja. E szerint tehát az esetben, ha a város 600.000 korona költséggel épít ipari munkásházakat, az állam 200.000 koronát megtérít a városnak, úgy hogy a város a házbéreket oly összegben állapíthatja meg, mintha az épületek csak 400.000 koronába kerültek volna. A város azonban az építendő munkásházakat csak bérbeadhatja s azokat állandóan jó karban tartani köteles. Az ipari munkások tehát nem szerezhetik meg a ház tulajdonjogát, s így aligha lesz lehetséges számukra egy-családos házakat építeni, mert a város nem vállalkozhatik 100—200 bérház jókarban tartására.

A város a minisztérium rendeletében foglalt feltételek figyelembe vételével, az 1910. évi február hó 28-án tartott közgyűlésben a mérnökségtől előterjesztett vázlatrtervek alapján, a gyárvárosi meghosszabbított Magyar-utca mentén, a villamos vasúti központ és gyárjüfonal-gyárral szemben fekvő háromszögletes telken három nagyobb emeletes bérháznak 14—14 egyszobás lakással és a sarkokban három kisebb emeletes bérháznak 4—4 kétszobás lakással való felépítését határozta el, hozzávetőleg 210.000 korona költséggel és felhívta a mérnökséget, hogy a részletes tervrajzokat, költségvetéseket és bérszámításokat elkészítse. Egyúttal azonban a város felterjesztést intézett a kereskedelemügyi minisztériumhoz, hogy a kisiparosok és a gyári munkások részéről nyilvánult kívánsághoz képest, a kilátásba helyezett 200.000 korona államsegély egyharmadának igénybevételével, az ipari munkások számára is engedje meg egy-családos házaknak eladás céljából leendő építését. Ez a felterjesztés azonban nem járt sikerrel, mert a miniszter 1910 aug. 11-én 25348. sz. a. kelt rendeletével kijelentette, hogy a kérelmet sajnálatára nem teljesítheti, mert fontos iparfejlesztési érdekek kívánják, hogy az államsegély igénybevételével keletkező ipari munkásházak, állandóan az ipari munkásság részére szolgáljanak lakóhelyül, a mely cél, ha elidegenítésük lehetővé válik, nem biztosítható. Természetes, hogy ennek következtében a város vállalkozási kedve erősen megesappant és a bérházakat csak 1912-ben fogja felépíteni.

Az utolsó három évtizedben a városban a következő jelentékenyebb (nem Kőépítkezések városi) középületeket emelték; úgymint:

Állami intézmények számára: a tanítóképzőt, főgimnáziumot, a felsőbb leányiskolát, a fa- és fémipari szakiskolát, a gyermekmenhelyet, a selyembübe-beváltót és az államvasútak józsefvárosi indóházát.

Kulturális és emberbaráti épületek: a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat számára a vármegyétől emelt múzeumi épület, a Délmagyarországi Tanító-Egylet konviktusa, a Magyar Otthon erzsébetvárosi konviktusa, a református imaház, a gyárvárosi és józsefvárosi izr. templomok, a kegyesrendi főgimnázium, templommal, rendházzal és konviktussal, a kerületi betegsegélyező pénztár szanatóriuma, a Fehér-Kereszt-Egylet gyermek-poliklinikája.

Pénzügyi és társulati épületek: az Osztrák-Magyar Bank temesvári fiókjának palotája, a Józsefvárosi Takarékpénztár, az Általános Takarékpénztár (most Délmagyarországi Gazdasági Bank fiókja) az Első Magyar Általános Biztosító Társaság, a Temes-Begavölgyi Vízszabályozó Társulat palotái és a Délvidéki Kaszinó. Jelenleg tető alatt állanak a temesvári Lloyd-társulat tőzsdepalotája, a Magyar Általános Hitelbank és a Timisiana pénzügyintézetek háromemeletes palotái.

Új katonai épületek: a cs. és kir. hadapródiskola második épülete, a szén- és szalmaraktár, a bírósági és börtönépület, a 61. sz. gyalogezred hadfelszerelési raktára s az élelmezési telep, melyeket a város a várterületek megváltásából emelt.

A tervbe vett középületek közül a megvalósulás előtt állanak: az új posta- és táviró-palota, a Kereskedelmi és Iparkamara székháza; tervben van a csanádi püspök új székházának, új múzeumi és könyvtárépület és igazságügyi palota építése.

Az 1885—1909. években a város 62 magasépítkezést emelt 7.362.511 korona költséggel, melyek közül nevezetesebbek: a belvárosi, gyárvárosi, józsefvárosi és erzsébetvárosi községi iskolák (400 ezer korona), az Eötvös-utcai modern óvoda (54 ezer korona), a siketnéma intézet (145 ezer korona), a fa- és fémipari szak-

Városi magas-
építkezések

iskola (366 ezer korona), az állami felsőbb leányiskola (376 ezer korona), a kath. főgimnázium (1 millió korona), a Gizella-árvaház (221 ezer korona), a millenniumi templom (810 ezer korona) és plebániák, a belvárosi kath. plebánia-templom és plebániák (150 ezer korona), a nyugdíjintézet palota (264 ezer korona), az Andrassy-úti bérpalota (392 ezer korona), a színház belsejének (68 ezer korona) és a szállodának (180 ezer korona) átalakítása, hidépítések (268 ezer korona), katonai bérszabás alapján nyolcz (1 millió korona) és a várterületek megváltása fejében hat építkezés (2 millió korona); számos átalakítás és kisebb építkezés.

Kocsiút-
burkolatok

Az útburkolatokra a város az utolsó három évtizedben sok millió korona költséget fordított és a legjobb íma burkolat megválasztása érdekében számos kísérletet tett.

1885-ig utczakövezésekre kizárólag bazaltterméskövet használtak, járdákra pedig, a főbb utczákban szintén lapos bazaltköveket, melyeket a város a XVIII. század óta a temesmegyei Sziklás községben lévő kőbányájából nyert és pedig 1783—1855-ig a kincstártól kőbőlként 20 frtjával, azontúl pedig 1885-ig, a kőbánya bérbevétele útján, a mikor a város a kőbányát megszerezte.

A termelt bazaltkő kemény és tartós, de oly nehezen volt megmunkálható, hogy koczaköveket a múlt század elején fegyenczek olcsó munkaerejével tett kísérlet ellenére sem lehetett előállítani. Az 1885—1886. években olasz munkásokkal tett kísérlet már eredményre vezetett, s bár az előállítás drága volt, azóta a betanított hazai munkásokkal csak bazaltkoczká- és félkoczká kövek készülnek.

A sziklasi kőbánya üzemét azonban a város 1902. évben beszüntette és Kovács Mór építési vállalkozóval oly szerződést kötött, hogy az a szomszédos lukácskői bazalt-kőbányából a városnak összes kőszükségletét ellátja, 1910. év végéig. A koczkaköveket az építő helyre darabonként 26 fillérért, a félkoczkát 16 fillérért, a tört kavicsot a temesvári állomásra m³-ként 9 kor. 20 fillérért és a terméskövet 8 korona 50 fillérért szállítja. Ekként a sziklasi kőbánya későbbi kiaknázásra maradt.

A koczkakövel való első burkolás 1887-ben a belvárosi Koronaherczeg-utczában történt, s ez ma is fennáll. Azóta az összes főközlekedési utakat — néhány aszfalt- és keramit-út kivételével — koczkakövel burkolták. Félkoczkakövel (bazalt fejkövel) is történt kísérlet a kisebb forgalmú Erzsébet-, Jenőherczeg-, Mercy- és Lonovics-utczákban.

Aszfalt-makadám kocsiutakat épített a „Magyar Aszfalt részvénytársaság” az 1895—1899. években a következő feltételek mellett: 15 cm. betonlapra 5 cm. vastag szabadalmazott aszfalt-makadám réteggel m²-ként 14 koronáért; szegély, budapesti keramitkövekből, folyóm. 2 koronáért, 25 évi jótállás mellett; a kereseti összeg 20 félévi részletben, 4¹/₂% kamattal fizetendő. A társaság 25 évi ingyenes jótállást vállal. E feltételek mellett kiépültek: 1895-ben a józsefvárosi Kossuth-utca a templomtól a Bem-utczáig és a Scudier-tér; 1897-ben a belvárosi Zápolya-, a Takarékpénztárak közötti és az Erőd-utczák, valamint a Jenőherczeg-tér négy oldala; 1898-ban a józsefvárosi Preyer-utca; 1899-ben a gyárvárosi Páva- és Bárány-utczák és a józsefvárosi indóház előtti tér. Az 1900 óta megkötött szerződésekben már az aszfaltréteg 5 cm. helyett csak 4 cm., a kereseti összeg pedig 20 helyett 50 félévi részletben, 4 helyett 5% kamattal fizetendő. Ily feltételek mellett kiépültek: 1900-ban a belvárosi Széchenyi- és Deák-utczák és a Szt.-György-tér egy része, a józsefvárosi Bem- és Gorove-utczák, az Erzsébetvárosban a Holló-utca a Hattyú-utczáig, a Gyárvárosban pedig az Iskola- és Templom-utczáknak a fiúiskola előtti része és a „Medvé”-hez címzett utczanyílás; 1902-ben a gyárvárosi millenniumi templom körül vezető utak. Azóta nem épült több aszfalt-makadám út s csupán a Skudier-tér rendezése alkalmából burkolták a piaci czélokra szolgáló középső részt a gyalogjárdák módjára aszfalttal.

Keramit-kövekkel is történt kísérlet 1895-ben és pedig a „Magyar keramiai gyár r.-t”-val kötött szerződés alapján, mely szerint a gyárvárosi Háromkirály-utczát 10—12 cm. beton vagy élére állított faltégla alapra és 2—3 cm. futóhomokra 16/16/10 cm. saját termésű keramitkövel burkolja, m²-ként 15 korona 60 fillérért, a város pedig a vételárát 3 év alatt fizeti. Ugyanaz évben a Losonczy-tér négy szélső útját is keramittal kövezték, ugyanoly módon, de azzal az eltéréssel, hogy a város a kereseti összeget 20 félév alatt 4³/₄% kamattal fizeti. A társaság 10 évi ingyenes jótállást vállalt, azontúl pedig m²-ként 50 fillérért. De a város a fenntartást magára vállalta, illetőleg esetről-esetre pótol-tatja a hiányt.

Hengerelt utak. A várművek lebontásával, az újból felhasználható téglakon kívül, nagy mennyiségű törmelék is maradt, mely útalapozásra kiválóan alkalmasnak bizonyult. A gondosan előállított útalapszekrényt 15—18 cm. vastagon ez anyaggal kirakva és apróbb törmelékkel kiékelve, hengereléssel ellentálló útalap keletkezett, mely fölé 12—15 cm. vastagságban zúzott bazaltot terítettek és gőzhengerrel tömörítettek. Midőn azután a vártörmelékkel való alapozás sikerült, rövid időn belül kiépítették a hátralévő összes törvényhatósági utakat és egy m² hengerelt utat 3 kor. 40 f. — 4 kor. 20 fillérnyi költséggel tudták így előállítani. Egyéb-ként pedig különösen bazaltkoczká- és félkoczká- utak lesznek előállítandók, mert a terméskőburkolatokon való közlekedés, az útfelületek egyenetlensége miatt, már nem elégíti ki az igényeket.

Utcák és terek burkolása az 1885—1909. években:

A burkolat minősége	Felhasznált anyag		Burkolati felület m ²	Anyag- és munkaköltség	
	darab	m ²		összesen	egy m ² -re
				korona	
Koczkakő	3,379.426	—	145.964	1,526.245	10.45
Félkoczkakő	993.926	—	38.259	276.668	8.—
Terméskő	—	45.052	256.797	1,283.985	5.—
Hengerelt	—	Kavics 14.012	96.455	323.818	3.40
Aszfalt-macadam	—	—	38.358	566.123	14.80
Keramit	—	—	4.507	68.936	15.60
Összesen	4,373.352	59.064	580.350	4,045.775	6.9

Az 1889. évi építési szabályrendelet 91—102. §§-ai értelmében a járdalerekás a város kizárólagos joga; a járdák fektetését a közgyűlés határozza meg; a város készített a gyalogjárókat és 20 évig fenntartja azokat; a háztulajdonosok a 2 m. széles gyalogjáró összes költségeit, az azonfelüli szélességű résznek pedig fele költségeit viselik oly módon, hogy a város a kiépítés után fizetésre szólítja fel őket és ha 30 nap alatt be nem fizetik a reájuk eső összeget, azt 5% kamattal 20 félévi részletben való törlesztés végett terhükre előírja és közadók módjára behajtja, esetleg az ingatlanra jelzálogilag bekebelezeti.

Aszfaltgyalogjárót a város 1890 óta állít elő és pedig a „Magyar Aszfalt Részvénytársaság”-gal kötött következő szerződési feltételek mellett: A város fizet a földmunkáért m²-ként 20 fillért; a 10 cm. betonlapért és az erre öntött 2¹/₂ cm. aszfaltrétegért 7 korona 50 fillért; keramitszegélyért folyóméterenként 4 korona 30 fillért; a kapubejáratoknál 16 cm. betonlapra öntött 4 cm. kettős aszfaltrétegért m²-ként 10 koronát; kapufeljáró keramitszegélyért folyóméterenként 8 korona 20 fillért és a házakból kitorló folyókák fölé helyezett vasfedőként kilogrammonként 60 fillért. A kereseti összeget a város 20 félévi részletben 4³/₄% kamattal fizeti. A társaság 10 évi ingyenes jótállást vállal, azontúl pedig a fenntartást esetleg m²-ként 10 fillérért vállalja el. Utóbbi tekintetben a város az első járdák 10 évi ingyenes jótállási határidejének letelte után nem határozott, hanem maga javíttatja a gyalogjárókat és pedig a társasággal, külön egységáron.

Olcsóbb gyalogjárók készültek a szegényebb osztálytól lakott külvárosi szélső utczákban, melyekre nézve azonban a város nem vállalt fenntartási kötelezettséget. Így 8 utczában félkoczká (bazalt fejkő) és 2 utczában téglajárdát állítottak elő a háztulajdonosok költségére.

Gyalogjáróburkolatok az 1885—1909. években:

A járdaburkolat minősége	Utcák és terek száma	A járdaburkolat		A burkolat költsége	
		hossza m	területe m ²	összesen	m ² -re
				korona	
Aszfalt	156	35.305	123.098	1,317.148	10.70
Bazalt félkoczká	8	4.120	6.630	39.780	6.00
Tégla	2	350	1.050	2.100	2.00
Összesen	166	39.775	130.778	1,359.028	10.39

A kocsútburkolatok és a gyalogjárók előállítására 1910 óta csupán a legszükségesebbre szorítkozik, mert a két év óta folyamatban lévő csatornázási munkálatok és a most kezdődő vízvezetéki csatornaépítések következtében majdnem mindenütt meg kellett mozgatni a burkolatokat s mert továbbá a várterületek rendezésével keletkező új utcákban, a föld egyenetlensége és a süppedések miatt, kezdetben csak ideiglenes burkolatokat lehet készíteni.

Miután azonban nemsokára az új utcákban és tereken óriási mennyiségű útburkolat lesz lefektetendő, a város most újból üzembe helyezte a sziklási kőbányát, azt iparvágánnyal köti össze a legközelebbi vasúti állomással, sőt valószínűleg másnemű (keramit stb.) útburkolatokat is lesz kénytelen alkalmazni.]

VI. VÁROSI HÁZTARTÁS ÉS GAZDASÁG.

Temesvár szab. kir. város igazgatásának és haladásának tükré a háztartás. A költségvetések rubrikáiból és számcsoportjaiból a város egész életét ismerhetjük meg. Mindazok a tényezők és berendezések, melyek a városi életet jellemzik, mindmennyi tárgyai a költségvetésnek és összességükben a modern város fejlettebb életviszonyait tükröztetik vissza.

A város jelenlegi állapotait a negyedszázad előtti viszonyokkal párhuzamba állítva, a városigazgatásnak egészen megváltozott, óriási haladást feltüntető feladatai tárulnak elénk. Huszonöt évvel ezelőtt a városigazgatás összes jelenségeit a házi pénztár költségvetése foglalta magában, s csak szerény néhány korona szerepelt külön a szegényalap, az árvaházi alap és az akkor életbe lépett nyugdíjalap jövedelmeként; ma már a házi pénztáron kívül számos alap és üzem költségvetése tanuskodik a város közigazgatásának, gazdasági, szociális és kulturális tevékenységének előrehaladásáról.

A házi pénztár költségvetése 1885-ben 981.504 korona szükségletet és ugyanannyi fedezetet tüntetett fel: 1912-re a házi pénztárt 4.416.700 korona szükséglettel és ugyanannyi bevétellel irányozták elő; a keret tehát közel ötszörösen megnagyobbodott.

A házi pénztár 1912. évi költségelőirányzata a következő főcsoportokra oszlik:

Csoport	Szükséglet kor.	Fedezet kor.
A) Rendkívüli:	135.800	163.928
B) Rendes:		
Tinkói és zsidóvári erdőbirtok	42.580	45.310
Sziklási kőbánya*	1.980	2.440
Színház és vigadó	62.390	51.180
Oktatás és közművelődés	519.840	243.000
Közigazgatás és gazdaság	3.225.340	3.860.442
Emberbaráti	67.090	12.600
Közrend és közbiztonság	279.060	10.000
Egészségügy	49.300	27.800
Kegyuraság	33.320	—
Összesen:	4.416.700	4.416.700

Azonkívül — a minek 1885-ben alig találjuk nyomát — a város 1912. évi adminisztrációjáról és üzemkezeléséről még a következő költségvetések tanuskodnak: a szegényalap költségvetése 91.783 korona, a Gizella árvaházi alapé 54.155, a polgári menházalapé 87.661, a tisztviselői nyugdíjalapé 91.659, az Erzsébet női segélyalapé 3095, a törvényhatósági útalapé 91.197, a városi villanytelepé 939.573, a villamos városi vasúté 706.499, a városi légszuszgyaré 325.803, a városi téglagyaré 105.190, a városi zálogházé 32.908, együtt 2.529.523 K további költségvetés.

A városi igazgatás jelenlegi működési körének és a háztartási viszonyok jellemzéséhez tartozik, hogy az utolsó 3—4 évben a város első ízben 3 millió és 1910-ben 10 millió koronás beruházási kölcsönt vett fel és azok terhére történtek a katonai pótépítkezések, a vízerő műépítése, megkezdte az általános csatornázást, folyamatba helyezte a vízvezetékét és felépítette a kath. gimnáziumot s ezekre 1910-ben 6 millió koronát fordított.

* Tíz évig szünetelt az üzem; 1912-ben ismét megindult.

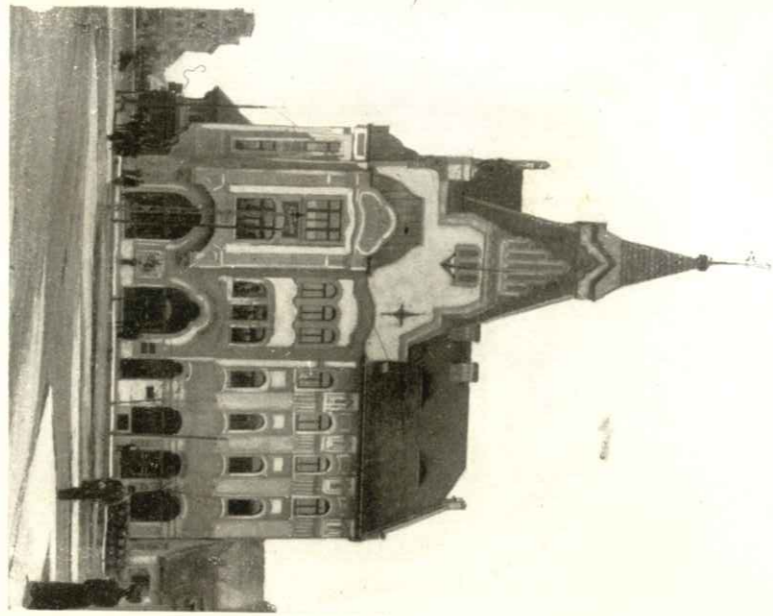
Házi pénztár
költségvetése

Alapok és üze-
mek költség-
vetései

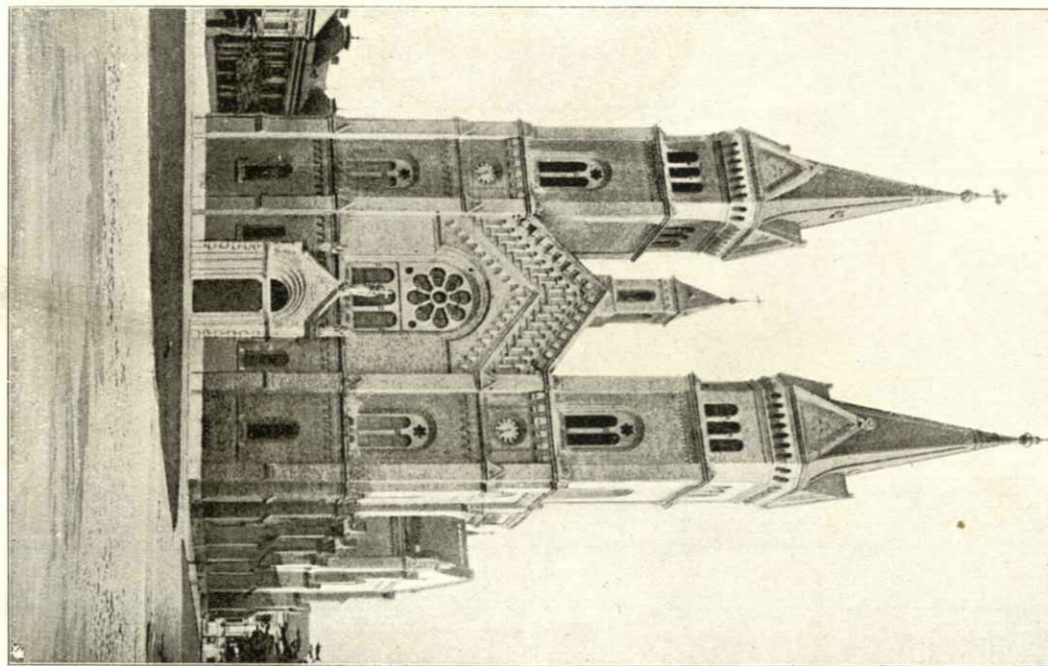

Részletek a Liget-útról.

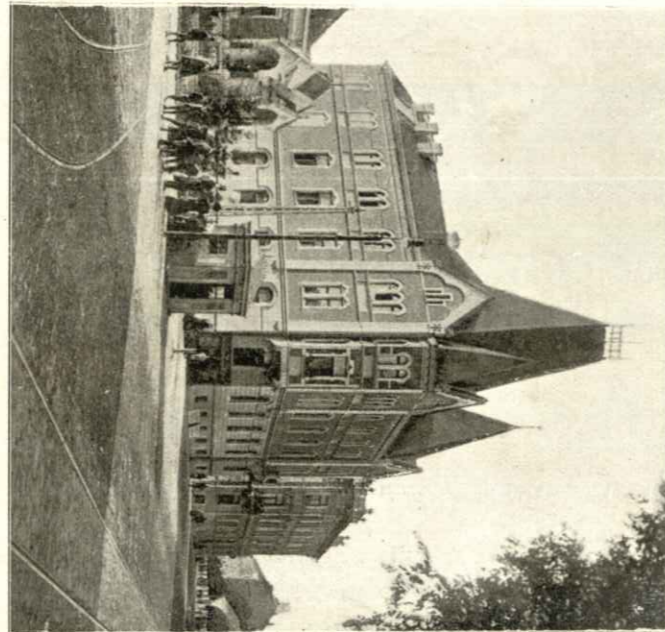
A polgári menház palotája.

A millenniumi templom.

A református egyház palotája.

A várostól külön kezelt alapok 1910. év végén a következők voltak: *I. Emberbaráti alapok*, vagyis a házi pénztárral szoros kapcsolatban levő s részben abból dotált fentebb említett szegényalap 135.989 korona, Gizella árvaházi alap 295.112, polgári menházalap 643.015, Erzsébet női segélyalap 14.536 és nyugdíjalap 429.439, együtt tehát 1.518.091 korona és az átruházott kezelésben levő 19 egyéb emberbaráti alap 1.022.077, összesen tehát 2.540.168 korona. *II. Közművelődési alapok*: 23 különféle alap 812.200 korona. *III. Vegyes alapok*: öt átruházott kezelésben levő alap 62.432 K. Az összes alapok 1910-ben tehát 3.414.800 koronára rúgtak.

A házi pénztár szükségleteinek és bevételeinek emelkedését az új állapotok magyarázzák. A lakosság szaporodása és a város terjeszkedése még nem eredményezték volna e kiadások ily nagy emelkedését, mert mindkét tényező csak megkétszereződött; de sokszorosan nagyobb kiadást okoztak azok a berendezések, melyek a városi élet kényelme és a nemzeti oktatásügy javítására történtek.

A közigazgatási szolgálat javításával, új állások rendszeresítésével és az alkalmazottak jobb javadalmazásával a személyi kiadások roppantul megnövekedtek. A szorosan vett *közigazgatási személyzet* illetményei 1885-ben 102.970 koronára, 1911-ben 300.820 koronára rúgtak. *Rendészeti* kiadás 1885-ben 63.938 korona és 1911-ben 279.000 korona volt. *Egészségügyi* kiadás volt 1885-ben 6700 korona és 1911-ben 49.300 korona. *Napidíjasok* illetménye 1885-ben 7786 korona, 1911-ben 60.000 korona volt. *Nyugdíjak* és kegydíjak voltak 1885-ben 34.816 korona, 1911-ben 91.000 korona. *Irodai költség* 1885-ben 20.742 korona, 1911-ben 53.500 korona. *A közlekedés javítása*, új utak építése, sima burkolattal való kövezés és átkövezés, állandóan emelkedő szükségletként 1885-ben 72.158 korona és 1911-ben 231.000 korona kiadást okozott, az 1912. évre pedig már 310.000 koronát kellett előirányozni. *Az utcatisztítást* a város régebben vállalatba adta s 1885-ben e címen 25.466 korona volt a kiadás; újabban a város házi kezelésbe vette és ma már 162.000 koronára rúg a költség. A legnagyobb kiadás az oktatásügy terén merül fel. Azelőtt a város ily kiadásai úgyszólván csak a kötelező elemi iskolai oktatás ellátásában merültek ki; ma pedig már az egész óvóügy, a jelentékenyen kiterjesztett elemi oktatásügy, tanonc-oktatás, a polgári és felső kereskedelmi iskolák városiasítása, női kézimunka tanfolyam, zeneiskola, siketnéma iskola, városi könyvtár fenntartása, továbbá a színügy segélyezése, az állami oktatási intézetek és minden más közművelődési intézmények támogatása, összehasonlíthatatlanul nagyobb terhet rótt a városra. Az oktatásügyi kiadások 1885-ben 87.928 koronára rúgtak s ma már 519.840 koronára.

Jellemző az újkori fejlődésre, hogy a költségvetésnek több mint egy negyed részét a kölcsöntartozások tőketörlesztési és kamatrészletei foglalják el, bizonyoságául annak, hogy a város haladni akart: beruházások nélkül pedig nincsen haladás. Összehasonlítva a negyedszázad előtti állapottal, 1885-ben tőketörlesztésre 15.902 korona és kamatokra 101.868 korona, együtt 117.770 korona volt előirányozva, az 1912-ik évre pedig kölcsöntőke törlesztésre 361.937 korona és kamatokra 1.074.900 korona, együtt 1.436.837 korona. Ebből azonban a házi pénztár rendes bevételeit csupán 495.000 korona terheli, míg 942.000 korona a városi vállalatokra, valamint a külön fedezettel bíró városfejlesztési, vízvezetéki és csatornázási alapokra esik. Ugyanis a régi kölcsöntartozások konvertálására 1893-ban felvett kölcsönből, az 1902. évben felvett újabb konvertálási kölcsönből és az azóta hasznos beruházásokra és a városi üzemek vételére felvett nagyobb kölcsönökből az 1910. év végén terhelte: a házi pénztárt 5.665.140 korona, a villanytelepet 2.833.902, a villamos vasutat 2.510.715, a légszeszgyárat 494.357, a közbiztonsági hidat 754.373, a téglagyárat 210.049, a városfejlesztési alapot 3.196.896, a vízvezetéki alapot 2.967.268, és a csatornázási alapot 4.945.447 korona, vagyis az összes kölcsöntartozás 23.578.151 korona.

A mily mértékben a kiadások emelkedtek, ugyanoly mértékben szaporodtak a bevételek is, még pedig *a nélkül, hogy a város az 1873. évben 30%-ban megállapított községi pótdókulcsot felemelte volna*. A város ugyanis állhatatosan ragaszkodott ahhoz, hogy a polgárság mindenkor egyenlő nagyságú községi pótdóval terheltesse meg, úgy hogy a költségelőirányzatok szerkesztésénél, mindenekelőtt a 30%-nyi pótdótot vették számításba fix bevételként és a szükségletek kielégítésének ehhez kellett alkalmazkodniuk. E szerint mindenkor a felmerülő igényeket kellett a legsürgősebbekre redukálni, vagy egyéb bevételi forrásokat keresni. Csakis

A fejlődés indokai

Kiadások emelkedése

Kölcsönök

Községi pótdó

1911-ben, midőn a folyamatban lévő csatornázási és vízvezetési munkálatokkal járó közel 10 millió korona költségre kölcsön volt felveendő, emelték fel a községi pótdadót 30%-ról 50%-ra. Mindazonáltal a 30%-nyi pótdadó, mely 1885-ben 178.618 korona volt, az adóalanyok szaporodásával 1910-ben már 371.422 koronára emelkedett. Érdekes, hogy az adóalanyok száma és az adótárgyaknak (főleg az épületeknek) az értéke az utolsó két évben annyira emelkedett, hogy a községi pótdadó összege, az előző állapothoz képest, még aránylagosan is nagy növekedést mutat. Az előző években ugyanis egy százaléknyi pótdadó 12.000—12.400 korona bevételt jelentett és ehhez képest a pótdadókulcsnak 50%-ra történt felemelésével 1910-re 619—620.000 korona bevétel esett volna, tényleg azonban 653.000 korona volt a bevétel, sőt 1912-re, a kivétel alapján e címen 779.000 korona volt előirányozható, vagyis egy százaléknyi pótdadó kitett 1911-ben 13.060 koronát és 1912-ben 15.580 koronát.

A bevételek jelentékenyebb mérvű emelkedése még a következő címeken következett be: A földhasználat 1885-ben a város határában és a Mehala községbeli városi földbirtok után 93.300 koronát tett, 1912-re pedig 250.000 korona volt előirányozható. Az emelkedés a kisebb parcellákban való bérbeadással űzött bérleti rendszer előnyeiben, a föld értékének emelkedésében, valamint abban rejlik, hogy a város a mehalai határbeli Csóka nevű erdejét 1892-ben letaroltatta s ezzel 1298 k. hold mezőgazdasági művelés alá került és hogy a város 466 k. holdnyi újabb földbirtokot szerzett. A kövezetvám 1885-ben bérlet útján 151.468 koronát jövedelmezett; 1889-ben házi kezelésbe kerülvén, nyomban 218.172 koronára, most pedig 245.700 koronára rúgott. A bevételi mázsakrajczár (a vasúton és hajón érkező tömegárúk után) 1885-ben 60.906 korona volt, 1910-ben 140.000 koronára és 1912-ben 190.300 koronára emelkedett. Közoktatásügyi bevételi forrás 1885-ben csak az 5% iskolapótlék, továbbá az elemi iskolákban és az akkor még városi kezelésben volt alsó fokú ipariskolában fizetett tandíjjövedelem volt, s e címen 53.322 korona folyt be. Azóta a községi óvodákban senki és az elemi iskolákban 1910. év végéig csak a tanulók 15—20%-a fizet tandíjat, ellenben a várostól felállított felsőbb kereskedelmi iskola, a polgári fiú- és leányiskola, kézimunka tanfolyam és zeneiskola tandíjjövedelme ma már 92.200 koronával, továbbá az állam, a kereskedelmi és iparkamara és egyes alapítványok hozzájárulásai 73.300 koronával, az állandóan 5%-nyi kulcsal fenntartott iskolapótlék pedig 71.400 koronával, végül az iparendeléyi díjak 6100 koronával voltak előirányozhatók, úgy hogy a közoktatásügyi bevétel 1912-ben 243.000 korona. Házbér címén 1885-ben 22.352 korona folyt be; az 1912-ik évre 155.000 korona az előirányzat és pedig a várostól megszerzett és felépített középületekben lévő természetbeni lakások értéke, továbbá a városi bérházak és laktanyák bevételei címén. Ha ehhez számítjuk a város tulajdonát alkotó, de a polgári menházalaprak jövedelmező gyárvárosi bérház 34.400 korona és a nyugdíjalaprak jövedelmező józsefvárosi bérpalota 25.020 korona bérjövödelmét, akkor a házbérjövödelmet 214.420 koronával kell értékelni.

Teljesen új — habár kisebb — jövedelmi forrásokat teremtett a város közönsége a házi pénztár javára és az ezzel kapcsolatos és jövedelmük elégtelensége esetében a házi pénztárból dotált emberbaráti alapok javára. Ily új kisebb jövedelmi forrásokként irányoztattak elő az 1912-ik évre a következő jövedelmek: 1. Birtokváltozási városi illeték, mely 1897. év óta a telekkönyvi átruházás alkalmával az értéknek 1%-a fejében fizetendő 90.000 korona, 2. közterületek használatáért 9000, 3. tégláégetési díjak 10.800, 4. téglafogyasztási illeték 20.000, 5. hordójelzési díjak 10.000, 6. eczetadó 8200, 7. ásványvízadó 18.000, 8. szikvízadó 28.000, 9. községi kötelekbe való felvételi díjak 2200, 10. bizonyítványok kiállításáért díjak 2000, 11. nyilvános vigalmak és mutatóványok után fizetendő díjak 9000 és a 12. két villamos mozgófénykép-színház bruttójövedelméből való 10% részesedés 14.000, vagyis összesen 221.200 korona.

Végül igen gazdaságosnak és jövedelmezőnek bizonyult a városi jövedékeknek és az állami fogyasztási adók bérletének házilagos kezelése, továbbá számos gazdasági üzem megszerzése és szintén házilag való kezelése.

Mielőtt azonban ezeket külön fejezetben megismertetnők, feltüntetjük a város vagyoni állapotát az 1910. év végén mutatkozó állapot szerint.

Vagyonteltár az 1910. év végén.

Nevezetesen	Pénztári készlet		Érték-papírok		Földek, erdők		Épületek, vállalatok, csatornázás és vízvezeték		Adósok		Bútorok és anyagok		Összesen	
	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f
<i>I. Házi pénztár.</i>														
Vagyon	98231	21	1180460	55	4769316	39	23679824	91	546744	66	151860	64	30426438	36
Kölcsöntartozások	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23215552	14
Egyéb teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	51151	99
Cselekvő állapot	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7159734	23
<i>II. Szegény-alap.</i>														
Vagyon	3733	91	136467	35	—	—	—	—	25681	86	—	—	165883	12
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	452	—
Cselekvő állapot	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	165431	12
<i>III. Gizella árvaházi-alap.</i>														
Vagyon	2755	33	115558	35	—	—	254309	99	87498	26	—	—	460121	93
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	—
Cselekvő állapot	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	460081	93
<i>IV. Polg. menház alap.</i>														
Vagyon	2777	84	200412	33	—	—	564544	72	104873	74	5697	50	878306	13
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	479328	80
Cselekvő állapot	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	398977	33
<i>V. Nyugdíj-alap.</i>														
Vagyon	309	33	191811	52	—	—	237318	93	12423	31	—	—	441863	09
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2058	22
Cselekvő állapot	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	439804	87
<i>VI. Scharmann alap.</i>														
Vagyon	324	—	321853	15	—	—	—	—	66	—	—	—	322243	15
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	321	24
Cselekvő állapot	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	321921	91
<i>VII. Kórházi pénztár.</i>														
Vagyon	178	49	30486	10	—	—	—	—	59135	91	—	—	89800	50
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16286	17
Cselekvő állapot	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73514	33
<i>VIII. Letéti pénztár.</i>														
Vagyon	2990900	85	2755243	99	—	—	—	—	59594	29	—	—	5805739	13
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5805739	13
Cselekvő állapot	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>IX. Útalap.</i>														
Vagyon	7800	34	426400	—	—	—	—	—	59832	69	—	—	494033	03
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	388197	44
Cselekvő állapot	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	105835	59
<i>X. Erzsébet királyné-alap.</i>														
Vagyon	850	17	13686	63	—	—	—	—	—	—	—	—	14536	80

VII. VÁROSI VÁLLALATOK ÉS ÜZEMEK.

Hogy a város mindinkább emelkedő szükségleteinek kielégítésére új jövedelmi forrásokat nyisson és hogy a város közönsége számára biztosítsanak azok az üzemek, melyek a városi lakosság összességét ölelik fel üzletkörükbe és forgalmukba és ezzel egyfelől a város egész lakosságának szolgálatában állanak, másfelől a város fejlődésével, az évről évre szaporodó népesség emelkedő számában, jövedelmezőségük gyarapodását is biztosítva látják: a városi tanács a törvényható-

Értőleg 1889-ben első sorban a városi jövedékek (kövezet-
és kezelést vezette be, azután az állami fogyasztási adók
1893-ban megvette a villanyvilágítási telepet, 1903-ban
a villamos vasutat.

és üzemek rendes kezelés mellett fényes anyagi ered-
és a városi jövedékek házi kezelése, az előbb gyakor-
mában, évenként 100—120.000 koronáig terjedő több-
fogyasztási adók bérletéből pedig a városnak 140—150.000
szna volt, melyet most az 1899. évi VI. t.-cz. 4. §-a alap-
állami segély pótol, míg a villanyvilágítási telep, a légszuszgyár
vasút — a mellett, hogy a megszerzésükre felvett kölcsönöket saját
kból törlesztik, a városnak tehát egy fillérjébe sem kerülnek — a városi
penztár kiadásaihoz évi 50.000 (1910. évtől kedve évi 70.000) koronával
arunak, további fejlesztésük költségeit maguk viselik, a villanyvilágítási telep
pedig azonfelül ingyen szolgáltatja a város közvilágítását, melyért az előtt a város
730 izzólámpa után évi 60.000 koronát fizetett, ma pedig 1248 izzólámpa és 47
ívlámpa után, évi 120.000 koronával többet kellene a városnak fizetnie.

E felsorolt jövedelemgyarapítás tette lehetővé, hogy a községi adópótléknak
évtizedek óta 30%-ban való fenntartása mellett fejlődésnek indult város közművelő-
dési, közlekedési, közigazgatási és egyéb kommunális feladatai megoldhatók voltak.

Az említett vállalatok és üzemek megszerzésénél a főszempont — a már érin-
tettekén kívül és a mellett, hogy a város szabad rendelkezést kívánt magának
biztosítani — a jövedelmezőség szempontja volt és az a törekvés, hogy a város
ne kockáztasson semmit. A városi tanács tehát az üzemtelepek megváltása és
házi kezelésbe vétele előtt mindig kikötötte magának a legbehatóbb ellenőrzést és
adatgyűjtést, valamint azt a jogot, hogy teljes betekintést nyerjen az üzletbe. Ily
részletes tájékozás után is csak oly alapon ment bele az üzletbe, hogy ha leg-
alább 5%-nyi jövedelmezőségre számíthatott.

Az üzemek szervezésére és az üzletvezetésre nézve a város Pozsony város
gázgyárának üzleti szabályzatában lefektetett elveket követte, melyek szerint mind-
egyik üzem különálló vállalként törvényszéki bejegyzett cég alatt — a város
egyéb vagyonától elkülönítve — a kereskedelmi üzem elveinek megfelelően kezel-
tetik és széles hatáskörrel felruházott, de teljes felelősséggel tartozó igazgató
vezetése alatt áll. Az üzemek általános kezelése és vezetése körüli intézkedési
jog a városi tanács hatáskörébe esik, mely a polgármesterből és 4—6 törvényható-
sági bizottsági tagból álló felügyelőbizottság véleménye alapján jár el. Az üzemek
vezetése, pénz- és értékkezelése a városi számvevőség folytonos ellenőrzése és
nyilvántartása alatt áll. A városi vállalatok a rendes üzletkörükből tartalékokra
mindig a legnagyobb gondot fordítják és innen van, hogy a világítási és közleke-
dési vállalatok vagyoni állapota — az időközben eszközölt leírások mellett — a
városi házi kezelés alatt, 800 ezer koronát meghaladó gyarapodást tüntet fel.

Az 1880-as évek végéig a város a házi kezeléssel egybekötött vállalkozást
nem gyakorolta; a városi kövezetvám és a helypénzjüvedék bérbe volt adva, az
utczatisztítást, szemétfuvarozást és hasonló feladatokat vállalkozók látták el, a köz-
úti közlekedés és a világítás ügye engedélyezés útján volt biztosítva és a város
közönsége, az akkor általában uralkodott felfogásnak megfelelően, abban a nézet-
ben volt, hogy korlátolt háztartási szükségleteinek rendes kielégítése végett nem
annyira a közjüvedelmek fejlesztését kell szem előtt tartani, hanem azt, hogy a
kiadások a megszabott keretekben maradjanak és a jövedelmeknek szerződések
alapján való biztosítása mellett, a háztartás egyensúlya állandósítva legyen.

Ezt a felfogást idővel nemcsak az újabb városi feladatoknak, különösen a
közművelődési igények állandó emelkedése ingatta meg, hanem főképen az a tapasztal-
talat, a melyet a városi jövedékek (kövezetvám, helypénz és az akkor még érvény-
ben volt sör- és pálinkabehozatali díjak) bérlete szolgáltatott.

Ezért a bérletért, mely régi idők óta egy helybeli vállalkozó cég kezében
volt, 1885-ig évi 128.000 korona bért, 1885—1889-ig pedig évi 151.000 korona
bérjüvedelmet húzott a város, mely e jövedékeket a bérlet lejártától, 1889. évi
november hó 1-étől kezdve házi kezelésben tartja és az állami fogyasztási adók
bérletét és megváltását is azóta rendszeresen és sikeresen gyakorolja és az e
czélből a bérlőtől átvett személyzetből szervezett jövedéki kezelésre idővel egyéb
városi fogyasztási adó és jövedéki természetű jövedelmek szedését is rábízta.

Városi jövedéki
kezelőség

Városi
jövedékek és
fogyasztási
adók

Hogy a házi kezeléshez fűzött remények mennyire váltak be és hogy a városi
jövedékekből és a bérelt, illetőleg megváltott állami fogyasztási adókból és az
ezek alapján szedett városi fogyasztási adópótlékokból (bor után 25%, hús után
25% és égetett szeszes italok után hektoliterfokonként 10 fillér) eredő tiszta jöve-
delmek miként fejlődtek az évek során, azt a következő kimutatás igazolja:

Évszám	Kövezetvám és helypénz	Vasúton vagy hajón érkező árúk után sze- dett mázsza- krajczárok	Fogyasztási adó termé- szeti jöve- delem	Összesen	J e g y z e t
1889	151232	36288	69296	256816	Az utolsó bérleti év
1890	218172	37388	149776	405336	
1895	239274	48674	240202	528150	} Házi kezelés
1900	254455	57077	240203	551735	
1905	221481	76558	247383	545422	
1910	240895	161129	268302	670326	

1899-ben a folyton szaporodó jótékony célú és emberbaráti kiadások részben
való fedezésére, kormányhatósági jóváhagyás mellett a városban fogyasztott ásvány-
vizet, az ecetet, eczetsavat és esszenciát, valamint a szikvizet és pezsgővizet is
városi fogyasztási adóval rótták meg; 1905-től kezdve pedig a Temesvárott beépí-
tésre kerülő égetett falitéglaakat és eszeréptéglaakat is városi fogyasztási illetékek
terhelték meg. Mind e városi fogyasztási adók és illetékek beszedését szintén a
városi jövedéki kezelés látja el.

A városi utczatisztítás (utczaseprés) már régebb idő óta házilag történt; az
utczai szemét elfuvarozását és az utcaöntözést azonban vállalkozók látták el.
A város 1909-ben elhatározta, hogy az utczatisztításon kívül, az utczai szemét-
fuvarozást és öntözést is házi kezelésbe veszi és városi fuvartelepet alkot. A szolgál-
lat szervezését, a fuvartelep berendezését, kezelését és vezetését, valamint a
központi felügyeletet a jövedéki kezelés vállalta magára. A fuvartelep megterem-
tése, teljes felszerelésével, kerek 100.000 koronát igényelt; az utczatisztítás, szemét-
fuvarozás és öntözés üzemköltsége pedig évi 100.000 koronával van előirányozva.

1909-ben a város a házi szemétfuvarozás házi kezelésbe vételét is elhatá-
rozta és az e célra szükséges lovak, kocsik stb. beszerzésére 14.000 K, üzem-
költségekre pedig évi 23.000 koronát irányzott elő, mely utóbbi összeg a nyers
hábérjüvedelem után kirovandó 1/3%-os illetékből nyer fedezetet.

Mind e feladatokat a jövedéki kezelés látja el, kik közül a fogyaszt. adók keze-
lésénél 25, a kövezetvám, helypénz és mázsakrajczárok beszedésénél 35, az utczatiszt-
títás, öntözés és szemétfuvarozásnál 62, a fuvartelepnél pedig 35 egyén van alkalmazva.

A város vezetősége már évek óta azon fáradozik, hogy a közlekedés szabályo-
zására befolyást gyakoroljon és ezzel az általános drágaságon némileg enyhítsen.
A sertéshúsárakat a multban különösen felszöktette az a körülmény, hogy a
városi hentések az itt fennállott szalonna szabadraktár versenyé következtében, a
szalonnát és a disznósírt csak nagy nehézséggel és csak haszon nélkül értékesít-
hették, a mit azután a húsárak felemelésével igyekeztek pótolni.

E bajon úgy segített a város, hogy 1906-ban eltöltötte az itt fennállott és a
kívülről behozott adózatlan szalonnára vonatkozó tranzitőszabadraktárt, másrészt
pedig városi szalonnaraktárt alapított, a mely a hentések nehezen értékesíthető
szalonna- és zsírkészletét, megállapított árfolyam szerint, átveszi és nagyban eladja.
Miután a városi szalonnaraktár e feladatának megfelelt, jelenleg ugyan jórészt
üzemen kívül van, de szükség esetében bármikor azonnal újra üzembe léphet.

Legújabbban úgy igyekezett a város a sertéshúsárak drágaságán segíteni, hogy
1911 márcziusában Szerbiából a saját és az e czélből társult helybeli hentések
számlájára, sertéshúst hozatott be. Sajnos, hogy a Szerbiában rendelkezésre álló
mennyiség korlátolt volta és a behozatali nehézségek következtében, a várostól
kezdemenyezett mozgalom tartós eredményre nem vezethetett.

A kenyérgyárakat szabályozandó, de meg hogy a sütőknek az egészségügyi
kivánalmak tekintetében is példával szolgáljon, a város vezetősége legutóbb ható-
sági kenyérgyár felállítását határozta el és az előmunkálatokkal a városi mérnöki

Utczatisztítás,
öntözés és
szemét-
fuvarozás

Közlekedés

Szalonnaraktár

Szerbiai
sertéshús

Kenérgyár

hivatalt bízta meg. Az előmunkálatok már annyira haladtak, hogy a gyár előreláthatólag még az 1912. év folyamán felépül és üzemét megkezdheti.

Tejközpont

1910-ben, a közönségnek kifogástalan minőségű jó tejjel való ellátása érdekében, a városi hatóság döntő lépésre határozta el magát, a mennyiben átvette a gróf Csekonic-féle uradalom temesvári tejesarnokát és azt városi tejközponttá fejlesztette. Ezzel elérte a város azt a közéletmezés szempontjából megbecsülhetetlen eredményt, hogy a városi tejközpontban az egészségügyi követelményeknek teljesen megfelelő, jó minőségű teljes tej áll rendelkezésére. E tejközpont 1910 decz. hóban nyílt meg és ma már naponta 6000 liter kifogástalan minőségű, tisztán kezelt tejet hoz forgalomba, s habár az utolsó években uralkodott száj- és körömfájás és az általános drágaság a piaci tej árát eddig nem ismert mértékben felszoktatta, a tejközpont árszabásában a literenkénti 24 fillért soha meg nem haladta. A városi tejközpont eszméje tehát bevált s ha, a mi már a legközelebbi időre várható, a modern követelményeknek megfelelő, végleges üzemhelyiségbe fog átköltözködni, rövid idő múltán nemcsak Temesvárott lesz a tejellátás fontos kérdése megoldva, de az intézmény a többi városoknak is méltán példának áll.

Májég

A közéletmezés kérdésével kapcsolatban, a közegészségügyi kívánalmaknak megfelelő jég forgalomba hozatala is fontos. E tekintetben a város műjéggyár felállításával számolt a közérdekkel. Nemcsak a magánfelek kapnak havi előfizetésre, házhoz szállítva, olcsó jeget, hanem a gyár az élelmiszer szakmának is állandóan rendelkezésére áll.

Élelmiszer-elárúsítás

A város 1911. évi december havától kezdve, minden városrészben élelmiszer-árúsító helyeket tart fenn, a hol burgonyát, tengeri halat, zöldséget és babot hoz olcsó áron forgalomba. Ez élelmiszerárúsító helyek árszabályozó hatása máris szembetűnő és remélhető, hogy ez élelmiszerárúsító helyeknek a drágaság elleni küzdelemben még nagy szerepük lesz.

Városi villanytelep

1882-ben az osztrák légszuszvilágítási társulattal, mely 25 évre terjedő szerződése alapján 1857 óta a város köz- és magánvilágítását ellátta, a lejáró szerződésnek a város érdekeit kielégítő meghosszabbítása a társulat makacs magatartása miatt meghiúsult, s a város a világítás biztosítása tekintetében a legnagyobb zavarban volt. Ekkor a londoni „International Brush Electric Comp. Limited” testvérvállalatának, a bécsi „Anglo Austrian Brush Electrical Company Limited” vállalat képviselője, 10.000 frt óvadék letétele mellett ajánlkozott a városnak villamos világítással való ellátására.

A város képviselőtestülete az 1882-ik évi november hó 30-án hozott közgyűlési határozattal ez ajánlatot elfogadta, s még ugyanaz év decz. havában 25 évre meg is kötötte a szerződést, melynek értelmében nevezett vállalat a közvilágítást, 300 darab egész éjjeli, 200 darab féléjjeli izzólámpával és 16 darab ívlámpával, 1883. évi szeptember hó 1-től kezdve évi 24.500 frt általános összegért vállalta, s egyúttal jogot nyert arra is, hogy magánosoknak is adhasson áramot.

Az építési határidő meghosszabbítása és az izzólámpák száma és égési tartalmukra vonatkozó határozatok némi módosítása után (730 izzólámpa 30.000 frt évi átalány mellett) a villamos közvilágítás 1884. évi november hó 1-én üzembe lépett a kontinens legelső elektromos közvilágításaként.

A telep a magánvilágítás szolgáltatására is berendezkedve, a légszuszvillanytelep e téren is felvette a versenyt, de magánfogyasztókat csak úgy tudott szerezni, hogy a magánvilágítást olcsó átalány mellett szolgáltatva, a minek megint az lett, a következménye, hogy az angol társulat a temesvári vállalatra ráfizetett. Mivel pedig az ügykezelés az anyavállalat székhelyének távolsága miatt nehézkes volt, s mivel különben is azzal a gondolattal foglalkozott, hogy európai telepein tudjon, a temesvári telep eladása végett 1891-ben első sorban az osztrák gáz-társulattal bocsátkozott tárgyalásokba, de már 1892-ben maga a város lépett alkudozásokba az angol társulattal a villanyvilágítási telep megszerzése iránt.

A villanytelep viszonyai időközben annyiban megváltoztak, hogy a társulat az éppen akkor piacra került amerikai gyártmányú árammérőket szerezte be, s így a vállalat jövedelmezőségének alapját vetette meg.

A vállalatot folytatott tárgyalások után a város közönsége 1892 szeptember 27-én tartott közgyűlésében elhatározta, hogy a telepet a vezetékhálózattal, transzformátorokkal és árammérőkkel együtt 200 ezer frtért megveszi.

A belügyminiszter 1892. évi decz. 24-én kelt leiratával, a telep megvételét jóváhagyta és így a telep 1893. évi január hó 1-én a város tulajdonába ment át az alkalmazott személyzettel együtt.

A remények, melyeket a város e megvételhez fűzött, teljesen megvalósultak, mert a telep, azonkívül, hogy a vételár fedezetére szolgáló kölcsön részlettörlesztéseit sajátjából fedezte, már 1898-ban oda fejlődött, hogy a 60 ezer koronát tevő közvilágítási díj egyharmadáról, 1902-ben pedig annak teljes összegéről lemondott, úgy hogy a város az azóta már jóval tökéletesbített közvilágítást teljesen díjtalanul használja, a mi eddig kb. 800.000 korona megtakarítást jelent. Azóta az új befektetéseket és nagyobbításokat, az összes kazánoknak és gépeknek újjal való kicserélését, a telep a saját bevételeiből törleszti, de még azonkívül is a városi utak és terek fenntartására, évenként 15.000 koronát szolgáltat be a városi pénztárba. A telep megvétele óta 1.720.000 koronát fordított új építkezésekre és beruházásokra, úgy hogy a beruházások összege $400.000 + 1.720.000 = 2.120.000$ korona, a melyre a telep saját bevételeiből 1.555.000 koronát fordított tőketörlesztésképpen, úgy hogy a fennálló tartozás ma 565.000 korona.

Azonkívül lehetőségessé vált nagyobb világítási fogyasztók részére a normális világítási egységár után $6\% - 40\%$ -ig terjedő árengedményeket nyújtani, 17 év alatt félmillió korona összegben, az ipari célra szolgáló áram egységárát lényegesen mérsékelni és a városi épületek és egyéb városi üzemek részére, mint pl. villamos vasút, közbúváhid stb., sőt egyes ipartelepeknek árengedményeket adni.

A telep fejlődéstörténetének legjelentősebb mozzanata az új vízerőmű üzembehelyezése, a melyet 1910. év nyarán próbaképpen kapcsoltak a hálózatra. Itt 3 darab háromkerekes Francis-turbina, egyenként 560 HP teljesítménnyel, hajt 385 Kwattos generatorokat s szolgáltatja be az energiát a vele szervileg összekötött gőzüzemű telepre, úgy hogy ezáltal a telep öszteljesítménye, a szükséges vízmennyiséget feltételezve, 3155 Kwattra emelkedett (1893-ban 376 Kwatt).

A város területén jelenleg kb. 440 km. huzal van felszerelve. A telep üzembehelyezése alkalmával, 1884-ben hálózatához csak 730 darab izzólámpa volt hozzákapcsolva, a telep megvétele alkalmával, 1893-ban 6221 darab izzólámpa, 9 darab ívlámpa és 7 darab 95 HP motor, 1911 december hó 31-én pedig közvilágításra 56 ívlámpa és 1583 izzólámpa és a magánfogyasztásra 84 ívlámpa, 61.328 izzólámpa és 931 darab motor volt hozzákapcsolva.

A bekapcsolt áramfogyasztási tárgyak kihasználása is lényegesen növekedett, mert míg 1893-ban 405.000 kwattórát termelt, addig 1911-ben már 5.242.449 kwattóra az évi termelés. A kwattóránkénti szénköltség, mely 1893-ban 14'4 fillér volt, 1909-ben 5'71 fillérré szállott le, habár a szén ára 1'90 koronáról 3'00 koronára emelkedett.

Vidéki városaink között Temesvárott keletkezett az első légszuszgyár.

Városi légszuszgyár

Az ötvenes évek közepéig olajlámpák (274 nagy és 70 kis lámpa) szolgáltatták a közvilágítást, melynek kezelése vállalkozókra volt bízva, míg az „Osztrák Légszuszvilágítási Társulat” 1855-ben „hasznobéri” szerződésnek címzett engedélye alapján, 1857. november 1-től a Belvárosban 100 egész és 100 féléjjeli gázlánggal, az 1858-ban megkötött pótszerződés alapján pedig, 1860-tól kezdve a Gyár város és Józsefváros főbb utcáiban is 100 egész és 100 féléjjeli gázlánggal látta el a közvilágítást és idővel a magánvilágítást is; ellenben a külvárosok félreeső utcáiban továbbra is megmaradt az olajvilágítás.

Az 1855. évben kötött alapszerződés az üzembe vételtől számított 25 évre szólván, 1882. évi október hó végével lejárt, de már előzőleg tárgyalások folytak a város és a társaság között a szerződés meghosszabbítása végett. Ekkor kitűnt, hogy a társaság az 1855-iki alapszerződésből oly jogokat vindikál magának, melyek, ha csakugyan érvényesültek volna, a város szabad rendelkezését örök időre megkötötték volna, a mennyiben azt vitatta, hogy az 1855-iki szerződésnek 25 évre való korlátozása kizárólag a közvilágításra volt kikötve, nem pedig a magánvilágításra is, melyre a társaság örök időkre kizárólagos engedélyt nyert, éppúgy, mint a gázcsöveknek a város területén való elhelyezésére is.

Ennek ellenére a város közönsége, habár még az utcai köolajvilágítás gondolatával is foglalkozott, 1881 decz. hó 28-án tartott közgyűlésében, más megoldást nem találva, mégis belement a szerződésnek 25 évre való meghosszabbításába, a városra nézve kedvezőtlen feltételek mellett. Szerencsére azonban ez a szerződés nem lépett érvénybe, mert időközben történt a már említett angol cég ajánlata a város villamos világítása ügyében, a mit a város — mint említettük — elfogadott, még mielőtt a fenti gázgyári szerződés jogerőssé vált.

A villanyvilágításra vállalkozó céget 1883 szeptember hó 1-étől kezdődő 25 évre szóló szerződés azonban csak arra kötelezte, hogy a magánvilágítás beveze-

tését 1884. évi december hó 1-én megkezdi és oly módon folytatja, hogy 10 év alatt az összes magánfogyasztók és nyilvános épületek villanyvilágítással legyenek ellátva; ezért tehát a város az osztrák légszeszvilágítási társasággal oly értelmű szerződést kötött, hogy a társaság köteles 1891. évi április hó végéig az üzemet folytatni és a magánosok részére légszeszt szolgáltatni, viszont a város a légszeszvezető csövek eltávolítása iránti per megindítását a szerződés tartamára felfüggeszti.

Mivel a város 1892-ben maga szerezte meg a villanyvilágítási telepet, 1893. évi január hó 1-én pedig már házi kezelésbe a város számlájára átvette az üzemet is, a légszeszvilágítási társasággal 1891. évi április hó végéig kötött és a város részéről halgatagon meghosszabbított szerződést 1895. évi április hó 30-ára felmondta, az ügyészséget a csövek eltávolítására irányuló per megindítására utasította, egyben azonban a társulattal közölte, hogy a város hajlandó lenne, kedvező feltételek mellett, a per folyama alatt is újabb szerződést kötni, esetleg a légszesztelepet a társulattól megváltani. Ezek a tárgyalások azonban eredményre nem vezettek. A per csakhamar befejezést nyert és a m. kir. Kuria 1902. évi febr. hó 11-én hozott ítéletével a város azon kérelmét, hogy a társaság légszeszvezető csöveinek záros határidő alatt való eltávolítására köteleztessék, elutasította ugyan, de a társaságnak a köz- és magánvilágítás ellátására való szerződési jogait ítéletileg megszünteknek nyilvánította.

Ilyképpen a város hatósága ama feladat előtt állott, hogy a magánközönség légszesz szükségletének biztosításáról gondoskodjék. Hosszabb szóbeli tárgyalások után a törvényhatósági bizottság 1903. évi június hó 30-án tartott közgyűlésében a légszeszgyárnak (a 100 ezer koronára értékelt ingatlansággal együtt) 300 ezer koronáért való megvételét elhatározta és a légszeszgyár 1903. évi július hó 1-étől számítva a város tulajdonába ment át.

A szerződés szerint a város a gyári készletek és üzemi anyagok, valamint a követelések átvétele fejében, a vételáron felül, 104.813 korona 50 fillér általános összeget fizetett, a 300.000 korona vételárat pedig utólagos évi 4% kamat mellett csak 1907. év végével kellett kifizetni.

A fogyasztás az átvétel után azonnal átlag 25% emelkedést mutatott, miért is a város Steiner Károly városi légszeszgyári igazgató terve szerint, a gyárnak négy építési időszakban, összesen 440.886 korona összköltséggel, évi 3.000.000 köbméter gyártásra való kibővítését határozta el és az első építési időszak keretébe tartozó munkálatokat még 1904-ben végre is hajtotta.

A városi légszeszgyár a lefolyt hét év alatt több mint 500.000 korona beruházást eszközölt, erre saját bevételeiből 240.000 koronát fordított és a beruházási költségek kamatait és törlesztési összegeit is fedezi. A légszeszgyár vételével és fejlesztésével tehát a városra semmiféle anyagi teher nem hárult, ellenben a légszesztársulat évi 1200 korona értékű ingyenes közvilágítást szolgáltat és 1906 óta évi 10 ezer korona, 1910 óta pedig évi 15 ezer korona hozzájárulást fizet a városi pénztárba.

1868-ban több temesvári polgár a Gyárkölvárost, a Belvárost, a Józsefkülvárost és a pályaudvart összekötő *lóvonatú vasút* építési és üzleti engedélyt eszközölt ki, melynek érvénye az üzem napjától 40 évre terjedt, azzal a kikötéssel, hogy a vasút az engedély lejártá után megy át ingyen a város tulajdonába.

A lóvasutat 1869 novemberben adták át a forgalomnak, a társaság engedélye tehát 1909. évi november havában járt volna le. Idővel az eredetileg 6 kilométernyi közúti vasút a forgalmi igényeket már nem elégítette ki. A város tehát 1895-ben felhívta a közúti vaspályatársaságot, hogy a hálózatnak villamos földfeletti vezetékkel való kiépítése és az engedélynek megfelelő meghosszabbítása mellett leendő üzembhelyezése és esetleg a jelenlegi hálózat kiterjesztése iránt, terjedően részletes javaslatot.

Hosszas tárgyalások után a város az 1896. évi február hó 17-én tartott közgyűlésben a villamos üzemre való átépítés és a tervezett új vonalaknak ugyanolyan üzemre való kiépítése, berendezése és üzembentartása iránt 1895. évi december hó 31-éig terjedő időtartamra kötendő szerződést elfogadta, majd az 1896. évi május hó 11-én megejtett közigazgatási bejárás eredményéhez képest módosított végleges területhasználati szerződést, 1896. évi november hó 30-án elfogadta.

Az engedélyokirat az építéshez, berendezéshez és a forgalmi eszközök beszerzésére szükséges tőkét 1.120.000 forintban állapította meg s feljogosította a társaságot, hogy 175.400 forintnyi régi alaptőkéjének hozzászámításával, 1.295.400 forint össztőkéjének $\frac{2}{5}$ -öd része erejéig, 4 $\frac{1}{2}$ %-os elsőbbségi kötvényeket, a fennmaradó része erejéig pedig részvényeket bocsáthasson ki.

A városi
villamosvasút

Városi Gizella-árvaház.

Részlet a Losonczy-térről.

A kormányszéki épület.

A Fehér-Kereszt Egylet Poliklinikája.

A Fehér-Kereszt Egylet szülészeti osztálya és bábaképzője.

Az építkezések, a lóvasúti közlekedés zavartalan fenntartása mellett, 1899. év elején befejezést nyertek s 1899 július hó 27-én megkezdődött a villamos városi vasút üzeme, melynek forgalma és jövedelmezősége minden várakozást felülmuló lendületet nyert, mert míg a lóvonatú vasútnál az 1898. évben 874.900 szállított személy után a bevétel 185.776 korona volt, addig a bevétel a villamosüzem első évében 1.922.300 személy után, 306.210 koronára szaporodott.

1902. év végével a magyar államvasutak budapest-orsovai vonalrészét a város belterületéről a katonai gyakorlóterre helyezték ki és ezáltal a villamos közúti vasútra nézve olyan jelentékeny forgalmi akadály szűnt meg, hogy a kocsiforgalom és a vasút bevételei is az első nyolcz hónapban 10°/_o-nyi emelkedést értek el.

Ily körülmények között a város érdekében állónak látszott a villamosvasút forgalomban levő részvényeinek megszerzésére törekedni s ez uton keresni a módot arra, hogy a város a vasút fölött való rendelkezési jogát magának biztosítsa. A forgalomban levő 5870 darab részvényből azoknak több mint $\frac{4}{5}$ -öd része, t. i. 4825 darab, a Magyar Vasúti Forgalmi Részvénytársaságé volt. A vasút által az engedélyokirat alapján eredetileg kibocsátott 5150 darab 1.030.000 korona névértékű $4\frac{1}{2}$ ^o/_o-os elsőbbségi kötvényből még forgalomban volt 5097 darab 1.019.400 korona névértékű elsőbbségi kötvények beváltása is czélba vétetett.

A Magyar Vasúti Forgalmi Részvénytársaság képviselői hozzájárultak a részvények vételárának végső összegképen, 265 koronában való meghatározásához. A város közönsége ez ajánlatot 1903 augusztus 31-én tartott közgyűlésében elfogadta, elhatározta továbbá, hogy a közönség körében forgalomban lévő többi részvényeket ugyanazon árban megveszi és a vasút elsőbbségi kötvényeinek a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1903 november hó 30-án kelt ajánlatához képest, 99°/_o árfolyam mellett való beváltását is elhatározta. A villamos vasúti részvények és elsőbbségi kötvények beváltására szükséges költségek fedezhetése végett, a város közönsége a Magyar Jelzáloghitelbanktól 2.654.587 korona névértékű törlesztés kölcsönt vett fel, 4825 annuitás mellett, 50 évi törlesztésre, 97°/_o árfolyam mellett. A vasút részvényei és elsőbbségi kötvényeinek megvételére szükséges kölcsön törlesztésére tehát 50 éven át fizetendő évi 128.083 korona volt szükséges.

A közönség körében levő részvények beváltása akadály nélkül történt meg, a mennyiben a városi tanács részéről kibocsájtott felhívásra, a forgalomban volt részvények és elsőbbségi kötvények — csekély kivétellel — beváltás alá kerültek.

Magának a villamos vasútnak a város részére való megszerzése pedig egy adásvételi szerződéssel történt, melyben a város a vasutat a részvénytársaságtól 2.571.150 korona vételár mellett megvette. A vételár törlesztését úgy állapították meg, hogy a város átvállalja a részv.-társasági kötvények beváltását és a részvényeknek egyenként 265 koronáért való megvételét és a társaságnak való átadását.

Ez időben a vágányhosszúság 14.264 méter, az üzemhosszúság pedig 10.315 méter volt, míg a kocsipark 17 darab egy-egy Walkermotorral felszerelt személyszállító villamos kocsi, 10 pótkocsiból és 5 teherkocsiból állott. A megnövekedett forgalom jobb kielégítése czéljából a villamos vasútnak a város által való birtokba vétele óta, gyors egymásutánban bővítették ki a hálózatot. A vágányhosszúság 17.067 méter, az üzemhosszúság 10.919 méterre emelkedett. Az új vonalak és a második vágány építésével kapcsolatban már az 1906-ik évben 6 darab új motorkocsit szereztek, miáltal a kocsipark 23 motorkocsira szaporodott.

Az igazgatóság abbéli törekvése, hogy az évről-évre mindinkább növekedő forgalmi igényeknek fokozottabb mértékben felelhessen meg, újabb vonalak tervezésében és kiépítésében valósult meg. A közönségnek a közlekedő motorkocsik túlszűfolttsága iránti panaszát orvoslandó, a város 1908-ban ismét 6 darab motorkocsit szerzett be, továbbá 1909-ben több új vonalat és kettős vágányt épített.

A villamos vasútnak a város kezelése alatti időben foganatosított mind ez építkezéseit a forgalom fennakadása nélkül fejezték be s összköltségük 550.000 K-ra rügött, mely összeg a mellett, hogy 1909 végéig a városi házipénztár javára (évi 30.000 K) 170.000 K-át, a vasút megvételére felvett kölcsönkamat és törlesztési részleteinek kiegyenlítésére 771.000 K-át fordítottak, a villamos vasút folyó bevételeiből, illetőleg feleslegeiből nyert fedezetet, úgy hogy a villamos városi vasút a vételáron kívül nem vett fel kölcsönt, sőt maga a vállalat adott a városi útalapnak a Temesvár-varjasi h. é. vasúthoz megszavazott hozzájárulás czéljaira 50.000 K kölcsönt.

A villamos városi vasút forgalmának növekedésére jellemző, hogy 1900-ban 780.221 kocsi méterenként 2.397.492 személyt szállítottak s a bevétel 306.210

kor., 1905-ben 919.887 kocsi-km-terenként 3.663.613 személy után a bevétel 426.911 kor. volt. 1911-ben pedig 1.592.523 kocsi-km-terenként 7.694.173 személy után a bevétel 782.425 kor. volt.

Temesvár tehát messze felülemelkedik más hazai városok közötti vasúti forgalmán, a miről az 1910. évről kiadott következő hivatalos adatok (csupán a legforgalmasabb városokról) tanúskodnak.

Város	Pályahossz km.	Járművek	Menetek száma	Szállított személyek	Bevétel ezer kor.
Pozsony	11·0	8	241.542	2.656.952	341·7
Fiume	5·3	13	172.901	2.593.515	293·0
Nagyvárad	22·9	26	32.433	3.190.267	625·0
Szeged	17·7	31	143.377	3.459.891	506·4
Temesvár	10·9	39	320.043	6.652.571	706·5

Városi zálogház

A város közönsége a csekély összegű zálogkölcsonre szoruló szegény néposztály érdekében 1901-ben elhatározta, hogy városi zálogintézetet állít fel és annak vezetésével és kezelésével a Temesvári Iparbank részvénytársaságot bízta meg. A jogviszonyt egy hat évre terjedő egyezség szabályozza. Az intézet köteles értékpapírokra, arany- és ezüstneműekre, ruhaneműekre 20 korona értéken alul is zálogkölcsonöket adni s a nyújtandó kölcsönösszegek behajthatósága tekintetében minden kockázatot s a kezelés kifogástalansága tekintetében is a teljes biztosítékot elvállalni. A kamatláb megállapítása értékpapíroknál egyelőre 8°/_o-ban, arany- és ezüstneműek után 15°/_o-ban, ruhaneműek után 18°/_o-ban czéloztatik ugyan, de kedvező körülmények között a kamatláb leszállítását már az egyezség tartama alatt is kilátásba vették. A szükséges forgalmi tőke, egyelőre 200.000 korona erejéig, a város szavatossága melletti kölcsön útján, legfeljebb azonban 1°/_o-al a bankkamatláb fölött, lesz beszerzendő s ez a kölcsön a szükséghez képest, kormányhatósági jóváhagyás alá terjesztendő külön közgyűlési határozat alapján, fel is emelhető. A város az első öt évben, míg a zálogintézetnek tiszta jövedelme alig lesz, a Temesvári Iparbankot anyagilag olyképen támogatja, hogy az első évben 2000, a másodikban 1600, a harmadikban 1200, a negyedikben 800 és az ötödikben 400 korona pénzbeli segélyben is részesíti, köteles lesz azonban viszont az intézetet a zálogintézetben elérendő tiszta jövedelemből 10°/_o-ot a városi szegényalap javára évenként a városi pénztárba befizetni.

A városi zálogház 1902. évi május hó elsején, a városi házipénztárból előlegezett 20.000 korona üzemtőkével, megkezdte működését. A zálogház forgalma az első két évben mutatja a legerősebb emelkedést és a fennállott magánzálogházakra alig gyakorolt káros hatást, de a szegény néposztályal szemben a legmesszebbmenő előzékenységgel, a legkisebb zálogkölcsonöknél még némi áldozattal is dolgozott és az üzleti kört kibővítette. Nevezetesebb tiszta nyereség csak 1908. évtől kezdve mutatkozik, mióta a zálogállomány 200.000 koronán túl emelkedett.

Az 1909. év végéig, vagyis hét és fél év alatt az üzemtőke kamatoztatásán fölül, a kezelő pénzügyintézetre 21.085 korona, a városi szegényalapra 4944 korona, összesen 25.728 korona tiszta nyereség jutott. A kezelő bank azonkívül a városi házipénztárból megkapta még a 6000 korona kikötött segélyt. A városi zálogház 1910. évi április hó 4-én a város kezelésébe ment át, a mit már augusztusban a józsefvárosi takarékpénztárra ruházott át.

Városi téglagyár

A téglagyárnak 1905-ben történt megszerzését első sorban városfejlesztési szempontok tették szükségessé, mert a téglagyárnak kb. 30 holdnyi területe a város csekély kiterjedésű külhatárába és az ott elterülő külső földbirtokába ékelődik.

A város a részvénybirtokosokkal folytatott bizalmas tárgyalások után 405 darab részvényt a 250 K-ért összesen 101.250 K-ért és 395 darabot a 230-ért, összesen 90.850 koronáért, tehát a 800 darab részvényt összesen 192.100 K-ért megszerezte s így 1905. évi december hó 31-ével a téglagyár birtokába jutott.

A részvények vételárának fedezésére, a Magyar Jelzáloghitelbanknál 50 évi törlesztési időtartamra 220.000 koronás kölcsön szolgált.

A város kezelése alatt a téglagyár eddig annyit jövedelmezett, hogy a kölcsöntörlesztési részleteket mindig a téglagyár jövedelméből lehetett fedezni s még azonfelül mérsékelt tiszta jövedelmet is kimutatni. Az évi 4 millió téglagyártására berendezett gyár kézi és gépi falitéglaakat állít elő, melyeket főleg városi építkezéseknél használnak fel. Megvételével, bár kevésbé modern berendezése miatt nagyobb

jövedelmet nem hoz, a város a téglagyár területét megszerezte s a tégláarak alakulására mérsékelt befolyást gyakorol.

Felbuzdulva a magyarországi városoknak 1900-ban Győrött megtartott kongresszusán a községi takarékpénztárak alapítását javasoló megállapodásokra, Temesvár város tanácsa a városi takarékpénztár ügyét már hosszabb idő óta beható tanulmányozás tárgyává tette.

A városi tanács a beszerzett adatok egybevetéséből, de különösen a már meglévő külföldi és hazai hasonló intézményektől elért, minden tekintetben kielégítő eredményekből arra a meggyőződésre jutott, hogy egy városi takarékpénztár a hitel szabályozása, a takarékpénztár fejlesztése és a közhasznú feladatok támogatása szempontjából támasztott igényeknek Temesvárott meg fog felelni.

1907-ben a városi takarékpénztár ügyében váratlan fordulat állott be. A Temesvárott ugyanis már 27 éve fennállott s közkeveltségnek örvendett „Temesvári józsefvárosi takarékpénztár r.-t.” az 1907. évi nagy pénzügyi válság következtében, túlhitelezései folytán megintott és közel jutott a fizetéseképtelenséghez. Ebben az időben a takarékbetétek kb. 4¹/₂ millió koronára és az intézet kölcsönkövetelése 4 millió koronára rúgtak, a miből világos volt, hogy az intézet esetleges bukása, a helyi piac általános megrendülését nem tekintve, különösen a túlnyomó részben kis emberekből álló betevők és adósok létérdekét fogja komolyan veszélyeztetni.

A helyi pénzpiac rázkódtatását elkerülendő, kiváltképpen pedig az érintett temesvári polgárok érdekeit megóvándó, a takarékpénztár pénzügyi viszonyainak rendezését a városi tanács vette a kezébe és a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Magyar Keresk. Bank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület, a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank és a Magyar Agrár- és Járadékbank, tehát a legkiválóbb fővárosi pénzintézetek, valamint a Temesvári Első Takarékpénztár közreműködésével oly megállapodást kötött, mely szerint a takarékpénztár veszteségeinek fedezésére, a 400.000 K intézeti részvénytőke, a részvényeknek 10°/_o-ra való lebélyegzésével, 40.000 koronára szállítatik le és a még fennálló veszteség kiegyenlítésére, a tartalék- és nyugdíjalap használtatik föl: hogy továbbá 6000 darab egyenként 100 korona, összesen 600.000 korona n. é. új részvény bocsátatik ki, a melyből 2000 darabot az említett fővárosi pénzintézetek, 2000 darabot pedig a város tartozik átvenni, míg a fennmaradó 2000 darab új részvény a régi részvényeseknek és a temesvári piacnak engedtetik át jegyzésre. Ezenfelül kötelezték magukat a budapesti intézetek arra is, hogy a temesvári józsefvárosi takarékpénztár visszleszámitolási hitelét 3 éven át fenntartják, s hogy a magy. kir. kincstártól rendelkezésükre bocsátandó letétekből mérsékelt kamattal, másfél millió koronát fognak a takarékpénztárnál elhelyezni. A város közönsége már 1908-ban 2191 darab 219.100 korona n. é. részvény birtokában volt.

A városi tanácsnak a takarékpénztár megmentésére irányuló törekvése — a városi takarékpénztár kérdésével való állandó foglalkozása következtében — nem lehetett ment attól a gondolattól, hogy az új életre keltett és megerősített Józsefvárosi Takarékpénztár, sikeres működés esetén, alapja legyen az alapítandó városi takarékpénztárnak, illetőleg a nélkül, hogy a pénzintézetek száma szaporíttatnék, városi takarékpénztárra alakuljon át.

A rekonstruált takarékpénztár első üzemlévénél mérlege tiszta jövedelem címén 50.240 korona nyereséget mutatott, melyből a részvényesek 5°/_o-os osztalékban részesültek, rendes tartalékalapra pedig 2274 koronát fordítottak. Ily körülmények között a városi tanács elérkezettnek látta az időt arra, hogy az idegen kézben levő részvényeket megvásárolja és ezzel a takarékpénztár vezetését, irányítását és a sorsa fölött való rendelkezési jogát magának a lehetőségig biztosítsa.

Ma már az intézeti részvénytőkét alkotó 6400 darab részvénynek kb. 90°/_o-át bírja a város, s minthogy az alapszabályok szerint ily többség mellett a részvénytársaság felszámolása is kimondható, az intézet sorsa fölött döntő befolyást gyakorol.

A város a községi takarékpénztár intézményének megvalósítása felé kockázat nélkül, biztos lépésekkel haladva, rövid időn belül jól megalapozott és fokozatos fejlődés mellett, szilárd jövedelmezést nyújtó pénzügyintézet birtokába jut.

Városi takarékpénztár

TEMESVÁR LEIRÁSA.

A város különleges fejlődésének okai

Hazánk városai gazdasági, kulturális és egyéb téren látható előhaladásukon kívül az utolsó évtizedekben különösen *külső kiképzésük tekintetében* nagyot haladtak. Ha a legtöbb hazai városnak nem is áll módjában művészi külső kiképzése terén az előhaladott technika vívmányaiból mindazokat az előnyöket javára fordítani, a melyek a városrendezés, az utcaszabályozás, a modern városi berendezkedés tekintetében az előhaladott nyugati városok lakosságának javára szolgálnak, Magyarország városai az utolsó évtizedek alatt tapasztalt nagyarányú gazdasági fellendülésük mellett, mégis leginkább külső kiképzésük terén, az azelőttieket messze felülmúló arányokban haladtak előre.

Egyes városoknak azonban ez általános fejlődésen kívül, még különleges, speciális viszonyaikból eredő okaik és indokaik is vannak a különösebb fejlődésre s ezek e tekintetben kétszeresen szerencsésekké mondhatók.

Temesvár szab. kir. város is, az ily kivételes okoknál fogva, kivételesen fejlődhetett nagyobb arányban az utóbbi évtizedek alatt és e kivételes fejlődés okai tekintetében némiképen az ország első vidéki városához, Szegedhez hasonlít. Szeged városának jelenlegi gyönyörű külső kiképzését ugyanis egy nagyarányú szerencsétlenség, az 1879-iki árvízkatasztrófa segítette elő.

Temesvár városának az utóbbi évtizedek alatt rohamosan kellett fejlődnie, mert azelőtt — a város erődített jellege következtében — természetszerű helyzete miatt a fejlődésben vissza kellett maradnia. Ő felségének elhatározása azonban, melynek szavai szerint: *„Legyen szabad ez a város, enyészzenek el a fejlődését gátló vársánczerődítmények!”* — egyszerre kettészakította azt a gátat, mely a város fejlődését megakasztotta.

A mai Temesvár város külső leírása szokatlanul nagy eredmények összegezését jelenti. És azok a nagyarányú változások, melyeket a részben keresztülvitt, részben meg folyamatban levő városrendezési munkálatok előidéztek s a melyek a város másfél századon át alig változott képének egy csapásra más alakot adtak, a város leírásába új, nagyértékű fejezeteket iktatnak.

Az új Temesvár fejlődésének első korszaka

Temesvár város külső kiképzésének történetében az egyik kimagasló korszak a török uralom alól való felszabadulást követő évekre esik, midőn a város első katonai kormányzója, gróf *Mercy Klaudius Florimundus* tábornok, a szó szoros értelmében *megépítette* ezt a várost azzal a tervvel, hogy Temesvár városát a birodalom legszebb városai közé emelje. A szép és nagyszabású feladatot megoldotta. A török után maradt pusztá területen néhány év alatt új várost épített.

Mercy kormányzása alatt kezdtek meg a vár emelését, befejezték a városháza, a kormányzósági épület, az erdélyi kaszárnya, több templom és egyéb középület építését. E középületek nagyrésze ma is fennáll. Ha most még hozzátesszük, hogy gróf Mercy kormányzásához fűződik ipari tekintetben is Temesvár városi jellegének megalapozása s hogy a vár megépítésével, a külvárosok fekvésének elrendezésével, a város külső kiképzésének főbb vonalait ez időben egyszerre állapították meg, elmondhatjuk, hogy Temesvár város külső kiképzésének történetében ez a korszak is, más városoknál ritkán előforduló időszakot alkot.

Az új Temesvár fejlődésének második korszaka

Ehhez hasonló s ezzel vetekedő *második korszak* Temesvár város fejlődésében, a *jelenlegi évtized*.

A gróf Mercy kormányzósága alatt megépült, közel 200 éven át változatlanul fennállott régi város helyén *ma új város épül*. A monarchia katonai nevezetességét, a 40 évi munkával és 20 millió forintnyi költséggel épített várat lerombolják, az általa körülzárt város szabaddá lesz, duzzadó életereje hatalmába veszi a vár helyén felszabadult terjedelmes területeket, a még nemrég oly távolfekvőknek

látzó külvárosokba vezeti liktető ereit s összekötő sugárutáival közelebb hozza s egygyé olvasztja a régi város szerte fekvő részeit.

Az éveken át pengett csákányok már csaknem befejezték munkájukat. A negyven évig épített várerőd széles falai a vársánczokba temetve, örökre eltűntek s az általuk eltakart Belváros most már érvényre juttathatja antik stílját. A békóitól megszabadult Belváros így fejlődhetik kifelé, a sík várterületen, míg a befelé épülő külvárosokkal összetalálkozik. A fejlődés ezen új irányú törekvésének, a városrészek teljes összeépülésének és egybeforrásának már csupán az az egyetlen, szinte előnyös körülmény fog gátat vetni, hogy a külvárosokat — egynek kivételével — a kiterjedt, megnőtt Belvárostól, örökre elválasztja az egységes mederbe terelt Bega-csatorna, melynek partjait Temesvár ritka szép parkjai fogják ékesíteni.

Képzeljünk el négy kisebb-nagyobb különálló várost, melyek közigazgatásilag és közgazdaságilag egyesítve vannak ugyan, de területileg ágyúlövésnyi távolságban vannak egymástól elválasztva, mert összeépülésüknek útját állják a 250 kat.-holdnyi területen, háromszoros magas bástyával és ugyanannyi széles árokkal épült várművek: ez a török uralom megszünte után gróf Mercy Klaudius katonai kormányzó által megrajzolt és megépített régi Temesvár.

A városfejlődést összeszerítő hatalmas kögyűrűnek, a várműveknek a lebontása és a város közepén felszabadult, építőtellekké felosztott 250 kat. holdnyi területnek városrendezés céljaira való felhasználása, a város szívének, a nagyvárosi jellegű Belvárosnak széles kör- és sugárutakkal a körülötte fekvő régi három és ahhoz csatolt új negyedik külváros folyamatba tett kiépülése: ez a jelenlegi Temesvár legműveltebb jellegzetes leírása.

Temesvár városa e szerint: a régi lebontott várművek területével meggyarapodott *Belvárosból* és az azt szabályos kör alakjában körülvevő, ligetekkel, Bega-csatornával és katonai gyakorlóterekkel elválasztott *négy külvárosból* ú. m. 1. Gyárvaros-, 2. Erzsébetvaros-, 3. Józsefvaros- és 4. Ferenczvarosból áll.

Ez általános rajz után vessünk egy pillantást Temesvár város földrajzi fekvésére és klimatikus viszonyaira, azután pedig térjünk Temesvár részletes leírására.

* * *

Temesvár a Greenwich-től számított keleti hosszúság 21° 15' s az éjszaki szélesség 45° 45' alatt, 92 m. magasan az Adriai-tenger színe fölött, a Nagy-Magyar-Alföld délkeleti részén fekszik.

A meteorológiai megfigyeléseket 1872-ben kezdték meg; közben néhány évig szünetelve, 1897 óta rendszeresen végzik a megfigyeléseket, melyekből Temesvár meteorológiai viszonyai a következőkben állapíthatók meg:

Évi középhőmérséklete a 30 éves átlag szerint 10·7 C°, leghidegebb hónap január —2·2 C°, legmelegebb átlag július hó 23·0 C°, normális havi középhőmérséklettel. Az egyes hónapok és az év normális középértékei a 30 évi átlag szerint a következők:

Jan.	Febr.	Márcz.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Decz.
—2·2	—0·4	4·9	11·7	16·9	20·4	23·0	21·3	17·0	11·8	4·9	—0·4

A hőmérséklet maximuma és minimuma közötti eltérés, vagyis a hőmérséklet ingadozása évenként átlag 49·5 C°, míg az 1897-től 1911-ig terjedő megfigyelési sorozatban, tehát 15 év alatt a legmagasabb hőmérsékletet: 37·8 C°, 1905 aug. 6-án, a legalacsonyabbat: —21·4 C° 1902 december 16-án észlelték; az ingadozás nagysága tehát ez idő alatt 59·2 C° volt.

Évszakonként csoportosítva a hőmérsékleti adatokat, a tél (december, jan., február) középhőmérséklete —1·0 C°, a tavasz (márczius, április, május) és az ősz (szeptember, október, november) középhőmérséklete egyenlő 11·2 C°, a nyáré pedig (június, július, augusztus) 21·6 C°. Temesvár klímáját jellemzi a rövid tél, a gyors átmenet a hideg és meleg évszakok között s a hosszú és enyhe ősz.

A *felhőzet* évi középértéke a 15 évi megfigyelés szerint 5·9 fok. (0° = teljesen derült, 10° = egészen borult.) Legborultabb hónap december, átlag 7·5 fok s utána január 7·3 fok felhőzettel. Legderültebb hónapok pedig átlag 4·0—5·2 fok felhőzettel július, augusztus, szeptember, október. Január és december hónapokban, a mikor a nappali besugárzás amúgy is csekélyebb volna, a felhőzet ezt megakadályozza, de egyúttal meggátolja a meleg kisugárzását s ezáltal a levegő

Felhőzeti viszonyok

lehülését is. Az őszi hónapokban viszont a derült égbolt mellett nagy a nappali besugárzás s így az őszi rendesen igen hosszú és enyhe.

Az év napjai közül átlag 91 derült (0—2 fok felhőzettel), 157 változóan felhős (3—7 fok felhőzettel), 117 pedig borult (8°—10° felhőzettel) nap.

Napfénytartam A felhőzettel szoros összefüggésben áll a napsütés tartama. Ha a felhőzet időnként el nem takarná a napot, akkor Temesvárott a napfénytartam évi összege 4409 órát adna. A megfigyelések szerint azonban a napfénytartam évi átlagos mennyisége csak 2044 óra, tehát a lehetséges napsütésnek 46·4 százaléka. Legverőfényesebb hónap az átlag szerint július, 311 órai napfényvel, legkevesebb napfény decemberben van, 57 óra. A napfény nélküli napok száma az egész évben átlag két hónapot tesz.

Szélviszonyok 1897 óta a szél irányát és erősségét naponta háromszor észlelik. Leggyakrabban szélirány a keleti, az összes megfigyelések 16·4 százaléka. Elég gyakori még az éjszakai szél, különösen a nyári hónapokban, ezeknek hőmérsékletét csökkentve, továbbá a déli szél, mely leginkább télen és kora tavasszal uralkodik. A megfigyelések 14·9 százaléka szélszélű időre esett. A szélerősség évi középértéke 2·6 méter másodpercenként. Szélvihar évenként átlag 25 esetben fordul elő.

Csapadék A csapadék évi összege 637·7 mm, Temesvár az országnak csapadékban majdnem legszegényebb vidékére esik. A valóságban a csapadék összege a normálistól rendesen eltér; legnagyobb eltérést 1897 óta pozitív irányban az 1902. év mutatta, mikor az évi csapadékmennyiség 752·2 mm volt; negatív irányban pedig az 1907. év, mikor az összes csapadék csak 418·0 mm volt. Az évi csapadék az egyes hónapokra a következőképpen oszlik meg:

Jan.	Febr.	Márcz.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Decz.
29·7	26·9	42·3	44·1	83·5	90·5	81·4	52·2	45·5	53·5	48·5	39·6

Év:
637·7 mm.

Legkevesebb a csapadék télen, legtöbb nyáron; tavasszal több a csapadék, mint ősszel. Az évi csapadékmennyiségből az egyes évszakokra a következő mennyiség jut:

Tavaszi	Nyár	Ősz	Tél
169·9 mm	224·1 mm	147·5 mm	96·2 mm

A csapadék mérése naponként egyszer történik s az egy napi csapadékmennyiség maximuma 1897 óta 1906 június 23-ára esik, ezen az egy napon 72·0 mm-nyi csapadék hullott le.

Az évi csapadékmennyiség 133 csapadékos napra oszlik meg, ezek közül 96 olyan, melyen legalább 1 mm a lemért csapadék mennyisége. Havas eső vagy hó évenként átlag 22 csapadékos napon fordul elő.

A jégeső Temesvárott és környékén a ritkább jelenségek közé tartozik, évenként átlag 4 esetben fordul elő s kárt nem igen okoz. Csak kivételes esetben fordul elő olyan pusztító jégeső, mint az 1909 június 13-iki, mikor a jégdarabok átmérője 13—65 mm, súlyuk 15—70 gr. volt.

Zivataros jelenségek A zivatar megfigyeléseket 1897 óta szintén rendszeresen végzik. Zivataros napnak tekintenek minden oly napot, melyen legalább egy dörgés hallatszik; a zivatarok száma magában foglalja a közeli és távoli zivatarokat; távoli zivatarok az azt tekintik, mely 3 kilométernél távolabb esik az észlelő helyétől.

Temesvárott a 15 évi átlag szerint 35 zivataros napon, 41 zivatar fordul elő évenként; legtöbb júniusban, az évi összes zivatarok 24·9 százaléka, júliusban 20·5, májusban 20·2 százaléka. A 15 évi megfigyelés alatt január és december hónapokban zivatar nem fordult elő. A zivatarok az egyes hónapokra átlag a következőképpen oszlanak meg:

Jan.	Febr.	Márcz.	Ápr.	Május	Június	Július	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Decz.
0·00%	0·30%	1·73%	6·00%	20·19%	24·90%	20·50%	16·61%	7·82%	1·14%	0·81%	0·00%

A nagyon távoli zivatarok az esti és az éjjeli órákban mint távoli villogások mutatkoznak a látóhatáron. A megfigyelések szerint évenként átlag 12 estén észlelhető villogás, a megfigyelteknek 19·7 százaléka júliusra, 18·6 százaléka augusztusra esik.

A zivatarok alkalmával előforduló villámcsapások igen ritkán okoznak kárt; a villamos vasúti vezetékbe, az épületek villámhárítóiba, de még gyakrabban a telefon- és táviróvezetékbe csap a villám s nagyobb kártevés nélkül a földbe jut.

Mielőtt a város tulajdonképpeni részletes leírásához fogunk, föl kell említenünk, hogy a város vezetősége a város rendezési munkálatainak megkezdése előtt, két ízben is, hírneves szakférfiaktól nagy költségek árán, általános városrendezési és felmérési terveket készíttetett.

Az első ily tervet 1893-ban Ybl Lajos műépítész és Kovách Aladár, királyi főmérnök készíttették. A második, a tulajdonképpeni felmérési, városbővítési és szabályozási tervet — a város tekintélyes anyagi áldozata mellett — Szesztay László, műegyetemi m. tanár 1901—1903. években készítette.

A városok fejlődése rendszerint egy középpont felé irányul. Temesvár ezzel szemben cenzitricális irányban fejlődik s míg más városok monumentális új köz- és magánépületeiket rendszerint régi szűk utcáikban lebontott házak helyére építik, addig Temesvár nagyobb szabású palotáit a városrészek között amerikai módon nyitott új utcákban, előre megrajzolt körúton s parkok mellett emeli, hol azokat az adott viszonyoktól függetlenül, a legjobb perspektíva előre kiszemelt hatása szerint helyezheti el.

A fejlődés ugyan itt is a régi Belvárosból indul ki, de azzal az előnnyel, hogy Temesvár városát a Belváros körül elterülő mintegy 250 kat. holdnyi városrésztől a város szabályozási tervébe való bevonása s épületekkel való felhasználása következtében nem a külső periferiákon kell tovább toldani, mint a legtöbb fejlődő várost, hanem az új, illetőleg a legújabb város, a bel- s külvárosok közötti részen keletkezhetik. A város ugyanis sem régen, sem az újabb időben nem volt összefüggő város, hanem a Belvároson (váron) kívül, több elkülönített városrésze oszlott.

A régi Temesvár elnevezés alatt a török uralom alatt, 1716-ig fennállott várost értjük, mely tulajdonképpen csak a várból, az általa környezett Belvárosból, továbbá két külvárosból, ú. m. a Nagypalánkból és a Kispalánkból (szigetvárosból) állott.

A város elhelyezkedési rendszere az újabb Temesvár megépítésével lényegileg nem változott, a mennyiben a város felszabadulása után, gróf Mercy kormányzósága alatt épülni kezdő terjedelmes vár s az általa befogott, teljesen újjáépített Belváros továbbra is a város szíve volt, míg a külvárosokat a vár körül, a vár falától egy ágyúlövésnyire építették, egymástól is oly nagy távolságra, hogy minden külváros mintegy külön várost alkotott. Érdekes azonban, hogy a törökök kivonulása után visszamaradt „Nagy-“ és „Kispalánk“ külvárosok teljesen elenyésztek s a telepített új külvárosok más helyen keletkeztek. A törökvilágbeli város silányságát egyébként legjobban mutatja az, hogy a törökök kivonulása után az új városi berendezkedésnél itt kő kövön nem maradt.

Temesvár legrégebb városrésze — mint már említettük — a Belváros, mely jórésztben az ősrégi vár helyén áll s területe a lebontott újabb várerődével azonos.

Az Árpád-házi királyok idejében épült s minden oldalról vízzel körülvett ősi vár a színházépület és a Jenő-tér helyén feküdt s ez volt a tulajdonképpeni város. Ettől keletre, a Bega-folyótól körül fogott szigeten állott a kastélyerőd, melyet 1316-ban Róbert Károly építtetett. Ennek egy részét alkotta a négyszög alakú s később Hunyadiról elnevezett várkastély, mely a Bega egyik ágának körülvételével külön is meg volt erősítve. E kastélyban lakott udvarával Róbert Károly és későbbi királyaink is ide szállottak, ha Temesvárt meglátogatták. A kastélyerőd és a vár között, víztől körülvéve, állott a vízi torony, egy szintén csak később épült erős védőmű, mely úgyszólván Temesvár kulcsa volt.

Az ősi vár védőművei előbb inkább csak földdel kitöltött sövényfalakkal állottak, melyeket IV. Béla a tatárpusztítás után szilárdabb kő- és téglafalakkal cseréltetett ki. A vár főerőssége azonban abban állott, hogy a Bega és Temes számos szigetet alkotó árcai s mocsaras kiöntései miatt alig volt hozzáférhető. A város csak éjszaka és nyugat felől, a Kispalánk pedig csupán keletről volt a szárazon megközelíthető s ezért az erődítmények ezeken a helyeken szilárdabb anyagból voltak építve.

Városrendezési
tervekTemesvár
Belváros

A régi Belváros

A régi vár

A török uralom idejében a várerődök fekvése lényegesen változott, de a folyók kiöntései és sűrű bozóttal, náddal borított mocsarai még megközelíthetlenebbé tették azokat.

Temesvárnak 1716-ban történt visszafoglalása után, a törökök újabb betöréseitől tartva, a hadügyi vezetőség szükségesnek találta, hogy a megrongált régi rendszerű erődítések helyébe a fejlődő hadi technika követelményeinek megfelelő új vár építtessék.

Az új vár
építése

Az új várerőd gróf Mercy tábornok kezdeményezésére 1723-tól 1765-ig, 42 év alatt készült el. Ez erődítmény felépítésével a régi Temesvár képe egészen átalakult. A Bega s annak oldalágait másfelé vezették s medrük betömetvén, az ekként egybeolvadt ősi vár, kastélyerőd, vizitorony és Nagypalánk helyén, az eddigiéknél jóval nagyobb erősséget emeltek. Az új várfalakat Vauban rendszere alapján egy körbe írt sokszög alakjában építették; külső és belső téglafalazatukat közbül földdel töltötték fel s a fal közepén földalatti folyosók és kazamaták húzódtak végig. A falakat, melyekből nyolcz bástya emelkedett ki, széles sánczczal vették körül, úgy hogy azokba a Bega vize bevezethető volt.

Az új várból három kapu vezetett ki: az erdélyi vagy gyárvárosi kapu, mely az erdélyi kaszárnya végénél a gyárváros felé vezetett; a mehalai vagy bécsi kapu, mely nyugati irányban Mehalára nyílt és a pétervárad-i vagy józsefvárosi, mely a színházépület közelében, a Józsefváros felé vezetett. E kőből és téglából épített boltíves kapuk közepén a kocsit, jobb és baloldaltól pedig a keskenyebb gyalogút vezetett. Előttük, a sánczárkon át egy-egy felvonóhíd állott, melyet a katonai őrség veszély idejében éjjelenként felhúzott. A kapukat éjjelre bezárták és pedig a józsefvárosit este 11 órakor, a másik kettőt már kilencz órakor.

A vár fel-
hagyása

A Belváros területe, beosztása az új várerőd felépítése óta a legújabb időkig alig változott. Az akkor épített utcák, sőt a házak és középületek is nagyrészen a mai napig fennmaradtak, a várfalak pedig nem engedték, hogy a Belváros kifelé terjeszkedjék. Mikor I. Ferencz József király 1891-ki temesvári látogatása alkalmával meggyőződött arról, hogy a várfalak a város fejlődését akadályozzák, Temesvár várerőd jellegét megszüntette s 1892-ben a falak lebontását is engedélyezte.

A forgalom legfőbb akadályait, a várkapukat még azon évben le is bontották, de a hatalmas várfalak eltávolításához s a sánczárkok betöméséhez csak 1907-ben, vagyis akkor fogott hozzá a városi hatóság, mikor a várat körülvevő 1.240.000 méternyi földterület megvétele tárgyában a katonai kincstárral megállapodásra jutott.

A 180 évig fennállott vár falaiból ma már alig maradt mutatónak valami kis rész s az azt körülvevő vársíkkal együtt kiterjedt területe, a Belváros szűkre szabott határait növeli.

A mai Belváros régi és újabb szabályos utcáival, 1–3 emeletes házaival, nagykiterjedésű laktanyáival, iskoláival és egyéb középületeivel, valamint százakra menő üzlethelyiségeivel határozottan nagyvárosi jelleget mutat. Lakosságának száma az 1910. évi népszámlálás szerint közel 6000. A vasuti állomás felől jövő idegen azelőtt meglehetősen kacskaringós úton a Belváros elé érkezve, előbb vársánczok, majd várfalak előtt találta magát. A kocsin jövők, különösen a heti és országos vásárok alkalmával előforduló torlódások miatt félórakig is kénytelenek voltak a várkapuk előtt vesztegelni, míg a kazamataszerű kapubejáratokon járműveikkel bejöhettek a Belvárosba. Az est beálltával pedig akár a kocsin, akár a gyalogjáróknak sietniök is kellett, mert a későn jövők kinn is rekedhettek, miután a várkapuk kulcsa a katonai hatóság kezén volt, mely a várat éjtszakára a külvárosokkal való érintkezéstől elzárta.

A bejövő aztán egyszerre bent találta magát a várfalakon belül szűkre szabott utcájú, de rég időtől fogva szépen kövezett, jól világított és szép épületekkel telt városban.

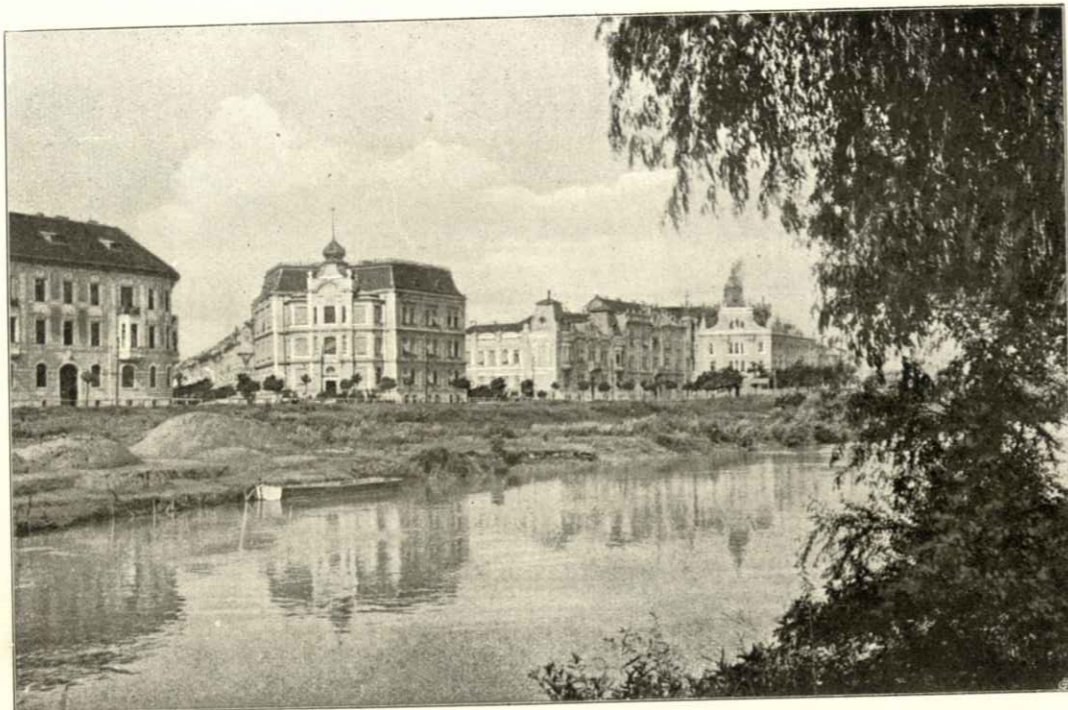
A vár területén
keletkezett
új város

A mai Belváros már sokkal távolabb kezdődik. A Bega-csatornán s az annak mentén elhúzódó ligeteken át, a rövid ideig még a városon áthaladó bázisai vasuti vágányokhoz jutva, egy még nem teljesen kész, de arányaiban és külső kiképzésében már is impozáns térre jutunk, melynek hátterét a régi Belváros kerete, a Ferencz József-színház és a Hunyadi-vár nagystílű épületei alkotják.

Az új tér amerikai módon keletkezett, szabad helyen megrajzolt alakjában, egyszerre támadt, csupa modern, egytől-egyig háromemeletes, impozáns paloták között. A virágágyakkal díszítendő téglalakú tér két hosszoldalát a Mezőgazdasági Bank- és a Délmagyarországi Lloyd-palotán kívül, számos nagyszabású magán-

Részletek a Hunyadi-útról.

Begaparti részletek.

épület, köztük az arányaiban is ritka nagy *Dauerbach*-féle palota foglalja el, a Belváros felé eső oldalát *Ferencz József-színház* impozáns palotája határolja, míg a tér józsefvárosi oldalát az építendő *Délmagyarországi Múzeum*-palota lesz hivatva méltóan lezárni és monumentális kiképzésével betetőzni.

E nagyszabású tér imponáló hatása alatt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a *kegyes tanítórendnek* a tér szomszédságában levő, a Scudier-térre, illetőleg négy utczára néző monumentális palota-csoportból álló *rendházát, főgimnáziumi, konviktusi épületét* és díszes kivitelű *új templomát*. A *Székely László*, városi műépítész által tervezett és közel egy millió korona költséggel épült új róm. kath. főgimnázium a kegyesrendiek társházával, templomával és a konviktussal együtt, az 1908 és 1909. évek folyamán elkészült és az 1909/10. tanévvel át volt adható rendeltetésének.

Az új róm. kath. főgimnázium tőszomszédságában, szintén az egyenetelt vársánczterületen még két középület vonja magára figyelmünket: Az *állami gyermekmenhely* és a *Fehér Keresztgyesület gyermekpoliklinikája*. Ez utóbbi főleg *Sailer Antal*, temesvári polgár nemes áldozatkészségének köszöni fennállását, ki céljaira 50.000 koronát adományozott. A város a nagylelkű alapítót, ki még több más alapítványt tett (egyet. 100.000 koronával a polgári menház javára, egyet. 80.000 koronával a Temesvárott felállítandó vakok intézetére és 120.000 koronát a köz-kórház céljaira) a város díszpolgárává választotta és a gyermekpoliklinika előtt felállította a *Liget* Miklós szobrászművésztől készített szobrát.

A fennállott vársánczok területén túl, a régi, szűkebb Belváros területére lépve, először a színházépület tűnik szembe. A *Ferencz József-színház*, vígadóval és háromemeletes szállóval (Koronaherczeg-szálló) együtt, 1872—75-ben egy részvénytársaság tőkéjéből épült, *Hellmer* és *Fellner* építészek tervei szerint, olasz reneszánsz stílusban. Költségei 1.440.000 koronára rúgtak. Minthogy a színház belseje 1880-ban teljesen leégett, a város vette meg a színházépületet s 310.000 korona költséggel újonnan berendezte.

A színháztól jobbra, kis sétahely mögött áll a *Hunyadi-vár*, e nevezetes történelmi múltú épület. Eredetileg *Róbert Károly* királyi lakhelyül építette; nemzeti hősiünk, *Hunyadi János* átalakította, a török világban pedig a temesvári basáknak szolgált lakóhelyül. 1849-ben rommá lett, majd 1851-ben újra felépült s ma a tüzérség katonai szertára. Legújabb restaurációja alkalmával az eredeti Anjou- és Hunyadi-vár nyomait fedezték fel alapjaiban.

A vártól jobbra nyúlik el a 483 méter hosszú *erdélyi kaszárnya*, mely 1732-ben épült a vársánczokon s innen ered sajátos zég-zúgos külseje. Az említett két katonai épület közé esik a várostól épített *állami iparszakiskola*; mögötte, a Bega mentén elhúzódó ligetben pedig a *Temesvári Csolnakázó-Egyletnek* a város támogatásával alapított fényes épületekkel ellátott nagyarányú *Sporttelepe* s ettől nem messze a *Mozgóképszínház*. A Hunyadi-vár átellenében van a *Masszonyunkról* nevezett *iskolanővérek belvárosi zárdája*, elemi és polgári leányiskolával. A zárdá mellett, homlokzatával a régi Erőd-utca felé tekint a *belvárosi elemi iskola* nagyarányú épülete, melyben az elemi iskolán kívül a városi polgári és a felsőkereskedelmi iskola is el van helyezve. Az iskolát 1891—93. évben *Reiter Ede* építette *Klein Jakab* tervei szerint, 220.000 korona költséggel.

Az iskola tőszomszédságában van a *belvárosi róm. kath. plebánia-templom*. Helyén 1755-ig vízimalom állott. Különös nevezetessége a templomnak nagyszerű orgonája, mely a budapesti millennárius kiállításon Temesvár kiállítási tárgyaként szerepelt; a kiállítás megnyitásakor ez orgona hangjával üdvözölték a királyt. Az orgona *Wegenstein* Lipót, temesvári orgonaépítő műve. A plebánia-templommal szemben van a kétemeletes katonai *törzskari épület*, számos katonai hivatallal.

Ha a *Ferencz József-színház*tól kiindulva, a *Rezső-utcán* végigmegyünk, jobbfelől *Mühle Vilmos* udv. műkertész híres virágkereskedése mellett elhaladva, a *Jenő herczeg-térre* érünk. A jobb sarok a *hadtestparancsnokság* épülete. Kapubejáratában márványtábla hirdeti, hogy I. Ferencz Józsefnek 1852 június 14—16-ig szállásul szolgált. A jobboldali paloták sorában kiválik a *Temesi Agrár Takarékpénztáré*. A *Jenő herczeg-tér* baloldalát a cs. és kir. *hadtestparancsnoksági hivatal-épület* és a *katonai kaszinó* szegélyezi. Ez utóbbi előtt terül a *katonakaszinói mulató*, hol nyáron esténként katonai zenekar hangversenyez.

A *Jenő herczeg-térnek* a *hadtestparancsnokság* épületével szemben levő oldalát a *városháza* foglalja el. Oromzatát a városnak 1718-ban nyert címere díszíti.

A színház környéke

A Jenő herczeg-tér környéke

Török czölöpsánczot ábrázol, hol két bástya között várkapu nyílik. E régi czímer fölött az újabb czímer látható, melyet a város szabad királyi városi rangra történt emelésével nyert.

A jobboldali kapuozlop talapzatánál a török időkből fennmaradt arabs felirat hirdeti, hogy e helyen 1715-ben török fürdő állott.

A tanácsteremben nagyszámú érdekes régi zászló és festmény látható. Az egyik oldalfalon hatalmas méretű kép függ, mely azt a jelenetet örökíti meg, midőn a város közönsége 1891 szeptember 16-án a lebontott józsefvárosi várkapu helyén üdvözlő a temesvári ipar- és mezőgazdasági kiállítás megtekintésére körünkbe érkező királyt. A képet *Wälder* János, főreáliskolai tanár festette.

A városháza mellett állott a *kegyestanítórend temploma*, lakóháza és főgimnáziuma. Hajdanában török mecset volt a helyén; 1716-ban azonban *ferenczrendi kolostorrá* alakították át. A templomot 1733—36-ban építették fel és 1788-ban a ferenczrendiek kezéből a *piaristák* tulajdonába ment át. A kegyestanítórend 122 évig használta ezt a rendházat és a templomot, valamint a telken épült és utóbb ismételt kibővített főgimnáziumi épületet, míg végre e szűkké és rozogává vált épületből, a lebontott vársánczok Józsefváros felé eső részén épített hatalmas új palotájába költözött. A régi kegyesrendi templom bedőléssel fenyegetvén, már 1904-ben bezárták, majd 1911 nyarán teljesen lebontották. Helyén a *Magyar Általános Hitelbank* háromemeletes palotája épül.

A Jenő herceg-tér közepén 20 méter magas *emlékszobor* látható, melynek alapját az 1848-iki ostrom alkalmával tanúsított várvédelem emlékére, 1852 június 15-én I. Ferencz József rakta le.

A Losonczy-tér környéke

A Jenő herceg teret Temesvár legnagyobb és legszebb üzleteivel megrakott *Hunyadi-utca* köti össze a *Losonczy-térrel*, melynek déli oldalán az 1754-ben barokk-stílusban épült *vármegyeháza* terül el. Eleinte a Bánát tartományi elnökének székhelye volt; 1779—1848-ban a vármegyéé, 1849—1860-ig azonban a szerb vajdaság és temesi Bánság tartományi igazgatóságának szolgált hivatalos helyiségül, míg 1861-ben ismét a vármegyei hivatalok lettek benne állandó otthonra. II. József császár 1778-ban és I. Ferencz József 1872 május 6-án és 7-én itt szállottak meg.

A Losonczy-tér keleti oldalán áll a barokk-stílusban épült *székesegyház*. Alapkövét 1736-ban tették le, felépítése azonban sokáig húzódott s csak 1773-ban készült el. Van benne kilencz oltár. A főoltár *Ressler* József kőfaragó műve. Képe Szt.-Györgyöt ábrázolja s 1754-ből, *Unterberger* Mihály bécsi festőtől ered. A székesegyház két csonka tornya *Csernoch* János dr., volt csanádi püspök, jelenleg kalocsai érsek nagylelkű alapítványából jelentékenyen magasabb, díszes kiképzést nyer. A székesegyház alatti kriptában nyugosznak az elhalt csanádi püspökök s néhány magasrangú katona.

A Losonczy-tér éjszaki oldalát a keleti-stílusban megrestaurált és kibővített *szerb püspöki palota* és székesegyház alkotja. Ez utóbbi 1848-ban épült; 1891-ben pedig renoválták és két toronnyal látták el. Újabb restaurálása 1911-ben történt.

A Losonczy-tér közepén emelkedik városunk legrégebbi szoborműve, a pestis-járvány megszüntének emlékére 1740-ben emelt *Szentháromság-szobor*. A háromoldalú oszlop alsó oldalán a Bánát védőszentje, Nep. Szt.-János látható; legalsó három oldalán pedig, allegorikus domborművek a háborút, a pestist s a kétségbeesést ábrázolják. Fölöttük Boromei Szent-Károly, Szent-Sebestyén és Szent-Rókus szobrai láthatók.

A Losonczy-tér éjszaki sarkán áthaladva, a lebontott bécsi kapunál a Belváros határához érünk, hol a *gyalogsági hadapródiskola* hatalmas új épülete tűnik szemünkbe. 1902-ben épült. Körülötte nagy park terül el, benne a király ércszobra. A park mentén balra vezető út 10 percz alatt a Ferenczkülváros néven a városhoz csatolt volt *Mehala* községbe vezet.

A *szerb püspöki palotánál* a Szerb-utczába befordulva, az első saroképület a *m. kir. állami főreáliskola*. Helyén egykor a szerb városháza állott, melyet 1776-ban (német) színházzá alakították át. A mostani épület 1879-ben épült. A Belvárosnak e részében, a vár szélén áll a *tűzoltóság* csinos *gyakorlótornya* és a *katonai kórház*; ennek háta mögött pedig a *gőz- és kádfürdő*. Folytatólag jobboldalt az *Irgalmas-rend templomát* és rendházát érintjük. A rendnek külön gyógyszerháza és kórháza is van, melynek alapkövét 1737-ben tették le. Alig százéves fennállása után a kórház és templom porrá égett (1849), de 1851-ben

újra felépült. Az irgalmasok rendházával szemközt terül el a *városi köz-kórház*, mely rövid idő múlva korszerűbb, tágasabb intézetnek adja át helyét. Az új köz-kórház négy és fél millió korona költséggel a Gyárkúlváros és Vadászerdő között épül.

Visszatérve a helyőrségi kórházhoz, forduljunk be a Jenő herceg-utca sarkáig, a hol a 2. számú ház előtt megállapodva, történeti nevezetességű helyen állunk. Itt volt hajdan a forforosi kapu, melyen 1716 október 13-án, a törökök leverése után diadalmasan vonult be *Savoyai Jenő* herceg Temesvárra. Az igénytelen emeletes épület kapubejárata fölött máig is látható a hajdani forforosi, később Jenő herceg-várkapu hű képe.

Tovább indulva az Erzsébet-utczán, a *belvárosi izr. zsinagógához* érünk. Mór-stílusú kéttornyos templom, mely 1863—65-ben épült.

Innen a piaristák említett temploma mellett ismét a Jenő herceg-térre jutunk vissza, hogy a Belváros déli felére térjünk át. A villanyos városi vasút irányát követve, a *Szent-György-térre* jutunk, melynek nyugati oldalát az *I. Temesvári Takarékpénztár* háromemeletes épülete foglalja el. Evvel szemben van a *szemináriumi templom*. Helyén Temesvár legrégebbi temploma állott, mely a török hódoltság alatt a mozlímeknek főmecsetül is szolgált. 1718-ban a jezsuiták tulajdonába ment át s újra kath. templom lett. A mostani templom felépítését 1754-ben a jezsuita atyák kezdték meg. A rend feloszlata után a püspöki *papnevelő-intézet* örökölte e templomot. A szemináriummal szemben, a *Lonovics-utczára* nyíló kapuval van a csanádi *püspök palotája*, mely egyszerű, ódon külsejével, három utczára tekint. (Házi kápolnájában Szt.-Gellért képe érdemel említést.) A palota emeleti folyosóját 13 csanádi püspök arcképe díszíti. A lépcső feljáraton elhelyezett márványtáblából tudjuk meg, hogy 1891-ben itt szállt meg a király.

A Lonovics-utczában találjuk a *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat múzeumát*, igen izlése, csinos hajlékban, mely 1896-ban épült. Temes vármegye bőkezűségéből, 62.000 korona költséggel, *Klein* Jakab helybeli építész tervei szerint. Emeletes, reneszánsz-stílusú épület, szűk homlokzattal.

Utunkat folytatva a Zápolya-utczán át a *Balázs-térre* érünk. Itt áll gróf Mercy egykori lakóháza. Most a *kir. törvényszék* van benne elhelyezve. Innen éjszakra hatalmas háromemeletes épület tűnik szemünkbe: a *kormányiszéki palota*, mely a szabadságharcz után felállított szerb vajdaság és temesi bánság épületének készült; de mire felépült, már megszűnt a wojwodina. Ez Temesvár legnagyobb épülete. Van 3 udvara, 273 szobája, 20 kamrája, 34 konyhája, 65 pinczéje és 27 raktára. Jelenleg itt van elhelyezve a legtöbb állami hivatal, ú. m. a kir. tábla, a törvényszék, a posta- és táviró igazgatósága, a posta- és táviró-hivatal, a pénzügy-igazgatóság, az adóhivatal, a kincstári ügyészség, a kataszteri mérnökség, a térképtár, az államépítészeti hivatal és a kir. tanfelügyelőség.

A kormányiszéki palota mögött van az *ág. ev. templom*, vele szemben pedig a felhagyott *cs. és kir. élelmezési raktár*, mely egyideig (1750—1790) a csanádi püspökök rezidenciája volt. Jelenleg a városi mérnöki és adóhivatal, az iparos tanonczotthon vannak benne elhelyezve; többi részei közműhelyek és a városi köz-élelmezési intézmények céljaira szolgálnak.

Megtekintésre érdemes még a Balázs-téren az erdélyi kaszárnya keleti szárnya előtt álló *Nep. Szt.-János-szobor*, melyet Temesvár lakosai 1753—56 között, eredetileg a Jenő herceg-téren emeltek, a pestis-járvány megszűnése emlékére, de később az ott épült katonai emlékszobor miatt ide szorult.

Innen áthaladva, azon a helyen, a hol egykor a keleti, vagy az ú. n. erdélyi várkapu állott, a már lebontott vársánczterületre jutunk, melynek mentén az újonnan épült háromemeletes magánpaloták sora mellett, három új középületet találunk. Ezek egyike volt a várkapu tövében, az *Osztrák-magyar Bank* új palotája, e mellett az épülő *főposta- és táviró-palota*. Tovább menve, az út jobboldalán látjuk Temesvár leendő körútjának első épületeit. Elöl az *állami felsőbb leányiskola* és internátus, mellette pedig az *állami főgimnázium* impozáns palotája emelkedik; mindkettő a város jelentékeny anyagi hozzájárulása mellett épült fel. A körút szemben levő oldalát gyönyörű új villák sora szegélyezi.

A körút és a felsőbb leányiskola között, egyszerű, háromoldalú obelisk köti le figyelmünket. Csúcsát kereszt díszíti. Ez az emlék azt a helyet jelöli, a hol egykor Temesvár régi temploma, az ú. n. *Szt-Katalin-egyháza* állott. Daczolt a török idők kemény viharával, de 1724-ben, megkezdődvén a várépítés, az előre nyomuló erődítmények miatt le kellett rombolni. Ezzel elhagyva a Belvárost,

A Szt.-György-tér környéke

Temesvár egyik újabb közművéhez: az ujonnan ásott Bega-meder fölött cement-betonból épített új közúti hidhoz érünk, mely a hidépítés legújabb technikájának kiválóan sikerült alkotása.

Ezentúl következik Temesvár legnagyobb külvárosa, a *Gyárváros*.

Temesvár
külvárosai
A Gyárváros
keletkezése

A török hódoltság előtt és alatt Temesvár lakosságának jelentékeny része a Nagypalánk külvárosban lakott. E városrész az 1716-iki ostrom alkalmával igen sokat szenvedett, a mennyiben az oláh és szerb lakosság apró fa- és vályog-házai közül mintegy 2000 leégett. Mercy tábornok az 1720 körül Temesvárra hívott telepesek részére a leégett Nagypalánk helyén s részben attól éjszakra, a német és örmény városrészt építtette; de e városrész az 1738-iki tűzvész idején leégett. Ekkor rombolták le a Nagypalánk és Katalinvárosrész még fennálló házait is.

Az ekként hajléktalanná vált lakosság s a Temesvárra hozott külföldi gyarmatosok elhelyezése végett gróf *Mercy* tábornok 1720-ban a *Gyárvárost* alapította, mely nevét a tábornoktól itt emelt számos gyártól kapta. Eleinte két részből, ú. m. a német és szerb városból állott s csak 1744-ben nevezték el hivatalosan Gyárvárosnak. Német részét addig *Renzers-Dorf*-nak, az ennek tőzsomszédságában épült szerb telepet pedig *Raaten-Stadt*-nak nevezték. Jelenleg e városrész is szépen emelkedik, s különösen a Belváros felé eső részén épülnek szebbnél szebb, díszes palotasorok. Lakosainak száma meghaladja a 24.000-et.

A városliget
környéke

A gyárvárosi új hidon áthaladva, annak tövében hatalmas új palotasor elé érünk. Itt kezdődik a *Ligetút*, melynek csinos palotasora a város legszebb ligetére néz.

A városliget déli oldalán van az *állami tanítóképző intézet*; ettől balra pedig a városi *Gizella-árvaház* impozáns homlokzata látható. Az árvaházra, mely 1901-ben Miskolczi *Gotthilf* Ernő, Bécsben élő temesvári származású hazánkfi tervei szerint épült, városunk mintegy 220.000 koronát áldozott. Állandóan mintegy 80 árva-gyermek részesül benne gondos nevelésben.

Elhagyva a városligetet, annak éjszakkéleti kijárójánál épített *Apollo-mozgóképzőszínház* mellett, az *Andrássy-útra* jutunk, melyet több igen szép épület díszít. Előbb azonban megtekintjük a Kunz-sor közepén, az *izr. status-quo hitközség* 1899-ben 200.000 kor. költséggel épült díszes *imaházát*, melyet *Baumhorn* L. budapesti építész tervezett.

Az *Andrássy-út* jobb oldalán terül el a *Coronini-tér*, közepén a pompás, szép *millennártemplommal*. Alapkövét, hazánk ezeréves fennállásának emlékére, 1896-ban tették le s 1901 október 13-án szentelte fel *Desseoffy* Sándor csanádi püspök, a Magyarok Nagyszombatjának tiszteletére. A román stílusban épített, hatalmas kupolájú templomban mintegy 3000 ember fér el. Egy-egy tornya 65 méter magas. Belső berendezése, különösen festett üvegablakai, gyönyörűek. Oltárképei *Vastagh* György festő remekei. Az iparos-munkát helybeli mesterek készítették.

A templom mögött van a városi villanytelep új palotája. A villanyos világító telepet 1884-ben egy angol társaság alapította, de 1893-ban már a város tulajdonába ment át s azóta folytonosan bővül.

A Kossuth-tér
környéke

Ha az *Andrássy-úton* tovább megyünk, a városi polgári menház-alap tornyos palotája mellett a *Kossuth-térre* érkezünk. Keleti oldalán áll a szerb templom és az egyházközség bérháza. A Kossuth-téren a villanyos közúti vasút három irányban ágazik el. Jobbfelől a Fő-utcza mentén az 1774-ben épült, ma már használaton kívül álló gör.-kath. templomot ejtjük útba, melylyel szemközt a felhagyott városi vízimalom áll. Tovább haladva, a Gyártelep-utczában látjuk a Gyártelep, újabban Temesvári Polgári Sörfőzőgyárnak elnevezett sörgyárat, mely évenként 100.000 hektoliter sört tud előállítani.

A sörgyár bejárata előtt terül el a régi gyárvárosi *róm. kath. plebániatemplom*, mely 1765-ben épült. A templom 1906 óta a város kegyurasága alá tartozó gör.-kath. plebánia templomául szolgál. A tér közepén áll a gyár. tűzoltók őrtornya; egyike városunk legrégebb és legjobban felszerelt tűzoltó-állomásainak. Ugyan-e téren van még néhány volt városi vízimalom helyén, — a vízerő elvonása által — újabban gőzerőre berendezett malom is. A templomtól jobbra benyúló utcza bal-sarkán áll a gyárvárosi elemi fiúiskola emeletes épülete.

Gyártelepek

A Gyártelep-utcza folytatását alkotó *Búziási-út* mentén haladva, a villanyos vasút végállomásához jutunk, melytől jobbra a „Turul” czipőgyár tágas telepe ötlik szemünkbe. A gyár 2.000.000 korona alaptőkével rendelkező részvénytársaság tulajdona s 1900-ban épült. Nemesak külseje csinos, de modern berendezése is sok érdekes látványt nyújt. Hazánkknak, sőt a continensnek ezidőszerint legnagyobb

czipőgyára. Termékeit a legújabb amerikai gépekkel állítja elő s mintegy 1200 munkást és egyéb alkalmazottat foglalkoztat. Össztermelése több mint 800.000 párra rüg évenként.

A villanyos vasút végállomásától balra érdekes látvány *Anheuer* János hatalmas pénzszekrénygyára és vasöntője, melyben körülbelül 100 munkás talál rendes foglalkozást. Ennek szomszédságában van a *Délmagyarországi Szappangyár*. Az egyszerű házi mosó-szappanokon kívül, villanyos üzemmel, külön osztályban, finom francia- és egyéb pipere szappanokat is állít elő.

Ha a Kossuth-tér felé visszafordulunk, a Bega-csatorna egyik betemetett ágához, érünk, hol a *Rózsa-téren* találjuk a gyárvárosi zárdát, kisdédóvóval, elemi és polgári leányiskolákkal.

A kolostor szomszédságában, a *Bárany-utczában* van a *községi elemi leányiskola* csinos épülete.

A villamos vasút másik végállomása a *Malom-téren* van, hol még nemrég két városi malom aknázza ki a víz erejét. Az egész Gyárkülváros e tekintetben a legutóbbi évek alatt figyelemreméltó átalakuláson ment át. Az egész városrész ugyanis, alapítása óta, a Bega-csatornának több kisebb-nagyobb ágával volt keresztül-kesül szelve, melyek vizieréje számos malom hajtására, gyártelepek táplálására szolgált és az iparosoknak is jó szolgálatot tett. A Bega-árkok ez előnyük mellett azonban a közegészség ügyének hátrányára szolgáltak, mert a városrész egy részét nem egyszer elöntötték és a város szabályozásának is útját állották.

A Malom-tér
környéke

A város közönsége ez okból, továbbá azért, hogy a Bega-csatorna hajózhatóvá tétele iránti kormányintézkedések kapcsán, a városon átvonuló Bega-szakaszt is hajózhatóvá tegye és a Bega vizieréjét egyébként is jobban kihasználja, 1902-ben elhatározta, hogy a szerteszt folyó Bega-medreket betömeti, a vizet egy ujonnan ásott egészséges, hajózható mederbe tereli s az összpontosított vízierőből elektromos erő termelésére nagyszabású *turbina-telepet* alkot.

A hatalmas vízerőmű közel 2 és fél millió korona költséggel 1910. év elején a külváros egészségügyi és városrendezési viszonyainak előnyére elkészült s az üzembe helyezett turbina-telepen termelt villanyerő a világítási, villanyvasúti és különféle erőátviteli telepekre elosztatván a városnak és a magánosoknak bőséges hajtó erőt szolgáltat, míg a szabályozott és hajózható Bega-csatorna az egész városnak szolgál azokkal az előnyökkel, melyeket szabályozott folyóvizek a városoknak nyújtani szoktak.

Az új Bega-meder a ligetüti új hídttól a Malom-térig terjed, hol a fentemlélt vízműrőnél végződik.

A *Malom-tér* közelében levő *Kertész-utczában* szemlélhetjük meg a *temesvári meteorológiai és szeizmológiai obszervatóriumot*. Vihart és földrengést jelző készülékei megtekintésre érdemesek.

A Kossuth-térről kiinduló harmadik (éjszaki) irányt követve, a főutcza új Bega-hídján túl fekvő *Széna-térre* érünk. A tér egyik sarkán találjuk a *Gyárvárosi munkás-otthon* helyiségeit, népkönyvtárral és nyilvános olvasó-teremmel. Ennek szomszédságában van a városi villanyos vasút középponti telepe.

A *Széna-térről* egyenes út vezet a *gyárvárosi vasúti állomáshoz*, melyen át a budapest—orszói és a temesvár—lippai vonatok közlekednek. A vasúti sínpar mentén, keleti irányban szép fasor vezet a félórányira fekvő *Vadászerdőig*, melyben a katonai lövölde fekszik. Itt különösen az *állami erdőőri szakiskola* nagy-kiterjedésű, mintaszerű facsemete-telepei s néhány csinos nyári lak érdemes a megtekintésre. A török időkben itt voltak a basák villái s a régi magyar világban itt vadásztak a vitézek.

A Széna-tér
környéke

1849-ben itt táborozott *Vécsey* tábornok alatt a magyar ostromló sereg. Itt járt *Petőfi*, *Bem* és *Kossuth* is.

Az *Erzsébetváros* keletkezése 1718-ra esik, e szerint ez a külvárosok leg-idősebbike. Külön városrésznek azonban csak 1744-ben ismerték el, *Majorok* név alatt. Lakossága leginkább oláhokból állott s azért oláh-majoroknak is nevezték. Az *Erzsébetváros* elnevezést 1896-ban kapta. Sokáig a legelmaradottabb városrész volt, különösen az oláhságtól lakott része; de a legújabb időben annál rohamosabban fejlődik. Lakóinak száma jelenleg 15.000.

Az Erzsébet-
város kelet
kezése

Az *Erzsébetváros*, melyet egyébként csak egy főutcza választ el a szomszédos *Józsefkülvárostól*, a Bega-folyó mentén elhúzódó, nagy-kiterjedésű és kedvezően fekvő, be nem épített szabad területe révén, nagyobb arányú fejlődésre a legalkal-

A Dózsa-tér
környéke

masabb városrészt. A Bega-csatorna partján néhány év alatt keletkezett gyönyörű paloták sorai, a csinos *Dózsa-teret* körülvevő emeletes bérházak a legjobb benyomást teszik a szemlélőre.

A Hunyadi-útról az Erzsébetvárosba elágazó villanyos vonal elején a „*Segítő Boldogasszony*” szobra áll, annak emlékére, hogy körülbelül e helyen végezték ki 1514-ben, válogatott kínzásokkal, a parasztlázadás vezérét, Dózsa Györgyöt. A szobor tőszomszédságában áll a *református egyház* bér- és imaházának szép angol gót stílusú új épülete.

E tájon, az Erzsébetváros elején levő Begasoron találjuk a másodrendű *bábképző tanintézetet* és a *női gyógyászati szanatóriumot*.

A Dózsa-utczában van a *siket-némák intézete*, melyet a város 1897-ben építtetett s azóta már másodízben kibővített. Dologi kiadásait a város, személyi kiadásait pedig az állam viseli.

A Telekház-tér környéke

Ha a Dózsa-utczán teljes hosszában végig haladunk, a bázisai sínpáron átlépve, csakhamar a *Telekház-térre* érünk. Néhány csinos magánépület szegélyezi, melyek egyikében van az *erzsébetvárosi népkönyvtár* elhelyezve. A tér egyik sarkán van az új *telekház*, mellette a *városi népiskola*, a térre torkoló egyik mellékutczában pedig a *Vakok intézete*.

A Telekház-térről arnyas akácfasor vezet a Belvárosba. Ennek mentén az *erzsébetvárosi kisedővő* mellett, a *Mühle-czég* gyönyörű virágkertesze és rózsatelepe érdemes a megtekintésre. A *Mühle-czég* messze külföldön ismeretes. Az ő és ugyancsak az Erzsébetvárosban levő *Niemetz-* s a Gyárvárosban levő *Agátsy-czég* érdeme, hogy Temesvárt a magyar „*Erfurt*”-ként emlegetik. A *Mühle-kerttel* szemben van *Wegenstein* Lipót orgonaépítő műhelye, mely országos jóhírnévként örvend. Egész közel hozzá szerény kis kápolna húzódik meg a fásor baloldalán, az ú. n. *Rozália-kápolna*, melyet a város lakossága az 1738-ban dühöngött pestisjárvány megszűnése emlékére emelt, azzal a fogadalommal, hogy minden esztendőben az évforduló idején körmenet vezetendő ide s hálaadó isteni tisztelet tartandó benne, a mit évenként meg is tartanak.

Közel a kápolnához van a Weisz-féle *pamutszövőgyár*, továbbá a *Délmagyarországi tanító-egylet* modern berendezésű *konviktusa*, ettől pedig nem messze a Hoffmann-féle „*Magyar Otthon*” nevű tanuló konviktus.

E városrészben egyébként nem sok a középület. Ezek sorában felemlítendő a Magyar államvasutaknak a József-téren ideiglenesen három bérházban elhelyezett új *temesvári üzletvezetősége*, mely 1911 szeptember hó óta működik.

Az Erzsébetvárosnak a Gyárváros felé eső területén épült a 11 épületből álló *közvágóhíd*, mely elhelyezése, méretei és berendezése tekintetében, a modern technika és a vágóipar követelményeinek is teljes mértékben megfelel. A *Székely László*, városi műépítész által tervezett új közvágóhíd építési és telekköltségei 800.000 koronára rúgtak. Az 1910. évi nagy jéghiányra való tekintettel, a közvágóhíd jéggyárát 116.000 korona költséggel kibővítették s azóta naponként 180 métermázsát tud gyártani.

A Józsefváros keletkezése

Temesvár külvárosai közül legkésőbb keletkezett a *Józsefváros*. Alapját 1744-ben vetették meg. Kezdetben csak a gazdagabb belvárosi polgárok építettek itt maguknak nagy kertek közepén nyári lakásokat, de miután egészséges fekvését felismerték, állandó lakásokat is építettek itt. Már a XVIII. század hetvenes éveiben, széles, egyenes, fákkal szegélyezett utcái voltak. E városrész emelkedése most is a legnagyobb. Lakossága kezdetben csakis németekből állott s ezért „új német majoroknak” nevezték. Mai nevét 1773-ban vette fel, II. József császár tiszteletére. Lakóinak száma jelenleg 18.000.

A Bega jobb-parti rész

A Temesvárra érkező idegent nyomban megérkezésekor meglepi a *Józsefvárosi pályaház* nagyszerűsége. Az állomási épületet 1897-ben emelték, díszes francia reneszánsz-stílusban. Temesvár vasúti forgalma egyébként, Pozsony után, az összes hazai vidéki városok közül a második helyen áll. A rendező-sínek hossza 48 kilométer, 156 váltóval. Az indóház egyik szárnyában van elhelyezve a postai kézbesítő hivatal is.

A vasúti pályaháztól a Bega-csatornáig terjedő városrész a gyártelepek városrészének mondható. Itt van a vasút mentén levő oldalon: a *Hungária-gőzmalom* (épült 1869-ben), a Belváros felé vezető út mentén a *selyemtenyészési épület*, melyben a környék selyemgubóit beváltják s a szövésig előkészítik. Az indóház-utca ellenkező irányában van a *városi légszuszgyár*. A Bega-csatorna mentén eső oldalon, a város legalsó szélén van a *Temesvári Szeszgyár* (alapított 1869-ben).

Alaptőkéje 2 millió kor. Termelőképesége 50.000 hektoliter. Az ország egyik legnagyobb szeszgyára.

Feljebb találjuk a m. kir. *dohánygyár* kétemeletes épületét, mely három utcára tekint. 1846-ban építették s a fiúmei után hazánkban még ma is a legnagyobb. Munkásainak száma 2000. Ily hatalmas gyártelep a Ferencz József-híd tövében levő *Temesvári első műmalom* r.-t. gőzmalma, melyet 1880-ban rendeztek be. Örlőképesége naponként 15 vagon gabona. Munkásainak száma 250. Ettől feljebb terül el az 1899-ben 1.500.000 korona alaptőkével megindított „*Első Délmagyarországi kalapgyár*”, mely 350 munkást foglalkoztat. Napi termelése 250 tucat nyerskésztímeny (kalapkúp) és 100 tucat kalap. Tőszomszédságában van a *Hungária nemezgyár*, a *tejesarnok* és a *vajgyár*.

A M. Á. V. vágányai alatt elvezető aluljárón át, arnyas ligetben álló — de most már felhagyott — *polgári lövöldézház* s a *Vörös Kereszt-egylet pavillonjához* jutunk.

A Bega-csatorna balpartján van a *Dunahajózási ügynökség*, tágas raktáraival, mögötte a *papirgyár*, mely azonban már több év óta szünetel. Lejebb, a szeszgyárral szemközt találjuk az 1883-ban alapított *Temesvári gyufagyárat*, mely örvendetes virágzásnak indult. Legkedveltebb gyártmánya az „*Emke*” gyújtó. Mintegy 400 munkást foglalkoztat s nagyszerű mechanikai szerek birtokában van. Naponként 40 millió gyújtót, 250.000 dobozt és 90.000 papirhüvelyt készít s évenként átlag 500 vagon fát, 12.000 kg papírt és 80.000 kg enyvet, burgonya- és gabonakeményítőt szokott feldolgozni.

A józsefvárosi gyártelepek megtekintése után a villanyos vasút nyomába térve, a *Józsefvárosi róm. kath. templomhoz* jutunk, mely 1774-ben épült (az akkori külváros szélén) s ma már sem a hívek számarányának, sem a város külső kiképzésének nem felel meg. A hívek már új templom építésére készülnek. A templom mellett van a *püspöki árvaház*, mely *Bonnaz Sándor* püspök bőkezűségéből keletkezett 1876-ban. Évente 75–80 árvaleányt gondoznak benne. Az árvaházzal szemben hatalmas épületek tömege köti le figyelmünket. Ez a *Miasszonyunkról nevezett iskolánövérék józsefvárosi zárdája* és anyaháza. *Bonnaz Sándor* püspök példátlan bőkezűségéből épült 1880-ban. A középső épület, melyet kúpola díszít, az anyaház. Itt van a házi kápolna, az ujonczépület, az iroda, fogadóterem stb. A balszárny földszintjén vannak a tanítónő- és óvónőképző, az első emeleten pedig a zárdanövendékek lakó- és hálótermei. A Kossuth- és Bonnaz-utca sarkán emelkedő épületben a népiskola és felsőbb leányiskola van elhelyezve. A Bonnaz-utca sorában van a polgári iskola és a zárda szép, izléses, karcsútornyos temploma. Az egész épülettömb négy utcára néző homlokzattal bír.

A józsefvárosi plebánia-templom mögött van a józsefvárosi új *elemi fiúiskola*. Itt kezdődik a szép, új palotákkal szegélyezett *Scudier-tér*, melyen a Józsefváros hetipiaczat szokták megtartani. Ha pedig a templomtól a Belváros felé haladunk, a csinosan parkirozott *Küttl-térre* érünk, melyet a Hunyadi-út választ el a József-térről s melyen a városi nyugdíj-alapból 260.000 korona költséggel épült *városi bérház* áll, melyben elegáns kávéházat, vendéglőt és kellemes nyári kerti helyiséget találunk. Innen a Belváros felé vezető Hunyadi-úton, a palotáknak hatalmas, új sora köti le figyelmünket. A középületek közül kiemelendő a *Délvidéki Kaszinó* új kétemeletes (*Töry Emil* budapesti építész által tervezett) palotája, modern kávéházi és kaszinói helyiségekkel. A legdíszesebb azonban kétségtelenül a *Temesbegavölgyi vízszab. Társulat* nagy tornyos palotája, a Hunyadi-híd előtt. Benne vannak elhelyezve az állami vízrajzi hivatalok, a kir. folyam- és kulturmérnökség. *Baumhorn* Lipót budapesti építész tervei szerint épült. A Temes-Bega szabályozási palota mellett homlokzatával a Bega-csatornára tekint a *temesvári betegsegélyező pénztár* díszes épülete.

A Ferenczváros Temesvár szab. kir. városhoz való átkebelezésével növelte e város területét és szaporította annak lakosságát. Lelkes hangulat, feldíszített utcák és felállított diadalívek mellett történt 1910 jan. 1-én, melyről különben más helyen bővebben van szó, *Mehala községnek Temesvár városához való csatolása*.

A *Ferenczváros* közepén a *Molnár-téren* áll a községháza, továbbá három felekezeti, ú. m. a *róm. kath., gör.-kel. román és a gör.-kel. szerb templom, az állami és felekezeti iskolákkal és az óvodával*. E külvárosban egyébként más, nevezetesebb köz- vagy gyárépület nincs.

Újabb területen épülő s így legrohamosabban fejlődő részei a józsefvárosi pályaudvar mögötti *Anheuer-, Blaskovits- és Rónácz-telepek*, mely utóbbi részen

A Bega bal-parti rész

A Küttl-tér környéke

A Ferenczváros-keletkezése

A Molnár-tér környéke

A Ferenczváros-külső telepei

a már meglevő új állami népiskolán és községi óvodán kívül, új templom építését is tervezik.

E külvárosnak történelmileg nevezetes helye a temesvári gör.-kel. szerb püspöknek a Szegedi-úton, díszes angol kertben fekvő nyári laka, mely egykor a Temesi Bánság tartományi elnökének a nyaralója volt s még ma is látható mély kútja (basa-kút), mely még a török világból való.

A Rezsőföldi szőlők

Annak a szabályos körnek, melylyel a külvárosok a Belvárost körülveszik, éjszaki irányban kiegészítő része a Gyárváros és a Ferenczváros között elterülő és közigazgatásilag a Gyárvárosához tartozó Rezső-szőlők nevű nyaraló-telep, melynek egy külváros arányaihoz mért tágas területén eddig 1000-nél több, nagyjából gazdasággal és főleg szőlőműveléssel foglalkozó lakos lakik állandóan. Ez a városrész Temesvár nyaraló városnegyedének van predestinálva. Eddig is számos temesvári jómódú polgárnak van itt kellemes nyárilaka.

Az új Temesvár

A mai Temesvár a város felszabadítása után keletkezett és még ma fennálló néhány épületet nem tekintve, teljében új város, nagyvárosias jelleggel.

A város magva a Belváros. Mint a vér a szívből, úgy áramlik szét az élet a Belvárosból, nemcsak a külvárosokba, hanem a messze vidékre is, mert Temesvár egyházi, katonai, ipari, kereskedelmi, közlekedési, pénzügyi, tanügyi, szóval közgazdasági és szellemi tekintetben egyaránt, egy kiválóan kultivált, nagy és gazdag vidéknek alkotja középpontját.

A 200 év előtti török világbeli városból alig maradt itt valami, legfeljebb a kiválóbb épületek alapfalai. Széles, egyenes, egymást derékszögben metsző útvonalai, első tekintetre is elárulják, hogy az utcákat és tereket előbb kimérték, meghatározták és azután építettek.

A lakosság, terek, utcák, középületek száma

Temesvár lakosainak száma a legújabb népszámlálás szerint a jelenlevő katonasággal együtt 72.255 lélek, mely 5243 (köztük 4714 földszintes, 351 egyemeletes, 167 kétemeletes és 11 háromemeletes) házban, 19.349 lakásban, 30.520 lakószobában lakik.

Utca és tér van összesen 288, ezekből 120 esik a Gyárkülvárosra, 49 az Erzsébetkülvárosra, 37 a Józsefkülvárosra és 32 a Belvárosra.

Egyházi, katonai és polgári főhivatalok

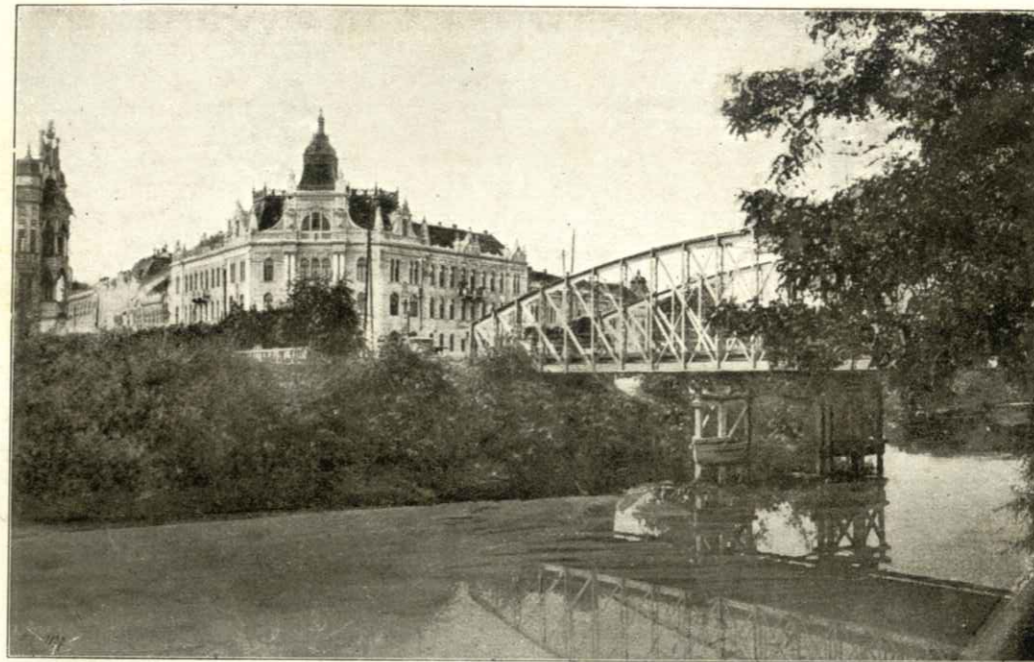
Temesvárott 116 középület van és ezeknek csaknem a fele: 54, a legkisebb terjedelmű Belvárosra esik. Itt van a csanádi róm. kath. és a temesvári gör.-kel. szerb püspök székhelye, a csanádi káptalan, szeminárium, két szerzetes rend, a róm. kath., g. n. e. szerb, az ág. ev. és izrael. lelkésziségek. Itt van a VII. hadtest, a 34. gyaloghadosztály, a 67. gyalogdandár, a 29. és 61. gyalogezred, a 7. számú lovassági, a 7. számú tüzérdandár és 7. számú hadtest tüzérezred parancsnokság. Katonai czélokra összesen 21 épület szolgál s ezek közül 20 a Belvárosban van. Pozsony után Temesvárnak van a legnagyobb helyőrsége a vidéki városok között. A városban levő helyőrség 1910. évi hivatalos adatok szerint 4011 főt számlált. A Belvárosban van a legtöbb állami hivatal is, mint a kir. ítélőtábla, kir. főügyészség, törvényszék, kir. ügyészség, kincstári ügyészség, járásbiróság, posta- és távirda-igazgatóság, posta- és távirda-kezelő hivatal, posta- és távirda, pénzügyigazgatóság, adóhivatal, orsz. kataszteri felügyelőség, térképtár, államépítészeti hivatal, tanfelügyelőség. A legtöbb iskola is itt van, mint a kath. és áll. főgimnázium, áll. főreáliskola, áll. felsőbb leányiskola, városi felső kereskedelmi, polgári fiú- és leányiskolák, ipariskola, zeneiskola és népiskolák. Ugyancsak a Belvárosban van a vármegyeháza, a városháza, a színház, két kórház, nyolcz templom; itt vannak a legnagyobb üzletek, bankok és egyéb magánhivatalok, a lapok szerkesztőségei, a legnagyobb nyomdák, szállók és kávéházak.

Iskolák

A Temesvárott alkalmazott 520 állami, 78 megyei és 130 városi tisztviselőnek s a 200-nál több díjnoknak a legnagyobb része a Belvárosban hivatalosodik. Míg a Belváros a hivatalok, iskolák, katonaság és nagykereskedések székhelye, addig a külvárosokban vannak a gyárak, ipartelepek, kisebb üzletek, kereskedések és a pályaházak, valamint a külvárosokban laknak a legnagyobb számmal a tisztviselők és tanulók is. Reggeli 8 és délutáni 2 óra előtt valóságos népvándorlás indul meg a külvárosokból a Belváros felé és délben s este visszafelé.

Közlekedési eszközök

Ezt a nagyarányú személyforgalmat nagyrészen a városi villamos közúti vasút bonyolítja le, melyen 1910. évben 320.000 vonat átlag 50 férőhellyel, összesen tehát 16.000.000 férőhellyel közlekedett. Ezek közül az év folyamán tényleg csak 6.652.571 férőhelyet vettek igénybe az utasok, úgy hogy egy vonatra átlag 20 utas jutott. A személyszállítási összbevétel 698.402 kor. 43 fillér volt.

A Temes-Bega Vízszabályozási Társulat székháza.

Délvidéki kaszinó.

Az új katonai élelmezési raktár.

Cs. és kir. hadbírótság.

Az új katonai anyagraktár.

A városi villamostelep vízerőművének külső képe.

Városi közbághíd.

Telbisz Károly dr. polgármester.

A villamos vasút üzemhossza 10.877 méter; ebből kettős vágányú 6.849 m., úgy hogy az egész vágányhosszúság 19.550 méter.

De az egyes külvárosok saját belső forgalmának élénksége is napról napra elevenebb. Az egyes városrészek is egyre bővülnek, szakadatlanul folyik a magán-építkezés és a város külsőségein újabb és újabb gyárak emelkednek.

Az ipari vállalatok alapítását egyébként, az állam iparfejlesztési politikája s ipari vállalatok a pénzintézetek helyes gazdasági érveke mellett, határozottan elősegíti a városi hatóság messzemenő erkölcsi és anyagi támogatása is, a mennyiben a város nemcsak kezdeményezőleg vesz részt a vállalatok alapításában, hanem ingyen telket, kedvezményes árú téglát, villamos erőt és több évi adómentességet nyújt a gyár-alapító vállalkozóknak. Részben ez a magyarázata annak, hogy Temesvár az ország legelső ipari városai között foglal helyet, de ily arányú továbbfejlődésének egyéb biztosítékai is vannak, mint a minők a lakosság vállalkozó szelleme és ipari rátermettsége, az alacsony községi pótdadó, olcsó és egészséges lakások, megfelelő vízi erő, a város kitünő fekvése stb.

* * *

A külvárosok és a Belváros között elterülő földterület — a várerődítmények A városliget tartozékaként — hosszú ideig pusztán állott. Ez üresen állott területnek a Gyár-város előtt fekvő, a Bega-csatorna két ágától határolt részét, az ötvenes években gróf Coronini altábornagy, a szerb vajdaság kormányzója fásította be. Ekként keletkezett Temesvár első, mai napig is fennálló, szépen gondozott parkja, melyet a város 1910-ben — miután az ezen tájon részben befejezett városrendezés után a liget határvonalait véglegesen megállapíthatta — díszes kapukkal ellátott vasrácskerítéssel vett körül. A liget megteremtőjének, gróf Coronini-nak emlékézt az ott felállított márvány-obelisztk örökíti meg.

A vár és a Józsefváros között elterülő térség még a hetvenes évekig is pusztán és szabályozatlanul állott. Báró Scudier Antal tábornagy, temesvári katonai A Scudier-liget parancsnok, ki a város közügyein nemcsak közlekedési és forgalmi, hanem szépítési tekintetben is sokat lendített, az addig pusztá térséget katonáival kiegyengetette, befásította s ekként azt városunk egyik legüdebb helyévé alakította át. A város hálából ezt a parkot Scudier-ligetnek nevezte el s abban 1881-ben Scudier életnagyságú szobrát állíttatta fel.

A fentemlített két liget között, a Bega-folyó mentén elhúzódó hosszú terület-részt, — miután azt előbb az 1891. évi országos ipari és mezőgazdasági kiállításra felhasználta, — maga a város alakította át ligetté. A Ferencz József-liget nagy A Ferencz József-liget kiterjedésű, angol rendszerű park, ekként összekötötést nyervén a józsefvárosi Scudier- és a gyárvárosi Coronini-parkkal, valamint a Bega jobb partján végighúzódó vízi fasorral, az egyes városrészek közé közel két kilométernyi hosszúságban kellemes árnyat adó ligeteket ékelt, mi által a város párját ritkító szép jelleget nyert.

A város a mind szépészeti, mind közegészségügyi szempontból egyaránt fontos ligeteknek, ültetvényeknek és fasoroknak jó karban tartására kiváló gondot fordít. Ha a város szabályozási munkálatainak s ama nagymérvű külső átalakulásoknak — melyeken a város a legutóbbi évek alatt átment — itt-ott áldozatul is esik egy-egy kisebb parkrészlet, vagy egyéb ültetvény, a város vezetősége ezeket hatványozott mértékben pótolja. Így bold. emlékü Erzsébet királyné emlékére az Erzsébetkülvárosban is telepített csinos — nagyobbára fenyőfa-ültetvényű — ligetet, újabban pedig a Sporttelep környékének díszesebb ültetvényekkel való kiképzésén kívül, folyamatba tette a Bega balpart József- és Erzsébetvárosi részének és az Erzsébetvárosi Dózsaternek parkirozását. Tervbe van véve ezenkívül egy terjedelmesebb népligetnek a telepítése, illetőleg a Vadászerdő egy részének népliget céljaira való megszerzése is.

De alig nyer szabályozást valamely szélesebb utcza, vagy ha újabb utczákat, utak keletkeznek, azoknak fasorokkal való ellátása a város első gondja. A városból A fasorok a szomszéd falvakba vezető utak minden irányban gyalogjárókkal és dús árnyékot nyújtó kettős fasorokkal vannak szegélyezve.

A parkok és ültetvények összes térfogata 250 ezer négyzetméter, míg a fasorok hossza meghaladja a 25 ezer métert. Fenntartásukra a város közönsége a lefolyt évben 43.510 kor. 31 fillért fordított, mely összegből a ligetek fenntartási költsége 25.714 kor. 35 fillér, a faiskoláé 5191 kor. 63 fillér, a fasoroké pedig 12.612 kor. 33 fillér volt.

TEMESVÁR KÖZOKTATÁSÜGYE.

Az idegen befolyás alatt

Az első népiskola

A jezsuiták gimnáziuma

A róm.-kath. papnevelő

Az evang. középiskola

A Wieszner-alreáliskola

A magyar tanítás első nyomai

A teljesen elpusztult Temesvárnak 1716-ban megkezdett rekonstrukciója után az osztrák kormány nagymérvű gyarmatosítása némettette Temesvárt s így a XVIII. század közepe táján, a mikor az első elemi iskolákkal a közoktatásügy alapját lehetett megvetni, még szó sem lehetett nemzeti nevelésről.

Az első temesvári népiskola nyomaira a Belvárosban, 1726-ban akadunk, melyből 1775-ben megalakult a normális iskola 4 osztálylyal. Később Temesvárott a normális iskolával összekötött tanítóképző tanfolyam is fennállott 1844-ig.

A belvárosi elemi iskola 1850—51-től kezdve „K. k. Primärschule“, majd 1855—56 óta „K. k. Hauptschule“ nevet visel. 1869-ben lett községi iskola és a lakosság szaporodásához képest bővítettven, mai napig fennáll.

Régi eredetűek a gyárvárosi és józsefvárosi elemi iskolák is; az erzsébetvárosi azonban csak 1855-ben keletkezett.

A leányiskolák mai jellegüket csak 1859-ben nyerték, a mikor a „Miasszonyunkról“ nevezett, bajorországi iskolanővérek vették át a leányoktatást.

Az 1716-iki visszafoglalás után aránylag számos gör.-kel. lakosa volt Temesvárnak s ezeknek külön iskolájuk volt.

A jezsuiták 1726-ban nyitották meg a három osztályból álló gimnáziumot, melyet utóbb a negyedik és 1763-ban az 5. osztálylyal bővítették. A rend feloszlásával, 1778-ban a temesvári gimnázium is megszűnt, mely után itt 10 évig semmiféle középiskola nem volt, míg 1789-ben a kegyesrendiek gimnáziuma megnyílt.

Ebből a régi német világból fakadt városunk egyetlen ez ideig fennmaradt főiskolai fakultása, a róm. kath. papnevelő intézet is, mely 1806-ban keletkezett és királyi rendelettel a jezsuiták Szent-György-téri épületét kapta meg. Az első tanév az 1806—07-iki volt, 44 növendékkel; ez a szám csak 1847-ben emelkedett négygyel, de ezt a létszámot a növendékek száma rendszerint meghaladja.

Lonovics József csanádi püspök kezdeményezésére 1836 elején sikerült a jogi és bölcsészeti főiskolának az alapját megvetni és a bölcsészeti fakultás 1841-ben, a jogi pedig 1845 őszén keletkezett. Ezt követte 1847-ben egy második gimnáziumnak, a bánati evangélikusok középiskolájának megnyitása. E két utóbbi intézményt azonban az 1848—49-iki események árja elsodorta.

Az abszolút-kormány városunkban semmiféle iskolát nem alapított és csupán az 1850-es évek óta fennállott magán ipartanodából és a vasárnapi kereskedelmi iskolából keletkezett 1863-ban Wieszner Ferencz alreáliskolája, melynek helyébe ugyanő 1873-ban polgári iskolát és 3 osztályú közép-kereskedelmi iskolát alapított.

Az oktatás szelleme és nyelve e tanintézetekben, nem tekintve a magyar nyelvű volt temesvári lyceális bölcsészeti és jogtudományi főiskolát és a papnevelőt, valamint a görög-keleti iskolákat, teljesen német volt, sőt az 1850-es években, a „K. k. Primärschule“ idejében a magyar szó egyenesen meg is volt tiltva. Az elemi iskolák felettes hatósága a kiegyezésig a temesvári tartományi kormány kebelében fennállott „Landes-Schulbehörde“ volt. Csak az 1855—56-ik tanévben kezdték a magyar olvasást és nyelvtant is a tantárgyak közé felvenni.

A lakosság legnagyobb részét német volt. A Preyer-féle monografia szerint, 1852-ben Temesvárnak 20.560 lakosa között csak 2346 volt magyar. Iskoláinkat, különösen a kereskedelmi iskolát, leginkább szerb, román és bolgár leánynevelő intézeteinket pedig balkáni növendékek látogatták, hogy a német nyelvet elsajátítsák. Az iskolanővérek két évtizeden át csak német kultúrát terjesztettek.

A 70-es évekig még a piarista főgimnáziumban is jórészt németül tanítottak. E viszonyok tulajdonképpen II. József halála után kezdtek javulni, midőn a mintaiskolákban és képzőkben is, 1791—92-ben a magyar nyelv tanítása kezdetét vette.

Az iskolai jegyzőkönyveket latinul vezették, a német nyelven szerkesztett jegyzőkönyvek, melyek itt-ott magyarral váltakoztak, csak a negyvenes években veszik kezdetüket, s ez időben már nagyobb súlyt helyeztek a magyar nyelvre.

Az 1855—56-ik tanévben már a magyar olvasási gyakorlat is szerepel.

Az 1861—62-ik tanév a magyarosodás terén a legújabb korszak előhírnöke volt s ez időben az iskolai jegyzőkönyveket is magyar nyelven szerkesztették.

Az 1868—69-ik tanévben, mikor az iskola a törvény értelmében községi iskolává alakult, már az I. osztályban is gyakorolták a magyar olvasást és a II. osztálytól kezdve felfelé a magyar fordítást és a nyelvtani szabályokat és ez így maradt egészen az 1873—74-iki tanév végéig. Az iskolaszék 1874. évi augusztus 28-án tartott ülésében egy lépéssel tovább ment, kimondta, hogy az 1874—75-ik tanévtől minden tantárgy nem csak német, hanem magyar nyelven is magyarázandó.

Néhány havi tapasztalat után azonban már a tantestület az iskolaszéken is túltett, a mennyiben indítványára a fenti iskolaszéki határozat 1875 márczius 20-án oda módosult, hogy a német nyelvi szakmákhoz tartozó tantárgyak kivételével minden más tantárgy német és magyar nyelven magyarázandó ugyan, de a feleletek magyarul követelendők. Ez így maradt egészen az 1888—89-ik tanévig.

Az 1889-ik évi június 14-én tartott iskolaszéki ülés azután kimondotta, hogy miután a községi iskola főképpen magyar, ennek következtében már az I. és II. osztályokban a főszó a magyar nyelvre fektetendő, hogy a tanító ez osztályokban is lehetőleg csak magyarul beszéljen, a III. osztálytól kezdve pedig az oktatás kizárólag magyar legyen.

Vége az 1890 június hó 20-án tartott iskolaszéki ülés a községi népiskolát „magyar tannyelvű“ iskolának nyilvánítván, azóta a német nyelv az I. és II. osztályokból egészen kimaradt és csak a III. osztálytól felfelé tanítják; a többi tantárgy pedig mind magyar nyelven adatik elő.

Az aránylag rövid idő alatt lefolyt céltudatos kulturmunkát mindenkor és mindenben siker koronázta, úgy hogy a felső oktatást nem tekintve, alig van tudományos, népnevelési és nemzeti közművelődési intézmény, mely Temesvárott meg ne honosult volna. Ennek a sikernek köszönhető, hogy városunkban, a hol a múlt század ötvenes éveiben a lakosságnak csak 12%-a volt magyar, de még 1881-ben is csupán 43% tudott magyarul, ott ma már 70%-nál többen beszélnek és használják a magyar nyelvet.

Az óvodák ügye a legújabb időkhöz a társadalom kezében volt. A kisedővők és a Fröbel-féle gyermekkertek alapítása Temesvárott néhai Brunner József, belvárosi volt tanító kezdeményezésére vezethető vissza, kinek tollából 1841. évben egy „A kisedő-óvó-intézetek szükséges voltáról“ című kis füzet jelent meg, melynek eredménye az volt, hogy a Gyárvárosban Hofstättner Ferencz róm. kath. plebános elnöksége alatt egyesület alakult, mely kisedővőjét már 1843-ban megnyithatta. Ez óvodát 1860-ban a város vette át és vezetését az iskolanővérekre bízta.

1846-ban a József-külvárosban alakult egy hasonczélú egyesület Marosfy János elnöksége alatt. Ennek az óvodája az 1870-es években Fröbel-féle gyermekkertet alakult.

1870-ben Bécsi Gedeon dr. volt városi főorvos, utóbb a városi közkórház igazgatója kezdeményezésére alakult meg a belvárosi „Fröbel-féle gyermekkert“.

Az Erzsébetvárosban is alakult egyes polgárok kezdeményezésére egy Fröbel-féle óvoda, mely 1882-ben nyílt meg.

Újabban a város ez egyleti óvodákat egymásután a saját kezelésébe vette és 1902-ben, a teljese díjmentes óvodáknak az összes városrészekben való felállítását határozta el. Az ekként átvett és idővel kibővített 4 óvodán felül, a város közönsége a városhoz csatolt Ferenczvárosban, két községi óvodát nyitott, mert az ott 1891-ben alakult „Erzsébet gyermekkert egyesületi“ óvoda kicsinek és kevésnek bizonyult. Ez óvodákon kívül az Iskolanővérek a Józsefvárosban és a Gyárvárosban egy-egy népes óvodát tartanak fenn.

Városi feljegyzések szerint az első temesvári népiskola nyomaira 1726-ban akadunk. E feljegyzések szerint egy körmenet alkalmával a „trivialis iskola (el. népiskola) növendékeinek a deákok után kell menniök“. Ennyi az egész.

1763-ban a városi tanács Gielg Ferencz Jánost nevezte ki tanítónak, de már 1767-ben Schweizer Miksa volt a tanító évi 100 frtnyi fizetéssel és természetbeni lakással.

1765-ben már minden városrészben találunk tanítót és pedig egy-egy német tanítót a várban, a Gyárvárosban és az Új-Majorokban (Józsefvárosban) s egy-egy illír tanítót a várban, a Gyárvárosban és az Ó-Majorokban (Erzsébetvárosban).

A város magyar iskolái

Népoktatás

Az első kisedővők

A községi elemi iskolák

A tanítókat a latin „instructor“-ok, a volt hadi irnokok (gewester Fourier) és a templomszolgák soraiból vették. Az iskolákban csak hittant, olvasást és írást tanítottak. Az akkori iskolamestertől nem követeltek egyebet, mint hogy olvasható írása legyen és a kátét tudja. Az elsőt a városi tanács bírálta meg, az utóbbit a pap.

Az első „normális“ iskola

Mikor azután Mária Terézia alatt 1771-ben Bécsben az első normális iskola keletkezett, ennek mintájára alakult ily iskola Temesvárott is, a hol az 1775-ben nyílt meg. Igazgatójává *Spenkuch* János Konrád volt századost (gewester Hauptmann) nevezték ki, kit az 1776/77. tanévben az iskola hitoktatója, *Karlitzky* Albert követte. Ez az iskola négy osztályból és később az ezzel összekötött tanítóképző-tanfolyamból állott, mely utóbbi egész 1844-ig működött.

1784-ben a város a magyar tanulmányi alappal a külvárosi iskolák fenntartása czéljából szerződést kötött, ugyanezt tette a gör.-kel. nem egyesült nemzetiségű igazgatósággal, a szerb és román népiskolák fenntartása czéljából is. E szerződés szerint a város kötelezte magát, hogy egyelőre három tanítót alkalmaz és pedig városrészenként egyet-egyet. Ez állásokban csak tanításra képesített és az új módszerben jártas egyének voltak alkalmazhatók.

A belvárosi községi elemi iskola

Mint láttuk, először a *Belváros* nyert népiskolát és az itt 1775-ben megnyitott „normális“ iskolából fejlődtek ki a külvárosi iskolák. Az 1850/51-ik tanévtől kezdve az iskola „K. k. Primärschule“ nevet viselt, 1855/56-ban pedig „K. k. Hauptschule“-nak nevezték el. Az 1869-ben községi iskolává átalakított intézetnél az 1874/75. tanévben egy V-ik és 1875/76. tanévben egy VI. osztályt állított fel.

A leányiskolák az 1799—1800-ik tanévig egyesítve voltak a fiúiskolákkal; a leányok azonban csak a két alsó osztályt látogatták. A külön leányiskola egy osztálylyal 1800-ban nyílt meg. A helytartóság a tanítónő fizetését 200 frttal és 12 öl tüzelőfával állapította meg. 1846-ban egy II. leányosztályt állítottak fel és kikötötték, hogy a folyamodó tanítónők a magyar nyelvben is jártasak legyenek.

Az 1853/4-iki tanév elejétől kezdve a tanítónők csak kézimunkát tanítottak, a pedagógiai oktatással pedig egy férfitanítót bíztak meg.

1858-ban a belvárosi leányiskolát a „*Miasszonyunkról*“ nevezett szegény iskolanővérek vették át. 1859-ben a város költségére az eddigi kétosztályú leányiskolát, 3-ik osztálylyal bővítették ki, az 1873/4. tanévben pedig a IV., s az 1877/78. tanévben az V—VI-ik osztályokkal.

A jelenlegi belvárosi hatosztályú községi fiúiskolának 5 tanereje és 253 tanulója, a hatosztályú községi leányiskolának pedig 4 tanereje és 152 tanulója van. Igazgatója *Lamparter* István.

A gyárvárosi községi elemi iskola

A Gyárvárosban 1762-ben a németajkú lakosok, a kik a városi rácz tanács alatt állottak, iskolájuk számára közsegélyt kértek, de nem kaptak. 1771-ben azután valami *Krausz* nevű iskolamester panaszára a hatóság elrendelte, hogy a tanító fizetését a rácz tanács viselje. Ez az iskola 1784. évig csak egyosztályú volt; ez év végén azonban már két tanító működött itt. Kétosztályú maradt azután egész 1858—59-ig, a mikor a III. osztálylyal bővítették, a következő évben pedig már a IV. osztálylyal is, míg az 1877/78. tanév elején az V—VI. osztályt is felállították, sőt a hetvenes években párhuzamos osztályok felállítása is szükségessé vált.

A Gyárkölvárosban csak az 1848-ik évben pendítették meg az iskolák szétválasztásának eszméjét, a mikor a gyárvárosi iskolaházat felépítették; de a megvalósítás a közbejött 48-as mozgalmak miatt megakadt és csak 1849-ben nevezték ki az első leánytanítót: *Wagner* Karolint évi 250 frt fizetéssel és 8 öl tüzelőfával. 1855-ben még egy leányosztályt állítottak fel és kimondták, hogy a tanítónő csak a kézimunkát vezesse, míg a pedagógiai oktatást egy férfitanító végezze. 1860-ban a leányiskola az iskolanővérek vezetése alá került és háromosztályú lett. 1862-ben a IV. és 1877/78-ban az V—VI. osztálylyal egészítették ki és azóta vegyesen iskolanővérek és világi tanítónők oktatnak itt.

A jelenlegi gyárvárosi 13 osztályú községi fiúiskolának 13 tanereje és 795 tanulója, a 13 osztályú községi leányiskolának pedig 13 tanereje és 801 tanulója van. Igazgatója *Schwarcz* Alajos.

A józsefvárosi községi elemi iskola

A Józsefvárosban (akkor még Új-Majorok) 1765-ig alig találjuk nyomát a népoktatásnak. Akkor is csak valami *Hornung* Mátyás nevű iskolamester úgy tengette életét, hogy a lakosok tanképes gyermekeitől csekély tandíjat szedett be és habár a józsefvárosi községtől dícsérő bizonyítványt nyert, segély iránti folyamodványát a város elutasította, sőt munkaképtelensége miatt el is mozdította. *Treuer* János volt az első tanító, a kinek, 1768-ban, a város 50 frtot szavazott meg.

Az 1784-ik tanévig a Józsefvárosban, épp úgy, mint a Gyárvárosban, csak egyosztályú tanintézet volt. De az akkor a város és a tanulmányi alap között kötött szerződés alapján, itt is — egy fő- és egy altanítóval — kétosztályú elemi nép-tanodát állítottak fel, mely így egész a jelen század második feléig megmaradt. 1860-ban kibővítették az intézetet a III. osztálylyal és 1861-ben nyitották meg a IV. osztályt is. 1877/78-ban teljes hatosztályú iskolává fejlődött, de az 1881/2. tanévben a VI. osztályt beszüntették, az V. osztályt pedig a IV-ikkel egyesítették, míg 1886/7-ben az V. osztályt is — tanulók hiánya miatt — egészen feloszlatták.

Az első párhuzamos az osztály 1870/71. tanévre esik és az idők folyamán, más-más osztály mellé állítottak fel párhuzamos osztályt vagy szüntették azt be.

A józsefvárosi iskolában fiúk és leányok 1856-ig együtt nyertek oktatást. Ekkor történt meg a szétválasztás és nyílt meg az első leányiskola egy osztálylyal, egy tanítóval, melyhez már az 1858-ik évben egy II. osztály is járult, külön tanerővel. Ez a leányiskola is már 1867-ben az iskolanővérek vezetése alá került és ekkor a III-ik, 1871—1872-ben pedig a IV. osztályt nyitották meg.

A jelenlegi józsefvárosi 12 osztályú községi fiúiskolának 12 tanereje és 892 tanulója van, míg a leányoktatást az alábbiak szerint a róm. kath. felekezeti iskolában látják el. Igazgatója *Kraemer* Frigyes.

Az Erzsébetvárosból (Majorokban) a német lakosok azelőtt a Józsefváros iskoláiba küldték gyermekeiket. A német lakosok szaporodásával s mert az ötvenes években a német nyelv oktatása kötelezővé vált, a németek a román lakosokkal külön iskola felállítását a várostól kérelmezték. 1855-ben nyitotta meg a város a Majorokban az első nyilvános elemi iskolát, melyet fiúk és leányok együttesen látogattak. Az 1870—71-iki tanévben az iskola már egy második osztálylyal, 1880—81-ben a harmadikkal és 1892—93-ban a IV. osztálylyal bővült. Az Erzsébetváros lakossága azonban annyira szaporodott, hogy az iskolaszék 1896-ban külön leányiskola felállítását határozta el, melynek vezetését a „*Miasszonyunk*“-ról nevezett iskolanővérekre bízta.

Az erzsébetvárosi betanító elemi iskolák

A jelenlegi erzsébetvárosi kilencosztályú községi fiúiskolának 9 tanereje és 446 tanulója, a hatosztályú községi leányiskolának pedig 6 tanereje és 336 tanulója van. Igazgatója *Wittenberger* József.

Az első állami iskola a Gyárkölvárosban „Magyar iskola“ név alatt 1864-ben keletkezett, a Szegedről, Tápéról és Majsáról ide származott magyarajkú munkások gyermekei számára. Ez az iskola eredetileg magániskola volt; alapítását *Mihálovits* József, akkori gyárvárosi róm. kath. plebános és címzetes kanonok (későbbi zágrábi bíboros érsek) kezdeményezésének köszöni. Az iskola fenntartására szükséges költségek fedezéséhez, az alapítón kívül, *Bonnaz Sándor* csanadegyház-megyei püspök, ki az iskola első berendezésének költségeit is fedezte és az I. temesvári takarékpénztár járultak. 1866-ban alakult iskola fenntartására a „*Temesvári gyár. magyar iskolai egyesület*“, mely a fenntartáshoz szükséges iskolai alapgyűjtését tűzte ki czéljául. Ehhez a város évi 100 frttal és 6 öl tüzelőfával járult. Ez az iskola nyolcz évig állott fenn egy osztálylyal, míg 1872-ben állami iskola lett, két osztálylyal. 1899-ben az iskolát a város saját kezelésébe vette át.

Állami elemi iskolák

Állami elemi népiskolák a város területén ezidőszerint a városhoz csatolt Mehala községben, illetőleg *Ferenczkülvárosban* vannak, két igazgató vezetése alatt.

A *Ferenczkülvárosban* fennállott régi községi fiú- és rövid ideig az iskolanővérektől vezetett leányiskolát az állam az 1896-iki millenáris esztendőben átvette és a tankötelesek számának folytonos növekedésével az ez iskolánál alkalmazott tanerők számát 9-re emelte. Jelenlegi igazgatója *Laub* Pál.

A ferenczkülvárosi *Rónacz-telepen* lakó, nagybárára vasúti alkalmazottak iskolaköteles gyermekeik oktatása czéljából 1906-ban, a Magy. kir. Államvasutaktól segélyezett magán népiskolát állítottak fel, melyet 1909-ben az állam vett át. Az újabb hat tantermű városi iskolaépületben elhelyezett iskola egyre fejlődik és a folyó tanév elejére negyedik tanerejét alkalmazta. Jelenlegi igazgatója *Csöregi* Ferencz. Mindkét állami iskola egy közös iskolagondnokság felügyelete alatt áll.

Az állami jellegű népiskolák sorába tartozik még az *állami tanítóképző-intézet* kebelébe tartozó *gyakorló elemi iskola*, két tanerővel és a gyárvárosi, valamint a ferenczkülvárosi ismétlő-iskolák is.

A felekezeti jellegű népiskolák két csoportot alkotnak: a róm. kath., továbbá a gör.-kel. szerb és román elemi iskolák csoportját. Ezek közül a róm. kath. népiskolákban (1200 növendék) a tanítás nyelve szintén kizárólag magyar, míg a gör.-kel.

Felekezeti népiskolák

felekezeti népiskolákban (304 növendék) az oktatás nyelve, a törvénytől megkövetelt kivételekkel, szerb, illetőleg román.

A „Miasszonyunkról“ nevezett iskolánövérék

A temesvári *róm. kath. népiskolák* mind a „*Miasszonyunkról*“ nevezett iskolánövérék vezetése alatt állanak. Az iskolánövérék népszerű szerzete Bajorországból került hozzánk. *Csajághy* Sándor csanádi püspök 1850 körül ismerkedett meg az iskolánövérék kiváló működésével, a mit Temesvár nőnevelésének fellendítésére kívánt felhasználni. A szerzet főnöknője 1858-ban hat nővért küldött Temesvárra, kiknek jelenlegi belvárosi zárdája az iskolánövérék első magyarországi anyaházává lett. Itt kezdték meg működésüket. Ellátták a reájuk bízott háromosztályú városi elemi leányiskolát és nevelő-intézetet nyitottak bennlakó növendékeknek.

Az anyaház 1881-ig maradt a Hunyadi-vár előtt 1863-ban felépített zárdában. Bőkezűségéről híres *Bonnaz Sándor* csanádi püspök a Belvárosból a kedvezőbb fekvésű józsefvárosi új zárdáépületekbe költöztette át a nővéreket, míg a belvárosi ház fiókháznak maradt. Ily fiókházak 1860-tól 1881-ig a Gyárvárosban és az Erzsébetkülvárosban is keletkeztek.

Az iskolánövérék józsefvárosi zárdája az ország első, legnagyobb ily intézete és megtekintésre méltó. Az impozáns főépület mellé, 15 év alatt, még a következő nagyarányú épületek emeltettek: *a)* a kisdédóvó épülete; *b)* népiskolai épület; *c)* a háztartási épület; *d)* a főépülettel kapcsolatos új szárnyépület; *e)* a felsőbb leányiskolai épület és *f)* a díszes zárdai templom.

Az iskolánövérék nagyszabású anyaházát nemcsak a külváros, hanem Temesvár többi városrészeinek, sőt a közel és távol vidéknek a leányai is látogatják.

Mikor a temesvári népiskolák községi iskolákká lettek, a leányiskolák is községi jellegű iskolák maradtak; az oktatást azonban — mivel a közönség az iskolánövérék eddigi eredményével nagyon meg volt elégedve — továbbra is az iskolánövérékre bízták. Így fejlődött ki az a viszony, mely talán az egész országban páratlanul áll, hogy róm. kath. szerzetes nők községi iskoláknál mint rendes tanítónők működnek, a mint ez a Belvárosban, az Erzsébetvárosban és a Gyárvárosban mai napig is fennáll.

A fentebb említett községi elemi népiskolákon kívül még a következő kath. leányiskolák vannak a városban.

Egyéb r. kath. leányiskolák

Józsefvárosi róm. kath. elemi leányiskola. Keletkezett 1869-ben. Van hat rendes és négy párhuzamos osztálya, 10 tanerővel. Növendékeinek száma 633.

Józsefvárosi róm. kath. elemi „extern“ leányiskola, melynek növendékei havi tandíjat fizetnek. Ez iskola tanterve a népiskola négy első évfolyamának felel meg, csakhogy növendékei a női kézimunkában és idegen nyelvekben is oktatást nyernek. Keletkezett 1885-ben. Van 4 osztálya, 4 tanerővel. Mindkét elemi leányiskola igazgatója: *Láng Dávid* cz. kanonok-plebános.

Belvárosi róm. kath. elemi „extern“ leányiskola. Keletkezett 1859-ben; van 4 osztálya, 4 tanerővel. Igazgatója dr. *Bruch József* cz. esperes.

Gyárvárosi róm. kath. elemi „extern“ leányiskola. Keletkezett 1862-ben; van 4 osztálya, 2 tanerővel. Igazgatója *Pacha István* cz. apát-plebános.

Józsefvárosi róm. kath. árvaházi elemi leányiskola. Néhai *Bonnaz Sándor* csanádi püspök 1876-ban a Józsefvárosban leányárvaházat alapított, mely az iskolánövérék vezetése alatt áll. Itt az árvák hatosztályú elemi iskolában külön oktatásban és nevelésben részesülnek. Három iskolánövér tanít 84 árva növendéket.

Józsefvárosi róm. kath. gyakorló elemi leányiskola, (a tanítónőképzővel kapcsolatban) egy tanerővel. Alapított 1891-ben.

Józsefvárosi róm. kath. ismétlő leányiskola. A józsefvárosi zárdában már az 1881/82-iki tanév elején, mikor az iskolánövérék az új épületbe hurcolkodtak, a józsefváros-erzsébetvárosi 13—15 éves tanköteles leányok számára vasárnapi iskolát nyitottak meg. Az ismétlő iskolát látogató leánytanulók hetenként, minden vasárnap délután, 2 órában nyernek oktatást, mindazon tantárgyakban, melyeket a népiskolai törvény előír. Az iskolában az elmúlt tanévben 123 leánytanuló vett részt az oktatásban, kiket 4 csoportban 4 iskolánövér vezet.

Szerb és román népiskolák

Józsefvárosi r. kath. árvaházi ism. leányiskola 2 tanerővel. Alapított 1901-ben. *Belvárosi gör.-kel. szerb népiskola.* A gör.-kel. szerb népiskola a Belvárosban még az 1756. év előtt fennállt s az iskolaépület bolti helyiségeinek jövedelme az iskola fenntartási céljára szolgált. Mind ez, mind a többi külvárosi gör.-kel. felekezeti iskola is, már régóta sokat veszített eredeti jelentőségéből, mert a nemzetiségi szülők is, különösen a 3. és 4. osztályra már a községi iskolákba küldik

gyermeküket. Az osztatlan vegyes iskolát 1 tanító vezetése alatt 16 tanuló látogatta. Igazgatója *Novákovits János*, gör.-kel. szerb esperes-plebános.

Gyárvárosi gör.-kel. szerb népiskola. A Gyárkülvárosban a gör.-kel. illir iskolában, melynek 1790-ben már segédtanítója is volt, a szerb- és románajkú gör.-kel. tanulók közösen nyertek oktatást. 1825-ben az iskolát különválasztották.

A gyárvárosi szerb iskola kétosztályú intézetként maradt fenn, melyet 1871/2-ben külön leányosztályllyal bővítettek ki s így áll fenn a mai napig. Az iskolának jelenleg 6 osztálya van, két tanító vezetése alatt, kik mindkét nembeli ifjúságot együtt oktatják. Növendéke 60. Igazgatója *Belesljin Illés* gör.-kel. szerb plebános.

Gyárvárosi gör.-kel. román fiúiskola. Az előbb említett illir iskolából 1825-ben különválasztott gyárvárosi román vegyes iskolát 1884-ben egy leányosztályllyal bővítették ki és így áll fenn most is; 5 osztálya van, 1 tanítóval, 53 tanulóval.

Gyárvárosi gör.-kel. román leányiskola. Keletkezett 1884-ben, van 6 osztálya egy tanítóval, a tavalyi tanévben 31 növendékkal. Az iskolák igazgatója *Puticju Traján* dr. gör.-kel. román esperes-plebános.

Erzsébetvárosi gör.-kel. román iskola. Keletkezett 1758-ban. A belvárosi német tanácsnak volt alárendelve és a mai napig is egy osztályból áll, egy tanító vezetése alatt, 49 tanulóval. Igazgatója *Selegianu Gábor* gör.-kel. román lelkész.

Ferencvárosi gör.-kel. szerb elemi népiskola. Keletkezett 1804-ben; négy osztálya van, egy tanítóval, 44 tanulóval. Az iskola a folyó tanévben modern új iskolaépületet nyert. Igazgatója *Szlobodan Kosztics* gör.-kel. szerb lelkész.

Ferencvárosi gör.-kel. román elemi népiskola. Keletkezett 1870-ben. Hat osztályllyal, két tanítóval és 100 tanulóval. Igazgatója *Plavosin János* gör.-kel. román lelkész.

Hellén iskola. Az ú. n. hellén (görög) iskolát az itteni örmény kereskedők tartották fenn. A város 6 öl tüzelőfával segélyezte. 1805 táján keletkezett és 1857-ben *Sifnios János* nevű tanító halálával végképp megszűnt.

A protestánsok, a kik csak 1774 óta kezdtek Temesvárott letelepedni, már 1825-ben nyitottak elemi népiskolát, mely 1858-ban egy második osztályllyal gyarapodott. 1870-ben, midőn a helybeli felekezeti jellegű népiskolák községiékké lettek, a protestáns iskola is megszűnt.

Protestáns iskola

Az izraeliták Temesvárott már a 40-es években két magánjellegű felekezeti iskolát tartottak fenn és pedig egyet a Belvárosban és egyet a Gyárvárosban. Ez iskolák a 48-as időkben megszűntek s csak 1851-ben szerveztettek újra, az akkori felsőbb iskolai hatóság meghagyásából.

Izraelita népiskolák

1856-ban az izraelitáktól befizetett egy millió frt hadisarczból a kormány egyebek között, az öt tankerületben egy-egy mintaszerű négyosztályú elemi iskolát kívánt felállítani és ezek közül az egyiket a Temesi-Bánság számára Temesvárott. Ez az iskola 1857-ben négy osztályllyal meg is nyílt. A tanerőket a helytartó tanács nevezte ki. Az addig a hitközségtől fenntartott háromosztályú elemi népiskola ugyanily jellegű leányiskolává lett 1 tanítóval és 2 tanítónővel. Ezek az iskolák azonban 1872 július havában az akkori izr. kongresszus határozatával megszűntek és ettől kezdve a várbeli és a józsefvárosi izraeliták a községi iskolákba küldték gyermekeiket.

A gyárvárosi iskola 1857-ben szintén két osztályú leányiskolává lett, 1 tanítóval és 1 tanítónővel; míg a III. és IV. osztályra fellépők, valamint a fiútanulók a Belvárosban nyertek oktatást. 1872-ben ez az iskola is megszűnt s így jelenleg izraelita felekezeti nyilvános iskola már nincs a városban.

A *Löwinger-féle* magán népiskola fiúk számára 1872-ben keletkezett. 4 osztálya van, 3 tanerővel. 1901-ben 4 osztályú leányiskolával is bővült.

Magán-népiskolák

A *Grosz Aranka-féle* magániskola 1902 óta áll fenn. 4 fiú- és leányosztálya van, 2 tanerővel.

A *Fodor-féle* elemi magániskola 1907-ben keletkezett 4 osztályllyal, 2 tanerővel.

Temesvárott tehát összesen 36 különféle népiskola van. Ezek között 12 községi, 6 állami, 14 felekezeti és 4 magánjellegű. A népiskolai tanulók száma a múlt tanév végén 6447. Ebből magyar nyelvű (községi, róm. kath., magán és állami) iskolákba 6143 tanuló járt, nem magyar nyelvű (gör.-kel. szerb és román) iskolákba pedig 304, kik ez iskolákban is részesültek a magyar nyelv oktatásában.

A Temesvárott az 1850-es évek óta fennállott magán-ipartanodából és vasárnapi kereskedelmi iskolából *Wieszner Ferencz* tulajdonos 1863-ban alreáliskolát alapított. A mikor pedig 1875-ben az állami főreáliskola megnyílt, magániskoláját négyosztályú *polgári iskolává* alakította át, nyilvánossági joggal és így állott fenn

Polgári iskolák

Összegezés

1899-ig, míg a város kezelésébe vette és a kereskedelmi iskolától külön választva, virágzó iskolává fejlesztette. A 4 osztályú iskola összes osztályai párhuzamosak és növendékeinek száma 344 volt. Igazgatója *Gokler Antal*.

A polgári fiúiskolai oktatás illetően ellátása mellett, a városi tanács az 1907/908. tanévben új *polgári leányiskolát* és azzal kapcsolatban *női ipari kézimunka tanfolyamot* is szervezett, melynek az a hivatása, hogy oly szegényebb leányok továbbképzéséről gondoskodik, a kik a felekezeti polgári és a felsőbb leányiskolákban nem találnak elhelyezést. Az itt szervezett női ipari tanfolyamon a leányok gyakorlati kézimunkákra képeztetnek ki. Egyelőre a fehérruha- és a felsőruhavarrást tanítják, de később a hímzés és a vegyes kézimunka is sorra kerül.

Ez iskola 1907-ben nyílt meg s azóta fokozatosan teljes 4 osztályú intézetté fejlesztették. Látogatottsága miatt a folyó tanévvel már az I. osztályt párhuzamosítani kellett s az intézetnek 183 leánytanulója volt. Igazgatója *Gokler Antal*.

A *Belvárosi róm. kath. polgári leányiskolát* 1874-ben alapították az iskola-növérék. Az osztályok száma 4, 11 tanerővel. A növendékek száma 205.

A *Gyárvárosi róm. kath. polgári leányiskolát* 1888-ban alapították az iskola-növérék. Van 4 osztálya, 173 növendékkal.

A *Józsefvárosi róm. kath. polgári leányiskola*, első sorban az itteni zárda bennlakó növendékei részére tartatván fenn, a polgári iskolai leányoktatás leg-tökéletesebb intézetei közé tartozik, melyben a leány-növendékek még az idegen nyelvekben és a női kézimunkákban a legkényesebb igényeket is kielégítő módon nyernek oktatást. Az intézet 1874-ben keletkezett, 4 osztálylyal és 13 tanerővel. Növendékeinek száma az elmúlt évben 86 volt. E polgári iskolákat az illető városrészbéli róm. kath. népiskolák igazgatói igazgatják.

Középiszkolák.
A kegyesrendi
kath. főgimn.

A *kegyesrendi róm. kath. főgimnázium* története szorosan összefügg a kegyes tanítórendi ház történetével. 1751-ben *Dévai Bibics Jakab* a kegyesrendieket az aradvármegyei *Szt.-Annára* telepítette. A gimnázium, melyet *Bibics Jakab* alapított, három osztályból állott, melyet a két felső IV. és V. úgynevezett humanior osztálylyal kiegészítettek. 1786-ban történt először, hogy a piaristákat *Temesvárra* akarták áthelyezni. A *jezsuiták* ugyanis 1726-ban három osztályt nyitottak meg Temesvárott, majd 1763-ban a teljes öt osztályú gimnáziumot. De az a rázkódtatás, a mely a róm. kath. iskolákat a *Jézus-társaság* feloszlásával érte, nem hagyhatta érintetlenül a temesvári iskolákat sem; 1778-ban már csak 13 tanulója volt az intézetnek. Egy évtizeden át a középoktatás teljesen szünetelt. Ez, valamint a felsőbb katonai hatóságnak 1790 ápr. 1-én kelt meghagyása, hogy a szt.-annai piaristák mielőbb Temesvárott béreljenek házat, mert a katonaságnak sürgős szüksége van (kórház céljaira) a szt.-annai társházra, sietteték a piaristáknak *Szt.-Annáról Temesvárra* való áthelyezését.

1790-ben már Temesvárott találjuk őket. Az időközben távozott *Ferencz-rendiek* épületébe költöztek, melyet céljaiknak megfelelően átalakítottak s itt folytatták a tanítást, annyi osztályban és tanárral, mint *Szt.-Annán*.

1806-ban az elemi iskolának harmadik osztályából „minor parva” czímen gimnázialis első osztályt fejlesztettek, az eddigi első osztályból „maior parva” czímen második osztály lett s így fokozatosan összesen hat osztályból állott az új gimnázium. 1850-ben a róm. kath. gimnáziumot főgimnáziummá fejlesztették hét osztálylyal. A VIII. osztályt a következő 1851/52. évben nyitották meg. Az új főgimnázium osztályait a kegyesrendiek épületében és a szemináriumi épületnek volt liceális termeiben helyezték el.

1862-ben a m. kir. helytartótanács felmentette a rendet a három felső osztálynak tanárokkal való ellátása alól s ettől kezdve az alsó öt osztályra a kegyesrend adott hét, a három felső osztályra pedig *Csanád egyházmegye* öt tanárt.

Az I. osztály mellett 1886/87-ben párhuzamos osztályt állítottak fel; a II. osztály mellett 1888/89-ben s így fokozatosan minden évben egy-egy osztály mellett állították fel a párhuzamos osztályt, egészen az V. osztályig, a liceális alap és a város terhére. A rendelkezésre álló helyiségek elégtelensége következtében azonban az iskolákat négy helyen bérelt helyiségekben szétszórtan kellett elhelyezni: a katonatiszti épületben, a városi szállodai épület földszintjén, majd pedig a városi elemi népiskolai épület II. emeletén.

A kegyesrendi gimnázium fenntartásánál érdekelt tényezők, úgymint: a *rend-kormány*, a tandíjakat élvező *tanulmányi alap* és az évi 3560 koronával hozzájáruló *Temesvár város* között folytatott hosszú tárgyalások után, végre a város

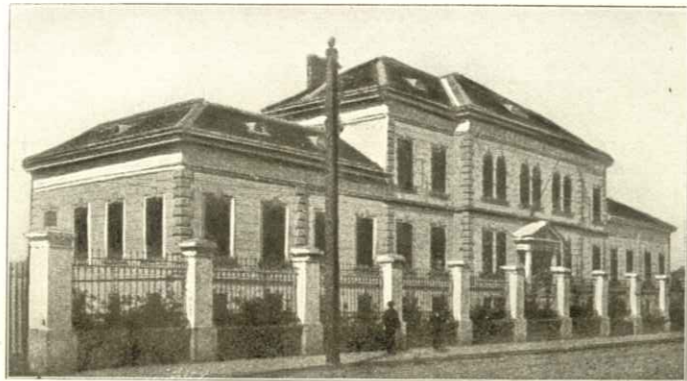
Városi felső kereskedelmi és polgári iskola.

Áll. tanítóképző.

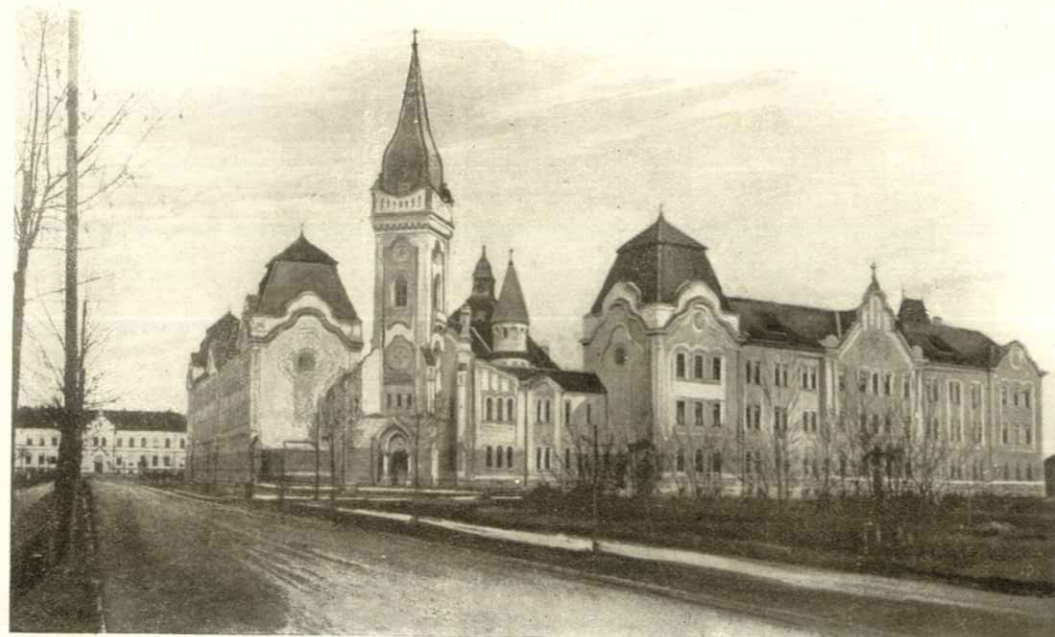
Állami főreáliskola.

A siketnémák intézete.

Állami felsőbb leányiskola.

A kegyesrendiek főgimnáziuma.

közönsége nagy áldozatra: a kegyesrendi főgimnázium felépítésére határozta el magát arra az esetre, ha a többi érdekelt tényezők is támogatják e törekvést.

Az egyezmény akként történt, hogy a rend lesz ezentúl az egyedüli fenntartó, ez élvezi a jövőben egyedül a tandíjakat, a kormány pedig évi 23—32.000 koronával járul a fenntartáshoz. A 803.000 koronával előirányzott nagyarányú építési költségeihez az állam 240.000 koronával, a csanádi püspök 80.000 koronával, a rendház pedig 30 konviktortól beszédendő évi 100—100 = 3000 koronával törleszthető 50.000 koronával járul, míg a város a Temes vármegyétől és a Bonnáz-alapítványból kilátásba helyezett 50—50 ezer koronás hozzájárulás feltételezésével, a többi építési költségeket és magát az építkezést elvállalja, a főgimnázium új palotája részére a várterületből 4000 négyszögölnyi telket enged át, de ennek ellenében megkapja a régi rendházat, az iskolaépületet, a templomot és a telket.

Az új róm. kath. főgimnázium, a kegyesrendiek társházával, templomával és a konviktussal együtt az 1908 és 1909. évek folyamán — a templomberendezés kivételével — közel 950.000 korona költséggel elkészült és az egész hatalmas épülethozzjárulást már az 1909—1910. tanévben át volt adható rendeltetésének.

A kegyesrendi kath. főgimnázium igazgatói a következők voltak:

1790 Kosik Vazul, 1791—1793 Bellóth József, 1794—1801 Huber Joakim, 1802 Szulmon Péter, 1803—1804 Dominkovits József, 1805 Viski Agost, 1806—1814 Végh Imre, 1815—1821 Zimantschek Jeromos, 1821—1846 Schmidt Antal, 1847—1849 Lapsónyi Alajos, 1850—1855 Mannhardt Ignác, 1856—1858 Purgstaller József, 1859 Suhayda Sándor, 1860—1874 Hartl Ferencz, 1875—1883 Hemmen Ferencz (világi), 1884—1885 Horváth Pius, 1886—1896 Pfeiffer Antal, 1896—1900 Véber Antal, 1900—1901 Kroll Rudolf, 1901—1909 Szamek György dr., 1909-től Both Ferencz dr.

A m. kir. állami főreáliskola 1870-ben történt alapítását 18 évig tartó alkudozások előzték meg. A város már 1852 óta arra törekedett, hogy reáliskolája legyen. Érintkezésbe lépett a bánági kormányzóval és a tartományi iskolahatósággal, de törekvései folyvást akadályokba ütköztek. Eleinte főreáliskolát akart, majd később megelégedett volna egy harmadosztályú reáliskolával is, de ez sem sikerült.

1864-ben Bonnáz Sándor, csanádi püspök, azután a temesvári kereskedelmi és iparkamara kísérlette meg a kérdés megoldását, de hasztalan. Végre 1870 április 20-án a vallás- és közokt. miniszter és a város között megtörtént a megállapodás.

Temesvár nemzeti szellemű reformakceziójához nagyban hozzájárult ez az első állami tanintézet, melyhez azonban a városnak nem csupán az épületet kellett szolgáltatnia, hanem 4000 frt évi hozzájárulást és a helyiségek fűtését is biztosítani.

A teljes főreáliskolát már az 1870—71-iki tanévben a I. és IV. osztályllyal a kórházi épületben nyitották meg és 1876-ig fokozatosan a VII. osztályllyal véglegesen szervezték, míg végre a város 1879-ben a régi színházépület teljes átépítése mellett, az áll. főreáliskola részére 111.685 frtnyi költséggel, kétemeletes épületet emelt. Az építkezési költségen fölül a város kilencz évig évenként 8000 koronát fizetett be az állampénztárba; később az épület fenntartási és tatarozási költségeit is viselte, de újabb egyezmény szerint az államkincstár maga gondozza az épületet, a város pedig az évi hozzájárulást 11.000 koronára emelte fel. A 473 tanulóval bíró intézet jelenlegi igazgatója: Berkeszi István dr.

Ama tarthatatlan állapot megszüntetése céljából, melyet a róm. kath. főgimnázium helyszűke okozott, a város kezdetben oly irányban indította meg a közoktatásügyi kormánylyal a tárgyalásokat, hogy e bajon a kegyesrendi főgimnázium részére egy nagyszabású épület emelésével segítsenek.

Gróf Csáky Albin, miniszter 1893 jún. 29-én egy tervezetet bocsátott ki, mely szerint 270.000 frttal új épület lett volna emelendő, s a tanulmányi alap a gimn. fenntartásáról is gondoskodott volna, ha a város az új épülethez telket, az építési költségekhez 100.000 frtot és a többi tényezők 70.000 frtot ajánlottak volna fel. A város a telket és a 100.000 frtot fel is ajánlotta, de kikötötte, hogy a gimnázium fenntartására addig évente fizetett 2280 frtnyi teher alól felmentessék. Ezt az ajánlatot azonban báró Eötvös József miniszter elutasította. Ekkor szülemlett meg az új állami főgimnázium eszméje. Pulszky Agost államtitkár kezdeményezésére a városi tanács azt indítványozta, hogy mivel a tanulmányi alap a fennálló gimnáziumot nem tudja az igényeknek megfelelően átalakítani, alapítson az állam Temesvárott egy állami gimnáziumot. Az időközben báró Bánffy Dezső, miniszterelnök vezetése alatt megalakult kormány az eszmét jóakarattal fogadta és megvalósította. A város a kormánytól kijelölt telken kívül 50.000 frtnyi hozzájárulást ajánlott fel, továbbá arra is kötelezte magát, hogy gondoskodni fog az új épület megépítéséig

A m. kir. állami főreáliskola

Állami főgimnázium

az alsó osztályok elhelyezéséről. Az új állami főgimnázium első osztálya még 1897 szept. 1-én nyílt meg, a többi osztályok pedig azóta keletkeztek, s ma már mind a nyolcz osztály benépesült. Hogy mennyire szükség volt ez új intézetre, bizonyítja az, hogy az alsó osztályait már szervezésük idején párhuzamosítani kellett.

Az 1903/4-ik tanévet a főgimnázium már a saját kétemeletes — *Alpár Ignác* tervei szerint épült — palotájában töltötte. A főgimnázium igazgatója kezdettől fogva *Schönwiczky Bertalan* dr. A tanárok száma 19, a tanulóké 435 volt.

Állami felsőbb
leányiskola

Városunkban már 1881-ben fennállott egy felsőbb magán leányiskola, dr. *Benedek Albert*né vezetése alatt, négy osztállyal és öt tanerővel, 40 tanulóval és nyilvánosság joggal. Tanrendszere megfelelt az állami felsőbb leányiskola négy alsóbb osztályának. Ez az intézet azonban csak négy évig állott fenn, mert 1884-ben *Trefort Ágost* miniszter egy bennlakásos állami felsőbb leányiskolát alapított. Az intézet szűk bérhelyiségben lévén elhelyezve, áthelyezése elkerülhetetlen volt.

Miután a város a lebontott várterületen kiszemelt 2800 négyszögölnyi telket és építőanyaggal való hozzájárulást, az építés vezetését és az előirányzott 320 ezer koronával szemben, a kivitelnél felmerülő többköltségek viselését is készséggel felajánlotta, az új iskolai és internátusi palota — *Baumhorn Lipót* budapesti és *Klein Jakab* temesvári építészek tervei szerint — 1902/3-ban felépült. Az iskola hat osztályát a lefolyó tanévben 217 tanuló látogatta. Tanerőinek száma 16. Igazgatója 1890 óta *Mársits Rozina*.

R. kath. felsőbb
leányiskola

Ez az intézet, az 1864/65-iki tanévben, az iskolánövéréktől alapított négyosztályú polgári leányiskolából keletkezett, a mennyiben az utóbbit, 1882-ben, teljes hatosztályú felsőbb leányiskolává fejlesztették. A tanulók száma azonban felszaporodott, hogy a fennálló intézethez nem párhuzamos osztályok, hanem 1896-ban egy egész hatosztályú párhuzamos intézet felállítása vált szükségessé. Mindkét párhuzamos felsőbb leányiskola fennáll. Növendékeinek száma 234, a tanerőké 15. Igazgatója *Sáfrán József* k. r. tanár.

Szakiskolák
Városi felső
keresk. iskola

A kitünő hírű városi felső kereskedelmi iskolának első csirája a *Wieszner Ferencz*től 1860-ban alapított kereskedelmi irányú, alsófokú, úgynevezett vasárnapi iskola volt. Kezdetben háromosztályú alreáliskola volt s *Wieszner* csak 1873-ban rendszeresített melléje egy harmadosztályú középkereskedelmi iskolát, mely a rákövetkező évben nyilvánossági jogot nyert.

Midőn 1875-ben a temesvári állami főreáliskola nyolczosztályúra emelkedett, *Wieszner* polgárra változtatta át alreáliskoláját, mely azután a legújabb időkig a kereskedelminek előiskolája volt.

A temesvári első takarékpénztár, 1896-ban, 25 éven át lefizetendő 50.000 forintos alapítványt tett egy Temesvárott felállítandó új felső kereskedelmi iskola czéljaira. A város erre első sorban *Wieszner Ferencz*zel indított tárgyalást, magánjellegű iskoláinak átvétele tárgyában. A tárgyalások eredményeként a város 1899 szept. 1-én saját kezelésébe vette a kereskedelmi és a polgári iskolát, melynek igazgatója *Pfeiffer János*, a lippai áll. keresk. iskola igazgatója lett és most is az.

Az intézet az 1904/5. tanévtől kezdve a városi iskolaépületbe költözött át ideiglenesen, mert saját új otthona most épül. Az intézet minden osztálya párhuzamos, sőt két tanév óta a felvételre jelentkezők száma oly nagy, hogy már a harmadik alsóosztályt kellett megnyitni. A tanulók száma 185, a tanároké 10.

A m. kir. állami
tanítóképző

A temesvári „normális” iskolával már 1775-ben egy tanítóképző tanfolyam is volt összekötve, melyet az első (1786) kimutatás szerint három jelölt látogatott. A tanfolyam időtartama hol néhány napig, hol meg tíz hónapig tartott, a mint azt a kisebb vagy nagyobb tanítóhiány és a tanítók képzettségének magasabb vagy alacsonyabb foka kívánta, s úgy látszik, hogy azok, a kik csak nagyon rövid ideig látogatták a képzőt, már alkalmazásban álló tanítók voltak, kiket az új tanmódszer elsajátítására rendeltek be; de később tíz hónapra terjedt a tanítási idő.

Az a tanuló, a ki társait tehetségre fölülmultra, már iskolázásának ideje alatt segédje volt tanítómesterének és iskolai elvégzése után a tanítói pályára lépett. A preparandiából, néhány hét vagy hónap után, okleveles, képesített tanítóként, vagy azonnal segédtanítói állást nyert, vagy tovább segédkezett valahol, míg számára állás üresedett meg. Találunk azonban olyanokat is, kik gimnáziumi tanulmányokat végeztek, sőt jogászok, teológusok és bölcsészek sem hiányoztak közülök.

1786-ban tantárgyai a következők voltak: ének, zene, módszertan, szépirodalom, számtan és levélírás; az 1803/4-iki tanévben még földrajz és Magyarország története. Az 1812/3. évtől kezdve mértan is. Az 1814/5. évben a hazai történelem helyett

természettanrajz. 1817-ben a német nyelvtan. 1820—21-ben a német nyelvtan és természetrajz helyett rajz, természettan és ismét hazai történelem. 1834-ben a magyar nyelvet is tanították. II. József császár halála után, az 1790—1792. években nem képeztek ki tanítókat. 1793-ban a tanítóképző-intézet ismét folytatta működését, de 1844-ben megszünt. Az intézet 55 évfolyamról számol be, mely idő alatt 664 preparandusa volt.

Temesvár közönsége *Mártonffy Márton*, volt kir. tanfelügyelő, kezdeményezésére, a közoktatási minisztériumhoz fordult egy Temesvárott felállítandó állami tanítóképző ügyében. A város 50.000 frtot ajánlott fel az épület czéljaira. A törvényhatósági bizottságnak 1891. évi november 30-án tartott közgyűlési határozata szerint, ez ügyben alaposan indokolt feliratot intézett a közoktatásügyi kormányhoz, rámutatva egyebek között arra, hogy a temesvári képző legfontosabb hivatása volna a Délvidék soknyelvű lakossága között a magyar nyelvet terjeszteni és a hazafias érzést megerősíteni. E felterjesztésre a vallás- és közoktatásügyi kormány 1892-ben kijelentette, hogy 1893. évi szeptember elején a képzőt megnyitja.

A képzőt ideiglenesen a belvárosi községi iskolaépület bal szárnyán helyezték el. Az 1895/6-ik tanév elején azonban már beköltözött a Gyár városban újonnan felépített palotaszzerű épületébe. Az intézet internátussal van ellátva, 4 évtanfolyamból és egy 6 osztályú gyakorló elemi népiskolából áll. A lefolyó tanévben 113 növendék s a gyakorlóiskolát 50 tanuló látogatta. Igazgatója: *Amberg József*.

A róm. kath. tanítónőképző 1881/2-ben vette kezdetét. A kiképzett tanítónők eleinte a szegedi róm. kath. képzőnél tettek nyilvános vizsgát, míg az itteni intézet is elnyerte a nyilvánossági jogot. Az új tanerők kiképzésével az iskolánövéréktől vezetett, eredetileg német intézetek, mindinkább magyarosodtak. A magyar nyelv tanítása különben, *Bonnaz Sándor* püspök rendeletére, már 1862-ben kezdődött. Az intézet jelenlegi szervezetében 1891 óta áll fenn és 4 évfolyamában 16 tanerő tanít. Növendékeinek száma 158. Igazgatója: *Bauer György*, prépost-kanonok.

Római kath.
tanítónőképző

Az óvónőképzőt szintén a józsefvárosi iskolánövérék alapították 1893-ban. A tanfolyam két évből áll. Ez intézettel kapcsolatban áll egy külön gyakorlati óvoda is. A jelöltek száma évenként átlag 40 és 5 tanerő. Igazgatója: *Bauer György*, prépost-kanonok.

R. kath. óvónő-
képző intézet

Mint az eddigiekből láttuk, a város összes leánynevelőintézetei az iskolánövérék jeles kezében összefüggő, nagy pedagógiai szervezetet alkotnak, mely magában foglalja a nőképzés minden fokozatát. Az iskolánövérék józsefvárosi zárdája, melyben ezek az intézetek el vannak helyezve, kiterjedtségével, mintaszere elhelyezésével és berendezésével figyelemre méltó. Építette: *Reitter Ede*, helybeli építómester.

A siketnéma iskola *Schäffer Károly*, józsefvárosi iskolaigazgató kezdeményezéséből keletkezett. Nevezett igazgató magánúton már a 60-as években is sikerrel tanított s 1885-ben három ily növendékével nyilvános vizsgát tartott, melynek sikere annyira felbuzdította a város hatóságát, hogy az intézet a következő tanévben már 12 növendékekkel nyílt meg nyilvános városi iskolaként.

A siketnéma
intézete

Fejlődését nagyban előmozdította *Bonnaz Sándor* püspök 20.000 forintos hagyománya. A város is évi 1000 forintot vett fel költségvetésébe az intézet czéljaira, miáltal a város fennhatósága alá került, mely 1897-ben az Erzsébetvárosban 50.000 frt költséggel, nagy kerttel körülvett, díszes épületet emelt. Ez szűknek bizonyulván, még két épületszárnyal és különálló internátusi épülettel bővítette ki, míg a közoktatásügyi kormány a tanári testületet 1897-ben államosította. A felügyeletet ezentúl is a városi községi iskolaszék által választott felügyelő-bizottság gyakorolja, a vallás- és közoktat. kormány fennhatósága alatt.

A város közönsége az intézetnek teljes 8 osztályúvá való kifejlesztése és az intézeti internátusnak az összes növendékek befogadására képessé tétele érdekében, a folyó tanévben, az iskolaépületet több tanteremmel, az internátusi épülettel pedig egy emelettel kibővítette. E munkálatok 130.000 koronába kerültek. Az osztályok száma 8, a tanterőké 15, a növendékeké 95. Igazgatója: *Zádor Endre*.

A vakok temesvári intézete 3 évvel ezelőtt saját otthonába kerülvén, nagyobb arányú fejlődésnek indult. A néhai *Sailer Antal* alapítványából, az erzsébetvárosi Korona-utczában vásárolt épületében elhelyezett intézetnek immár 50-re emelt állandó létszámú elhagyott világtalan lakója, kik teljes ellátásban részesülnek és a kosárfonó-, székfonó- és lábtörlőiparban kiképeztetnek. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezt az embermentő munkát egyedül a társadalom jótékonyága valósítja meg.

Az intézet első sorban a vakok ipari képzését és foglalkoztatását tartja feladatának, mert a gyámoltak egy része elméletileg már kiképezve jut intézetükbe. A kik felnőttebb korukban lettek világtalanokká, azokat 36 éves életkorig felveszi

A vakok intézete